

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI**

**SINIF ÇALIŞMALARINDA DENEYİM VE ÖZNELLİĞİ
İNCELEMeye YÖNELİK BİR YAKLAŞIM VE MODEL
ÖNERİSİ**

(DOKTORA TEZİ)

E. Baran GÜRSEL

KOCAELİ, 2023

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI**

**SINIF ÇALIŞMALARINDA DENEYİM VE ÖZNELLİĞİ
İNCELEMeye YÖNELİK BİR YAKLAŞIM VE MODEL
ÖNERİSİ**

(DOKTORA TEZİ)

E. Baran GÜRSEL

**Doç. Dr. Betül URHAN
Prof. Dr. Mehmet Raşit TÜKEL**

KOCAELİ, 2023

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI**

**SINIF ÇALIŞMALARINDA DENEYİM VE ÖZNELLİĞİ
İNCELEMeye YÖNELİK BİR YAKLAŞIM VE MODEL
ÖNERİSİ**

(DOKTORA TEZİ)

Tezi Hazırlayan: E. Baran GÜRSEL

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 10.05.2023/14

KOCAELİ, 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR	XI
ŞEKİL LİSTESİ.....	XII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. KURAMSAL ÇERÇEVENİN PSİKANALİTİK YÖNÜ	14
1.1. BİLİNÇDİŞİ	14
1.2. ÖZDEŞLEŞME	17
1.3. ÇARESİZLİK.....	21
1.4. NARSİSİZM	23
1.5. İDEALLEŞTİRME	25
1.6. ÇİFTEDĞERLİLİK.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	29
2. SINIF SÜRECİ VE DENEYİM	29
2.1. İLİŞKİ VE SÜREÇ OLARAK SINIF.....	29
2.2. SINIF DENEYİMİNİN İKİLİ NİTELİĞİ: BELİRLENME VE BELİRLEME	31
2.3. SINIF BİLİNCİ: BELİRLEMESİNE YÖNELEN DENEYİM	33
2.4. HABİTUS: BELİRLENMENİN AĞIRLIĞINDA BELİRLEME.....	37
2.5. SINIFIN BİLİNÇDİŞİ: SINIF SÜRECİNİN BİLİNÇDİŞİ BOYUTU	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	44
3. SINIFIN ÖZDEŞLEŞME AŞAMALARI MODELİ.....	44
3.1. MODELİN KAVRAMSAL BİLEŞENLERİ.....	44
3.1.1. Sınıf Deneyiminin Evrensel Çekirdeği ve İfadeleri.....	44
3.1.2. Birincil Güvencesizlik: Sınıf Deneyiminin Çekirdeği.....	46
3.1.3. Sınıf Deneyimi İfadelerinin Nesneleri	48
3.1.4. Sınıf Deneyimi İfadelerinin Özdeşleşme Eksenleri.....	50
3.2. SINIF SÜRECİNİN AŞAMALARI VE SINIF DENEYİMİ İFADELERİ KÜMELERİ	54
3.2.1 Sınıfın Narsisistik Aşaması (A Kümesi).....	54
3.2.2. Sınıfın İkircikli Aşaması (B Kümesi)	57
3.2.3. Sınıfın Uygur Aşaması (C Kümesi)	60
3.2.4. Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması (D Kümesi)	64
3.3. ARACI FAKTÖRLER VE SINIF SÜRECİNE ETKİLERİ.....	71
3.3.1. Sınıf Çalışmalarında Aracı Faktörler	71
3.3.2. Aracı Faktörlerin İdeolojik Etkisi.....	84
3.3.3. Aracı Faktörlerin Kurumsal Etkisi.....	87
3.3.4. Aracı Faktörlerin Hafıza Etkisi.....	91
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	98
4. MODEL ARACILIĞIYLA BİR OLGU İNCELEMESİ.....	98
4.1. YÖNTEME DAİR.....	98
4.2. 15-16 HAZİRAN İŞÇİ DİRENİŞİ'NİN İNCELENMESİ.....	103
4.2.1. A Kümesi: Sınıfın Narsisistik Aşaması	105
4.2.1.1 Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri.....	105
4.2.1.1.1. Ulusal Bayraklar	106

4.2.1.1.2. Şarkılar ve Marşlar.....	107
4.2.1.1.3. Orduya Bakış.....	107
4.2.1.2. Geriletici İdeolojik Etki Yapan Faktörler	108
4.2.1.2.1. Öncü İşçilerin Ulus Devlet ve Milliyet Vurguları	109
4.2.1.2.2. DİSK'in Orduya Bakışı	109
4.2.1.2.3. Anayasacılık Anlayışının Devletle İlişkili Boyutu	110
4.2.2. B Kümesi: Sınıfın İkircikli Aşaması.....	112
4.2.2.1. Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri.....	112
4.2.2.1.1. İşçiler Arasındaki Bölünmeler.....	112
4.2.2.1.2. Savunmasız Olana Yönelik Şiddet	113
4.2.2.2. İlerletici İdeolojik Etki Yapan Faktörler.....	114
4.2.2.2.1. Anayasacılık Anlayışının Haklılıkla İlişkili Boyutu.....	114
4.2.2.3. Geriletici Kurumsal Etki Yapan Faktörler	117
4.2.2.3.1. Devlet Şiddeti.....	117
4.2.2.3.2. İşveren Şiddeti.....	119
4.2.2.3.3. DİSK'in İşlev Eksiklikleri	120
4.2.2.3.4. Başka Kesimlerle Kurulan İlişkilerdeki Eksiklikler	121
4.2.3. C Kümesi: Sınıfın Uygar Aşaması.....	122
4.2.3.1. Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri.....	122
4.2.3.1.1. Grev, Toplu Yürüyüş ve Mitingler.....	122
4.2.3.1.2. Devlet ve İşveren Şiddetinin Aşılması	125
4.2.3.1.3. Ortaklaştırıcı ve Hareketlendirici Duygular	127
4.2.3.1.4. Sergi ve Marşlar	129
4.2.3.1.5. Başka Kesimlerle Kurulan İlişkiler.....	130
4.2.3.2. İlerletici Kurumsal Etki Yapan Faktörler.....	131

4.2.3.2.1. DİSK'in ve Sendikaların İşlevleri.....	131
4.2.3.2.2. Öncü İşçilerin İşlevleri	137
4.2.3.2.3. Başka Yer veya Zamanlardan İşçilerin Çağrılar.....	139
4.2.3.2.4. İşverenin Destekleme Tutumu	141
4.2.3.2.5. Yakınlıklar	141
4.2.3.2.6. Mücadele Eden Başka Kesimlerle Kurulan İlişkiler	143
4.2.3.3. Geriletici Hafıza Etkisi Yapan Faktörler	143
4.2.3.3.1. Taban Demokrasisiyle Kurulan İlişkideki Eksiklikler.....	143
4.2.4. D Kümesi: Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması.....	146
4.2.4.1. Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri.....	146
4.2.4.1.1. Sınıfın Politika Yapması.....	146
4.2.4.1.2. Alternatif Kültür	149
4.2.4.2. İlerletici Hafıza Etkisi Yapan Faktörler	150
4.2.4.2.1. Türkiye İşçi Partisi ve Sınıfın Politik Hareketi.....	150
SONUÇ.....	154
KAYNAKÇA	171
ÖZGEÇMİŞ.....	180

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı mümkün kılan ve katkısını unutamayacağım çok insan var. Böyle bir çalışma, farklı açılardan paylaşılan fikir ve duygular olmadan gelişemezdi; çevremdeki birçok insanın esirgemediği ilgi ve emek benim en büyük şansımdı.

Düşüncelerimin bölük pörçük ve nereye gideceği belirsiz olduğu zamanlardan, bazen gereğinden hızlı bazen de aşırı yavaş şekilde bir araya gelmesine ve sonunda iyi kötü bir hatta oturmasına dek sürece sabırla eşlik eden ve olağanüstü katkı sunan, bunu da hayatın türlü basıncına rağmen sürdürmekten vazgeçmeyen Hakan Koçak'a büyük bir şükran duyuyorum. Çalışmanın disiplinlerarası motivasyonunun yarattığı karmaşayı düzenlemekte büyük sabrı ve etkisi olan ve yine zorlayıcı koşulların varlığında bunu sürdüren Derya Keskin'e ve Aslı Kayhan'a da büyük teşekkür borçluyum.

Betül Urhan'ın ve Aziz Çelik'in, çalışmaya katkılarının yanı sıra özenli yaklaşımları ve zorlu koşulların sürece zarar vermemesi konusundaki kritik çabaları olmasaydı belki de çalışmanın bu şekilde tamamlanması mümkün olmazdı. Bunun için Ahmet Selamoğlu'na da teşekkür ediyorum. Aynı zamanda Raşit Tükel'e, çalışmaya katkı sunmaya kabul etmesinin yanında çalışmanın bir zemine oturmasına özel katkısından dolayı da şükran duyuyorum. Özellikle son dönemeçlerdeki özenli değerlendirmeleri için Nilgün Ongan'a ve Orkun Saip Durmaz'a teşekkür ederim. Bahar Tanyaş'a da yine bu dönemeçte, belki düşünmekten kaçındığım karmaşık noktalara dikkatimi çektiği, yine beni düşündürdüğü için, önemli katkısı için teşekkür ederim.

Bu sürecin doktora yoldaşlığı olmadan yürümesi mümkün olmazdı; Feyza Turgay'a, Ömer Özdemir'e, Mürüvvet Akar'a ve Selen Ertaş'a teşekkür ediyorum.

Çalışmanın yaklaşımının gelişmesinde özel bir yeri olan ve hiçbir aşamada katkısını esirgemeyen İlker Özyıldırım'a teşekkür borçluyum. Birikim ve merakıyla, yaklaşımın bir zemine oturmasında önemli payı olan İshak Saygılı'ya da teşekkür

ediyorum. Çalışmada Yunus Emre Aydın'la ve Yücel Yılmaz'la konuşmalarımızın payını da asla es geçemem. Aynı zamanda yaklaşımın oluşmasındaki katkısı için Özge Soysal'a çok teşekkür ederim. Özellikle tezdeki olgu seçimimdeki ve olgu çalışmasının oluşmasındaki rolü nedeniyle Tanıl Bora'ya teşekkür borçluyum.

Eylem Akçay'ın bakış açısına ve merakına da çok şey borçluyum. Benzer şekilde Eser Sandıkçı'yla alışverişimiz ve onun açtığı düşünme alanı bu çalışma için ilham kaynağı olmuştur. Sırrı Emrah Üçer'den öğrendiklerimin çalışmanın yaklaşımına yaptığı katkı benim açımdan önemlidir. Aynı zamanda besleyici tartışmalar için İclal İncioğlu'na, Sidar Gündüzalp'e, Arda Arlı'ya ve Deniz Yürür'e, ilgi ve değerlendirmeleri için Uygur Dursun Yıldırım'a ve Ferda Uzunyayla'ya teşekkür borçluyum. Ali Yalçın Göymen'in, Deniz Parlak'ın ve Fuat Ercan'ın desteği de benim için önemlidir.

Sadece dostluğuyla değil, birikimiyle de katkısını hissettiğim Barış Özgen Şensoy'a teşekkür ediyorum. Ebru Sorgun Gültekin'e zorlandığım durumlarda sunduğu çözümler için de teşekkür ediyorum. Dayanışmaları ve fikirleri benim için çok önemli olan Ayşenur Yıldırım'ın, Ebru Ergün'ün, Lale Orhon Baykal'ın ve Seda Şahin Özyıldırım'ın çalışmaya katkısını unutamam. Ayrıca Deniz Akyıl'a, Ece Bişirir'e, İlham Yılmaz'a, Özge Güdül'e, Salih Atmaca'ya ve Zeynep Biter'e teşekkür ediyorum. İmge Yıldırım'la tez yoldaşlığımız da benim umut olmuştur. Ömer Turan'ın da düşünsel ve duygusal katkısı benim için önemlidir.

Toplumsal Dayanışma için Psikologlar Derneği (TODAP), Yeni Emek Çalışmaları Ofisi ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı'ndaki (TİHV) arkadaşlarım ve buralarda kurulan ilişkiler olmasa belki de bu çalışmayı ortaya çıkaran motivasyon ve fikirler de oluşmazdı. O yüzden bu kurumlar ve onları yaratan insanlara büyük teşekkür borçluyum.

Bu çalışmanın duygusal ve düşünsel kaynakları üzerinde önemli tesiri olan Nilüfer Hanım'a ve Zehra Hanım'a şükran duyuyorum. Hande Hanım'a ve Ayşenur Hanım'a çok şey borçluyum.

Emek, güven ve canlı ilgileriyle beni yalnız bırakmayan, desteklerini hep hissettiğim anneme ve babama teşekkür ediyorum. Anneanneme ve dedeme büyük şükran duyuyorum.

Bu süreçte; ortaya çıkan açmazların aşılabilmesi, ortaya kayda değer fikirler çıkabilmesi ve çalışmanın heyecanının korunabilmesindeki yaşamsal etkisiyle, benim üzerimde ve bu çalışmanın üzerinde türlü duygusal ve entelektüel izi olan Aylin Deniz Ülkümen'e sonsuz şükran duyuyorum. Ve Milu'ya varlığı ve sevgisi için minnettarım.

ÖZET

İşçi sınıfının öznelliği çeşitli boyutlarıyla farklı disiplinlerden yaklaşım ve çalışmaların konusu olmuştur. Bununla birlikte, işçi sınıfının öznelliğinin bilinçdışı ve bilinçli boyutlarının, birlikte, daha bütünlüklü bir şekilde ve farklı bağlamlar için geçerli olabilecek bir yaklaşımla ele alınmasının da hâlâ bir ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu çalışmada işçi sınıfının öznelliğinin, nesnellikle ilişkisi içinde incelenebilmesi için bir yaklaşım ve model önerisi sunulmaktadır. Sınıf, bir ilişki ve süreç olarak kavramsallaştırılırken merkeze yerleştirilen sınıf deneyimi kavramının, işçi sınıfının öznelliğine daha yakından bakmak için bir imkân sunduğu düşünülebilir. Sınıf deneyimi, işçilerin sınıf oluşum ve bozuşum sürecinde öznel olarak ele alıp işlediği temel malzemedir ve belirlenme ve belirleme olarak ikili bir niteliğe sahiptir. Sınıf bilinci, sınıf deneyiminin, işçilerin hayatlarını ve toplumsal ilişkileri belirlemeye yönelik boyutuna ilişkin bir kavrayış olarak düşünülebilir. Öte yandan habitus yaklaşımıyla da sınıf deneyiminin, belirleyici olduğu durumlarda bile ne şekilde belirlenmiş olduğu anlatılmaktadır. Sınıfın bilinçdışı, sınıf oluşum ve bozuşum sürecinin bilinçdışı boyutlarına gönderme yapar ve nesnellik tarafından belirlense ve öznelliği belirlese de bunların ne şekilde gerçekleştiği, sınıf sürecinin farklı aşamalarına göre değişir. Bu çalışmada önerilen Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'ne göre işçilerin sınıf sürecinde ürettiği sınıf deneyimi ifadeleri, dayandıkları kaygı ve özdeşleşmelere göre dört aşamada sınıflandırılabilir. Bu bağlamda Sınıfın Narsisistik, İkircikli, Uygar ve Sembolik-Etik Aşamaları tartışılmaktadır. Bu aşamalara denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin ise bireysel ve toplumsal faktörlerin üç türden etkisiyle oluşuyor olabileceği öne sürülecektir: İdeolojik Etki, Kurumsal Etki, Hafıza Etkisi. Çalışmada, Sınıfın Bilinçdışı Yaklaşımı temelinde oluşturulan model çerçevesinde 15-16 Haziran İşçi Direnişi'ne dair bir inceleme yapılmaktadır. Bu incelemede, direniş esnasında üretilen sınıf deneyimi ifadelerinin (düşünceler, duygular, ilişkiler, sloganlar, eylemler, politikalar, vb.) sınıf sürecinin hangi aşamalarına denk düşüyor olabileceğinin yorumlanması ve bu yorumlama yoluyla direnişe dair bir özdeşleşme tablosu sunulmasını amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sınıf Deneyimi, Sınıfın Öznelliği, Sınıf Süreci, Sınıfın Bilinçdışı, 15-16 Haziran İşçi Direnişi

ABSTRACT

The subjectivity of the working class with its various dimensions has been the subject of approaches and studies from different disciplines. However, it may be stated that there is still a need to address the unconscious and conscious dimensions of the subjectivity of the working class together, in a more integrated way and with an approach that may be valid for different contexts. In this study, an approach and a model to examine the subjectivity of the working class in relation to objectivity is going to be proposed. While class is conceptualized as a relation and a process, it can be thought that the concept of class experience placed at the center offers an opportunity to take a closer look at the subjectivity of the working class. Class experience is the basic material that workers handle and process subjectively in the process of class formation and deformation, and it has a dual character as determining and being determined. Class consciousness may be taken as a conception of the dimension of class experience that tends to determine workers' lives and social relations. On the other hand, with the habitus approach, it is explained how the class experience is determined even when it is determining. The class unconscious refers to the unconscious dimensions of the process of class formation and deformation, and although it is determined by objectivity and determines subjectivity, the way in which this occur varies according to the different stages of the class process. According to the Identification Stages of the Class Model proposed in this study the expressions of class experience produced by the workers in the class process can be classified into four stages according to anxieties and identifications. In this context, the Narcissistic, Ambivalent, Civilized and Symbolic-Ethical Stages of Class are discussed. It will be argued that the expressions of class experience corresponding to these stages may be formed by the effects of three types of individual and social factors: Ideological Effect, Institutional Effect, Memory Effect. In this study, an analysis of the Workers' Resistance on June 15-16 is done using the framework of the model created on the basis of the Class Unconscious Approach. In this study, it is aimed to be interpreted which stages of the class process the expressions of class experience (thoughts, feelings, relationships, slogans, actions, policies, etc.)

produced during the resistance may correspond to, and to present an identification picture of the resistance through this interpretation.

Keywords: Class Experience, Class Subjectivity, Class Process, Class Unconscious, Workers' Resistance on June 15-16

KISALTMALAR

Basın-İş: Türkiye Basın Sanayi İşçileri Sendikası
Birleşik Metal: Birleşik Metal İşçileri Sendikası
Cam Seramik İş: Türkiye Şişe Cam ve Seramik Sanayii İşçileri Sendikası
CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
Dev-Genç: Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu
DİSK: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP: Demokrat Parti
Gıda-İş: Türkiye Gıda Sanayii İşçileri Sendikası
Hürcam- İş: Türkiye Pencere Camı Fibro Cam Mozaik Şişe ve Her Türlü Cam Sanayii İşçileri Sendikası
İ. Cam-İş: İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası
İİSB: İstanbul İşçi Sendikaları Birliği
KAOS GL: Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği
Keramik-İş: Türkiye Keramik Çimento Porselen Tuğla ve Toprak Sanayii İşçileri Sendikası
Kimya-İş: İlaç ve Kimya İşçileri Sendikası
Kristal İş: Cam, Çimento, Seramik ve Toprak Sanayii İşçileri Sendikası
Lastik-İş: Türkiye Lastik, Kauçuk ve Plastik Sanayi İşçileri Sendikası
LGBTİ+: Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans, İnterseks ve bu cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet özelliklerinin dışındaki kimlikler
Maden-İş: Türkiye Maden, Madeni Eşya ve Makine Sanayii İşçileri Sendikası
MGK: Milli Güvenlik Kurulu
Petrol-İş: Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası
Serçip-İş: Türkiye Çimento, Seramik, Porselen Sanayi İşçileri Sendikası
Şişecam: Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi
TİP: Türkiye İşçi Partisi
TSİP: Türkiye Sosyalist İşçi Partisi
TSKB: Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası
Türk İş: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSTAV: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı
USTE: Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü

ŞEKİL LİSTESİ

ŞEKİL 1: Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli: Eksenler ve Aşamalar.....	51
---	----

GİRİŞ

Bu çalışmaya vesile olan temel sorulardan biri şudur: Sınıf çalışmalarında işçi sınıfının öznelliği hem nesnellikle ilişkisi sistematik bir biçimde hesaba katılarak hem de iç derinliği gözden kaçırılmadan yeterince ele alınabiliyor mu? Kuramsal, akademik veya politik çalışmalar yazara göre zaman zaman sınıfın öznelliğinin apayrı ve ilişkisiz bir gündem olduğunu varsaymakta, zaman zaman da onu sadece doğrudan görünür olan duygu, düşünce ve eylemlere indirgemektedir. Birinci tutum, toplumsal nesnellikle sınıfın öznelliği arasında yapılan keskin bir ayrıma dayanır ve ayrım çizgisinin nereye çekildiği de her zaman o kadar net değildir. Örneğin nesnellik, bazen öznelliğin, sayılar, yaygın veya doğrudan göze göre görüldüğü farz edilen nitelikler şeklinde *biçimsel olarak* soyutlanmasına dayanır; böylece yaygın bir insanlar arası ilişki veya insan davranışı ve onlara atfedilen motivasyonlar salt nesnellik kavramı içerisinde ele alınır. Bu durumda öznellikten nesnellığe bir geçiş noktası varsayılmaktadır ama bu varsayımın gerekçelendirilmesi üzerinde pek durulmaz. Bunun sebebi, biçimsel soyutlamada kullanılan kavramsal ve yöntemsel araçların nesnellğine yönelik bir inanç olabilir. Ama o araçların, örneğin, öznelliği daha nesnel bir şekilde incelemeye aday, yani öznelliği de işin içine daha sistematik bir şekilde katmak isteyen yaklaşımlar karşısında *görece öznel* kalabileceği de göz ardı edilir. Dolayısıyla bu türden yaklaşımların, nesnellği çözümleme iddiası da halihazırda işin içinde olan öznelliklerin sistematik şekilde hesaba katılamaması nedeniyle eleştirilebilir hale gelir. İkinci tutum ise öznelliğin, sadece doğrudan görüldüğü düşünülen boyutlarıyla ilgilenilmesidir. Böyle olduğu ölçüde, bu boyutları birbirine bağlayan mantığın, yani insan ruhsallığının içsel mantığı ve onun çetrefilli doğasının gözden kaçırılması riski doğar. Nesnellik ve öznellik arasındaki etkileşime dair yapılan incelemelerin derinleşmesi de zorlaşır. Bu tez çalışması bu türden izlenim ve düşüncelerden yola çıkarak başlamış ve psikanalitik yaklaşımın sınıf çalışmalarında kullanılmasının bu tür dezavantajların üstesinden gelmekte faydalı olabileceği düşüncesiyle gelişmiştir.

Marksizm ve psikanalizin birlikte düşünülmesi yeni bir çaba değildir. Erich Fromm ve Wilhelm Reich gibi düşünürlerden, daha güncel olarak Slavoj Žižek ve Samo Tomšič gibilerine kadar birçok kuramcı, iki hattın buluşma noktalarını aramış

ve kuramsallaştırmıştır. Öte yandan Marksist düşünürler içinde Valentin Nikolayeviç Voloşinov (2016) gibi, psikanalizi; öznel bilincin bakış açısından kurtulma çabası içindeyken ruhsallığa dair keyfi inşalara ve bunların yorumlanmasına doğru dönüş yaptığı ve bu nedenle ruhsallığın kopyaladığı fizyolojik ve toplumsal gerçekliğin nesnel incelemesine yönelmediği gerekçesiyle eleştirenler ve öznelliği ancak -kendi tanımlarıyla- nesnelliğin incelenmesine olanak verdiği ölçüde ve bir ideoloji olarak dikkate alanlar da vardır. Bu çalışmada temel amaç, iki hattın buluşmasına dair genel sentezlere varmak veya öznelliğin, nesnelliğin ideolojik bir kopyası olmaktan ibaret olduğu düşüncesine kapsamlı bir yanıt vermek değildir. Temel amaç, sınıf meselesi özelinde iki hat arasında bir diyalog yaratmaktır. Buradaki çabanın elbette daha genel varsayımlara dayandığı ve daha genel çıkarımlar doğurabileceği iddia edilebilir. Ama bunların tartışılmasının bu çalışmanın kapsamının dışında kaldığı da kabul edilmelidir. Buradaki birlikte ele alışı temelinde, sınıf meselesine ilişkin - Politik Marksizm adıyla kendi geleneğini de oluşturmuş- belli bir Marksist anlayış yerleştirilecektir. Bu anlayış, yani Ellen Meiksins Wood'un Marksizm anlayışı ve onun sınıfa yaklaşımı, *toplumsal nesnellikle ilişkisi içinde öznelliğe dair bir perspektif geliştirmeye ve öznelliği incelemeye açmaya* özel olarak imkân tanır. İleride tartışılacağı gibi sınıfın, temel malzemesi sınıf deneyimi olan bir oluşum ve bozuşum süreci olarak ele alınması, ruhsallık bilgisi aracılığıyla burada söz konusu olan öznelliğe ve dinamik sürece bakmaya olanak sağlar. Elbette bu bakış ve inceleme sadece öznelliğe dair de olamaz, aynı zamanda nesnellikle öznelilik arasındaki ilişkiye dair olmalıdır. Özügürlü'nün (2002: s. 48) işaret ettiği gibi işçi sınıfını konu alan her çözümleme, sosyal düşünce içerisindeki, nesne-özne ilişkisine dair kuramsal gerilimleri devralır; dolayısıyla bu türden çözümlemeler, nesne-özne ilişkisine dair belli varsayımlar taşımaktan kaçınmaz. Öte yandan da sınıf, kapitalist toplumsal ilişkilerin temel çatışmasına dair bir gündem olduğu için, bu meseleye ve meselenin yerleştirildiği nesne-özne ilişkisi kavrayışlarına dair çözümleme ve tutumlar, toplumsal ilişkilere dair dünya görüşümüzü de belirler. Başka bir deyişle, sınıf meselesine dair çözümlemeler, toplumsal ilişkilerin nasıl oluştuğu ve dönüştürülebileceği sorularını ve bunlara dair bazı yanıtları taşımaktan kaçınmaz. Özügürlü (2002: s. 48), sınıf çözümlemesi yaparken kendi kuramsal tercihinin dönemsel kesitlerdense süreçlere, kavramsal soyutlamalardansa tarihsel soyutlamalara, müstakil bir kategoridense ilişkisel bir oluşuma bakmaktan yana

olduğın belirtir ve sınıf meselesinde nesne-özne geriliminin nasıl ele alınabileceğine ilişkin bir yaklaşım sunar. Bu tez çalışmasında da faydalanılacak olan E.P. Thompson ve E.M. Wood'un yaklaşımlarından yola çıkarak, özneyle nesnelliğın birlikte kavranabileceğı ve maddi yaşamın nesnel ve kültürel boyutlarının bir arada değerlendirilmesi gerektiğı sonucuna varır; deneyim kavramının, sosyal varoluşla sosyal bilinç arasındaki belirleme ilişkisini tanımaya yardımcı olacak bir kavram olduğunu söyler (Özuğurlu, 2002: s. 45). İnsanların, iradelerinden bağımsız olarak içinde yer aldığı nesnel sınıf konumları bir yandan çıkar çatışmaları ve uzlaşmaz karşıtlıklar barındırırken diğeri yandan da deneyimlerinin ve mücadelelerinin de koşuludur (Özuğurlu, 2002: s. 39). Bu koşulların nesnelliğı, öznelere eyleminin nesnelliğinden bağımsız değildir ve eyleyenler, maddi güçlerle birlikte nesnel süreçleri oluşturur (Özuğurlu, 2002: s. 40). Thompson'ın deneyim kavramı, maddi koşullarla onların anlamlandırılması arasındaki ilişkiyi anlamak ve kuramla tarih arasındaki bağı kurmak açısından özellikle faydalıdır (Özuğurlu, 2002: s. 43). İleride de değinileceğı gibi deneyim kavramı bu çalışmanın da merkezinde yer alacak ve maddi koşullar tarafından belirlenme ve onları belirleme özellikleri çerçevesinde tartışılarak, sınıfın öznelliğine dair perspektifi ne şekilde genişletebileceğı üzerinde durulacaktır. Burada Jay'in (2012) deneyim kavramına yönelik farklı tanımlama çabalarına işaret ettiğı çalışmasından yola çıkarak denebilir ki bu kavram, farklı düşünürler tarafından çok farklı şekillerde ele alınmış ve belli, uzlaşılmış bir üst tanıma oturtulması zor bir kavramdır. Çalışmasında, kavrama dair daha genel tanımlama çabalarının yanında -Jay'in (2012: s. 22) kendi deyimiyle- deneyimin farklı kiplikleri ele alınır ve bunlar arasında, dini, estetik, siyasi ve tarihsel kiplikler bulunur. Thompson'un deneyim kavramı, toplumsal güç ilişkileriyle toplumsal bilinç arasında bir geçiş kavramını temsil etmesi itibariyle siyasi sıfatıyla nitelenebilecek bir deneyime işaret eder. Bu bağlamda sınıf deneyimi, üretimin maddi koşulları ve ilişkileriyle, işçileşen öznelere tarih içerisindeki hareketi arasındaki ilişkiyi kuran özgün bir kavram, özgün bir siyasi deneyim kipliğı olarak ele alınabilir. İnsanların tüm deneyimini tanımlama iddiasında olamaz ama toplumsal ilişkilerle işçiler arasındaki karşılıklı ilişkiye dair yapılacak kavramsallaştırmaların önünü açar. Özuğurlu (2002: s. 45) deneyim kavramının kullanımıyla birlikte sosyal tarih disiplinine doğru bir yönelme gerçekleştiğini, tarihsel sosyolojinin canlandırıcı kaynaklarından faydalandığını ve işçilerin de bu süreçte sosyal kurama geri

döndüğünü savunur. Bu tez çalışmasında ise deneyim kavramının kullanılması ve yeniden yorumlanması sayesinde ruhsallık bilgisine ve özel olarak psikanalitik yaklaşıma yönelmenin mümkün ve ufuk açıcı olacağı, bu yönelişle birlikte sınıfın öznelliğine bakışımızın zenginleşeceği ve *işçilerin sosyal kurama daha bütünlüklü bir öznellikle döneceği* iddia edilecektir.

Sınıf meselesine Wood'un sınıf kavrayışı ve psikanalitik yaklaşımla bakma süreci içerisinde ortaya çıkan bir ihtiyaç, sınıf bilinci ve habitus gibi sınıfın öznelliğiyle meşgul olmanın temel kavramlarıyla nasıl bir ilişki kurulacağı sorusunun cevaplanmasıdır. Eşzamanlı olarak psikanalizin temel kavramlarından olan bilinçdışını bu çalışmaya entegre etme çabasıyla birlikte bu arayış, *sınıfın bilinçdışı* kavramının ortaya atılmasına varmıştır. Daha sonra bu kavramın, bir iç bütünlük iddiası taşıyan bir yaklaşıma adını vermesine karar verilmiştir. Başka bir ihtiyaç da sınıfın öznelliğinin ve bilinçdışının içeriğini anlatacak ve sistematik bir incelemeye açılmasını sağlayacak bir yöntem bulunmasıdır. Böylece bu tez çalışmasının, başka yöntemlerden belli açılardan ayrışma iddiası taşıyan bir yöntem önerisi sunması da bir amaç haline gelmiştir. Çalışmanın temel amaçları arasında, işçi sınıfının öznelliğinin nesnellikle etkileşimi içinde oluşma biçimlerini ve sınıf süreçlerini anlamaya yönelik kuramsal tartışmalara katılmak ve katkı sunmak vardır. Bununla birlikte, bu çalışmanın yapılmasına vesile olan belirgin bir arzunun, işçi sınıfının mücadele kapasitesine ve dolayısıyla toplumsal dönüşümlere kendi ölçüsünde bir katkı sunmak olduğu da belirtilmelidir. Buraya kadar sözü edilen kaygı ve hedefler doğrultusunda geliştirilecek bir yaklaşım ve yöntemin hem sınıfın belli bir bağlamdaki -oluşum veya bozuşum açısından- durumunu hem de bu durumun bazı faktörlerle ilişkisini anlamayı kolaylaştıracağına inanılmaktadır. Belki bu sayede, sınıf sürecini gerileten ve ilerleten faktörlerin tespit edilmesi, geriletenlerin dönüştürülmesi ve ilerletenlere de güç verilmesi için yapılabilecekler daha görünür hale gelebilir. İster kişiler ister kurumlar tarafından yapılsın bu türden müdahalelerin sınıf süreci açısından olabildiğince ilerletici olması için çalışmak, işçilerin ve toplumların özgürleşmesi için bir gerekliliktir.

Sunulan çerçevede işçi sınıfının öznelliğinin incelenmesine yönelik bir yaklaşım ve yöntem önerisi geliştirmeyi önüne koyan bu tez çalışması, bir yandan

emek gündemini disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alma çabası diğer yandan da işçilerin hayatlarına dokunacak politika ve dönüşümlere katkı sunma hedefini benimsemesiyle sosyal politika çatısı altına yerleşir. Koray (2012: s. 27-28) sosyal politika anlayışının, 19.yy'ın ikinci yarısında Avrupa'da emek ve sermaye çatışmasının yaygınlaşmasıyla birlikte işçileri, hastalık ve iş kazası gibi tehlikelere karşı korumak, toplumsal düzeni sürdürmek ve büyüyen huzursuzlukları yatıştırmak için ortaya çıktığını söyler. Siyasal mücadeleler, liberal ekonomi politikalarının yarattığı hayal kırıklıkları ve dünya savaşlarının etkisiyle işçilere yönelik sigorta uygulamaları gittikçe genişletilirken sosyal politika, II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal güvenliği aşan bir anlama kavuşmuştur (Koray, 2012: s. 28), kavramın kullanım alanı 20. yüzyıl. Avrupası'nda oluşan refah devleti rejimleriyle birlikte yaygınlaşmıştır (Özuğurlu, 2003: s. 60). Kapsamı genişleyen bu kavram, politika üretme yönelimli olan ve bağımsız kuramlara dayanmayan disiplinlerarası bir alanı tanımlar (Özuğurlu, 2003, s. 60). Geleneksel olarak bu alan, iktisat, siyaset, sosyoloji, psikoloji, hukuk ve tarih disiplinlerinden beslenerek merkezine işçi sınıfını, aile, piyasa, devlet gibi kurumlarla ilişkileri ve sosyal güvenlik, asgari ücret, yasalar, sosyal yardımlar, sağlık, eğitim, konut ve ulaşım gibi gündemleri çerçevesinde alır (Özuğurlu, 2003: s. 61). Sosyal politikanın bu geleneksel yönelimleri Özuğurlu'ya (2003: s. 64) göre küreselleşme süreciyle dönüşüme uğramıştır. Merkezdeki işçilerin yerini, yoksullar ve yapısal olarak işsiz olanlar almış, çalışanların korunması hedefinin yerine ise piyasa ile uyumlu bir mantık içerisinde sosyal sermayenin geliştirilmesi fikri geçmiştir. Özuğurlu (2003: s. 73) bu kaymanın, sosyal politikanın *sosyal* niteliğine doğrudan karşıt olduğunu ve sosyal kavramının siyasal ve hukuksal içeriklerinin reddedilmesine dayandığını düşünür. T.H. Marshall'ın yaklaşımından yola çıkarak, sosyal kavramının, kapitalist piyasanın yıkıcılığına karşı koruyucu bir modern yurttaşlık anlayışı taşıdığını söyler ve bu anlayışın, toplumsal sözleşmeye karşı hak ve ödevlere dayalı eşitliği, piyasada belirlenen ücrete karşı sosyal adalet standartlarını ve serbest pazarlığa karşı haklar bildirisini koyduğunu vurgular (Özuğurlu, 2003: s. 69). Aynı zamanda Esping-Anderson'un yaklaşımından yola çıkarak da sosyal nitelikli bir kamusal hizmetin belirleyici özelliklerinin, sermaye birikimin mantığının dışında olmak ve meta olmamak olduğunu vurgular (Özuğurlu, 2003: s. 71). Dolayısıyla bu alanın ilişkili olduğu politikaya sosyal niteliğini veren, piyasanın karşısında geliştirilen toplumsal

ilişkiler yaratma yönelimidir. Böyle bir politika yönelimine sahip güncel sosyal politika yaklaşımlarının, sadece işçi sınıfını merkezine aldığı veya alması gerektiği söylenemez ve örneğin bu bağlamda Koray (2012: s. 32) feminist yaklaşımların varlığına işaret eder. Bu tez ise sosyal politika disiplinin, sosyal ve politika yönelimli ve emek hattında ilerleyen bir çalışma olarak düşünülebilir. Tez çalışmasında önerilecek olan yaklaşımın, işçi sınıfının çıkar ve taleplerini dert edinen ve toplumsal ilişkileri eşitlikçi bir şekilde düzenlemeye yönelik sınıf temelli politikaların üretilmesine bir katkısı olabileceği düşünülmektedir. Bu düşüncenin temel gerekçesi, buradaki yaklaşımda işçi sınıfı öznelliğinin, sınıf oluşum ve bozuşum süreci ve toplumsal ilişkilerin dönüşümüyle ilişkisi içerisinde ele alınıyor olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışma, öznelliğe dair bir kavramsallaştırma sunarken öznellik ve nesnellikteki dönüşümlerin birbiriyle bağlantılılığını da ön plana almaktadır. Bu bağlantıların daha yakından görülmesi, sınıf ve toplum için ilerletici olan politikaların tasarlanmasını da kolaylaştırabilir.

İşçi sınıfının öznelliği farklı açılardan, farklı disiplinlerin ve disiplinlerarası yaklaşımların konusu haline gelmiştir. Bu yaklaşımların bazıları bu konuyu doğrudan psikoloji disiplininin kavram ve yöntemleriyle ele alsa da birey ve grup öznelliğinin sadece psikoloji disipliniyle ele alınmakta olduğu söylenemez. Gerek psikoloji disiplini gerekse daha geniş anlamda sosyal kuram içinden, bu yaklaşımlara dair çeşitli örnekler verilebilir. Psikoloji disiplininin kavram ve yöntemlerinden faydalanan yaklaşımlardan Endüstri ve Örgüt Psikolojisi, çalışanların işyerindeki davranış ve tutumlarından iş tatminlerine, işe dair motivasyonlarından kişilik özelliklerine, işyerinin motivasyon ve performans üzerindeki etkisinden iş dışı yaşamın olası etkilerine kadar farklı gündemleri kapsamına alır (Tevrüz, 1996). Bir yandan bu konulara dair inceleme, araştırma ve yaklaşımlar geliştirir bir yandan da çalışanlar ve çalışma ortamlarına yönelik müdahaleler tasarlar. Buna karşın Eleştirel Endüstri ve Örgüt Psikolojisi, ana akım Endüstri ve Örgüt Psikolojisi'nin kavram, varsayım ve yöntemlerinin toplumsal iktidar ilişkileriyle ilişkilerini çözümler, onların çalışma hayatı ve toplumsal hayattaki iktidar ilişkilerini sürdürmekteki rollerine işaret ederek, çalışanların bu varsayımları aşan potansiyellerine ve araştırmacının bakışının özdeşünümselliğinin önemine vurgu yapar (İslam ve Zyphur, 2012). Bunların yanında, örneğin Sandıkçı (2019) çalışma ve emeğin ruhsallığına ilişkin

yaklaşımında, ana akım yaklaşımların kapitalist sermaye birikimiyle ve çalışma ideolojisiyle ilişkisinin eleştirilmesini gerektiğini söylerken, bunların işçilerin, iş ve iş dışı hayatlarındaki etkilerini ve tahribatını odağa alan ve alternatif çalışma ilişkilerinin gerekliliğine dikkat çeken bir yaklaşıma ihtiyaç olduğuna dikkat çeker. Sosyoloji disiplini özelinde Bourdieu ([1979]2017) toplumsal ilişkilere dair kapsamlı bir kuram içerisinde, toplumsal sınıfların öznelliklerini, toplumsal nesnelliklerle ilişkileri içinde kavramsallaştırır. İşçiler de dahil olmak üzere grupların birbirinden ayrılmış ve bilinçdışı şekillerde oluşmuş beğenileri, nesnelliğin içselleştirilmiş biçimi olan inançları ve bu temelde sosyal evrendeki konumları sürdürmeye yönelik eylemleri bu grupların öznelliklerinin odağa alınan taraflarıdır. Daha sonra da tartışacağımız gibi sınıfların habitusuna dair kavrayış, grupların ve grupların var olduğu düzlemin nesnelliğinin öznelleşmesi ve bu özneliğin eylemlerle nesnelleştirilmesinin işleyişine dair bir kavrayıştır. Başka bir kuramcı Paul Willis'in (2016) yaklaşımı da okulda ve okul sonrasında, kurumsallıkla karşıtlık ilişkisi içerisinde sınıfsal farklılaşmanın öznel tutum ve davranışlarla nasıl sürdürüldüğüne odaklanır. Sosyolojinin daha özelleşmiş bir alanı olan ve toplumsal ilişkilerle duyguların bağlantısına, duyguların tarihsel ve toplumsal olarak oluşması ve yaşanmasına, insanlar arası ilişkilerde duyguların yer ve işlevine odaklanan duygu sosyolojisinden (bkz. Kemper, 1990) yola çıkan Dinler (2014) ise örneğin, işçi olma durumunun sokakta, sendikada, bedenle ilişkide, duygu dünyasındaki tezahürlerine odaklanır. Toplumsal ilişkiler içerisinde işçi konumunda olmanın dinamik özneliğinin görüngülerini araştırır.

Psikoloji ve sosyoloji disiplinlerinin ikisine de ayağını basan disiplinlerarası bir yaklaşım olan Klinik Sosyoloji ise işçi sınıfının özneliğine bakışta biraz daha özelleşir. Güncel çalışma ilişkilerinin baskın ideolojisi olan ve iş dışında alanlara da yayılan yönetsel ideolojinin, çalışanların işletmeyle kendileriymiş gibi özdeşleşmesine ve onu duygusal yatırımlarının merkezi haline getirmesine dayandığını söyler ve bu süreçte çalışanların ruhsallığının işletmenin denetim nesnesi haline geldiğini vurgular (De Gaulejac, 2013: s. 92-93). İşletmeyle kurulan bu ilişki, öznel kaygı ve çatışmalar açısından da belirleyicidir, ruhsal zorlanmalara ve rahatsızlıklara yol açabilir (De Gaulejac, 2013: s. 126). Klinik Sosyoloji, bireyi toplumsal ve ruhsal belirlenimlerin eklemlenmesi üzerinden ele alır ve sosyolojik

yaklaşımına klinik sosyal psikoloji ve psikanalizi katar (Hanique 2009: s. 33-34). Birey ve grup davranışlarının, düğüm haline gelmiş toplumsal ve ruhsal belirlenimlerini çözmeyi hedefler (De Gaulejac, 1990 akt. Hanique, 2009: s. 34). Bu bağlamda bu belirlenimlerin çözümlenmesiyle hem gruplara ve kurumlara yönelik hem de kişilerin kendi hikayelerinin toplumsallıkla ilişkisi içerisinde anlamlandırılmasına ve failliğin geliştirilmesine yönelik müdahaleler geliştirmeyi hedefler (Hanique 2009: s. 37-38). Yine, belli disiplinlerden beslense de (sosyoloji, tarih, ekonomi, felsefe, vb.), bu eş zamanlı beslenme nedeniyle disiplinlerarası diyebileceğimiz birkaç yaklaşımdan da burada söz edebiliriz. Lazzarato'nun (1996: s. 133) maddi olmayan emeğe yönelik yaklaşımına göre, post endüstriyel dönemde işin örgütlenme biçimi, maddi emek ve maddi olmayan arasındaki eski ayrımın korunmasını işlevsiz hale getirir ve tüm emek biçimlerinin zihinsel işlemleri içermeye başladığına ve bilgi açısından zengin öznellikler gerektirdiğine işaret eder. Artık iş, kapitalist üretimin talepleriyle işe karşı mücadelenin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir kitlesel zekaya, işçinin kişiliği ve öznelliğinin işin parçası haline gelmesine dayanır ve öznenin, yönetim, iletişim ve yaratıcılık yeteneklerinden faydalanır (Lazzarato, 1996: s. 133-135). Bu bağlamda, sadece vasıflı işçilerle sınırlı olmayan, her türden üretici öznenin öznelliği hem kapitalizmin işleyişi hem de kapitalizmin sonrası açısından kurucu bir öneme sahiptir. Lazzarato (1996: s. 135) başat hale gelen bu öznelğin ve yaratıcılığın kökenlerini Fordist düzende işçilerin işe karşı verdiği mücadeleye götürür, maddi olmayan emeğin bu kuruculuğunun da işin antropolojik gerçekliği ve anlamlarında köklü değişimlerle mümkün olduğuna değinir (s. 139) ve artık yaratıcılığın sadece bireyselliğe veya üst sınıflara atfedilemeyeceğini söyler (s. 145). Bununla birlikte Thompson için bu öznellik ve yaratıcılık, sadece çalışmaya karşı mücadele etmekle değil, sınıf pratiği ve oluşumunun her aşamasında temel önemdedir. Thompson (1978; [1963]2012), sınıfın kendisine bir oluşum süreci olarak yaklaştığında aslında onu, işçilerin, toplumsal nesnellikle ilişkileri içinde yarattığı *bir öznellik oluşumu süreci* olarak da ele almış olur. Sınıf, üretim ilişkilerinin doğrudan yansıması gibi düşünülemez, ondan ziyade nesnel durumlarda bulunan insanların bu durumlara birlikte verdiği tepkilerle oluşur. Yani sınıfı sınıf yapan veya bizim sınıftan bahsedebilmemizi sağlayan şey, insanların tekrarlayan şekillerde sınıf gibi davranmasıdır (Thompson, 1978: s. 147). Sınıf, insanların, kendilerini içinde buldukları toplumsal ilişkiler

içerisinde sömürüyü deneyimlemeleri, karşıt çıkarları tanımları, bu gündemlerle mücadeleye girişmeleriyle oluşan deneyimsel bir tarihsel süreçtir (Thompson, 1978: s. 148-149). İnsanlar kendi tarihlerini yaşarken sınıfı tanımlar (Thompson, [1963]2012: s. 42) ve ortaya çıkacak sınıfın hakiki ve tarih üstü bir tanımını bulmak olası değildir (1978: s. 150). Dolayısıyla Thompson'ın yaklaşımı, öznelliğin oluşumundan ve yaratıcı yeteneklerinden bağımsız bir sınıf süreci varsayılmasına izin vermez ve bir ilişki olan sınıfı, bir ölü gibi durdurmanın ve otopsi yapmaya çalışmanın, analizin boşa çıkmasıyla sonuçlanacağına dikkat çeker ([1963]2012: s. 39). Ona göre mümkünler evrenini sınırlama gücüne sahip kültürel hegemonya bile, boşluklarına sızan veya onunla çelişerek yan yana bulunan, yönetilenlerin kültürleriyle sınırlanır, onlardan etkilenir v onlarla mücadele ederek onlar karşısında kendisini kanıtlaması gerekir (1978: s. 164). Bu bağlamda işçilerin yaratıcılığı ne kapitalizm ne de kültürel hegemonya tarafından tamamen kuşatılabilir.

Tüm bu yaklaşımlar, değişik ölçülerde de olsa işçi sınıfının öznelliğini dikkate alıp kavramsallaştırma çabası taşır. Özel özellikler ve bunların nesnel koşullarla -örneğin, işyerindeki yönetim şekli, çalışma koşulları, toplumsal kaynakların dağılımı, öteki sınıfların eylemleri, üretim biçimi, vb.- ilişkilerine dair varsayımlar barındırır. *İşçi sınıfı öznelliği* derken burada kastedilen, işçilerin bireysel olarak taşıdığı veya grup olarak paylaştığı bilinçli ve bilinçdışı ruhsal unsurlar ve dinamiklerdir. Bunlar işçiler tarafından üretilen duygu, düşünce, söz, eylem, sembol, ilişki ve kurumlarda görünür olur ve bu öğelerin yorumlanması yoluyla ayrıştırılıp tanımlanabilir. Dolayısıyla buraya kadar sayılan yaklaşımlarda da bu tez çalışmasının yaklaşımında da o ya da bu görünür öge üzerinden işçilerin ruhsal dünyalarına dair çıkarımlar ve kavramsallaştırmalar yapıldığı söylenebilir. Kimi için motivasyon, kimi için arzu, kimi için duygulanım, kimi için beğeni, kimi için deneyim veya başka bir kavram ilgili kavramsallaştırmada önemli bir yere yerleştirilir. Sınıfın öznelliğine veya ruhsallığına dair yaklaşımların, işaret ettikleri ruhsal dünyaları tek tek işçilere ait olarak mı, bir işçi grubuna ait olarak mı veya duruma göre değişen şekillerde mi ele aldıkları sorulabilir. Bu tartışma bu çalışmanın sınırlarını aşsa da burada önerilecek olan yaklaşımın bu konudaki varsayımlarının netleştirilmesi anlamlı olacaktır. Değindiği gibi, bu yaklaşım da diğerleri gibi işçilerin tekil veya grup olarak ürettiği ve bu çalışmada *sınıf deneyimi ifadeleri* olarak adlandırılacak olan

düşünce, duygu, söz, eylem, ilişki, sembol, kurum, vb. ifadelerin yorumlanması ve bu yorumlamayla işçilerin ruhsal dünyalarına ilişkin çıkarımlar yapılması geleneğini takip edecektir. Bu ifadeler tek bir işçiye veya bir işçi grubuna ait olabilir. Tek bir işçiye ait sınıf deneyimi ifadelerinden çıkarsanan öznel, *bir bireyin öznelidir* ve bu her ne kadar başkalarıyla paylaşılan, ilişki içinde oluşan ve toplumsallıkla şekillenen bir öznel olsa da bu özgünlük kabul edilmelidir. Tunaboylu-İkiz'in (2006: s. 114) işaret gibi bir yandan insanların paylaştığı dürtüler, ihtiyaçlar ve kültürler vardır; diğer yandan da bir insanın ruhsal yapılanması geri dönüşsüz bir şekilde kişisel tarihe ve bedene bağlıdır, ortaklıklara rağmen biriciktir. Bir grup işçiye ait olan sınıf deneyimi ifadelerinden çıkarsanan öznel, bu kişilerin, işçilerin, *birbirleriyle paylaştığı ve ortaklaştığı ruhsal unsurlara* gönderme yapar. İleride değinileceği gibi grup, ortak nesnelere (figürler, düşünceler, idealler, vb.) yapılan ortak yatırımlar üzerinden oluşur. Aynı zamanda da bireylerin öznelliklerine daha yakından bakıldıkça bu yatırımların anlamları yeni ve özgün anlamlar kazanır. Bu varsayımlar sadece öznel meselesi için değil sınıfın bilinçdışının kime ait olduğu sorusu için de geçerlidir. Çalışma ilerledikçe bir tanıma kavuşacak *sınıfın bilinçdışı*, incelenen sınıf deneyimi ifadesinin tekil veya kolektif niteliğine göre *bir bireyin taşıdığı veya grubun paylaştığı bilinçdışı unsurlara* gönderme yapabilir.

Bu çalışma işçi sınıfının özneline bakma çabası çerçevesinde diğer yaklaşımlarla ortaklaşmaktadır. Bununla birlikte buradaki, sınıf öznelinin incelenmesi ve nesnellikle ilişkisinin kurulması üzerine bir yaklaşım ve bir model geliştirme çabası, daha bütünsel olma iddiasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu iddiasının dört gerekçesi vardır. Birincisi, bu çalışmada işçilerin belli bir dönemdeki -örneğin, post-endüstriyel, neoliberal, vb.- baskın eğilim ve özelliklerine odaklanmak yerine olası her dönemdeki eğilim ve özelliklerini incelememize olanak vereceği düşünülen bir yaklaşım ve model sunulacak olmasıdır. İkincisi, burada yaklaşım ve modelin inceleme kapsamına alabileceği *işçi*, belli bir sosyoekonomik veya iş bölümü temelli bir gruba (örneğin, yoksul veya orta gelirli, az veya çok eğitilmiş, mavi veya beyaz yakalı, vb.) ait olması değil kapitalizmin yeniden üretimi ve yıkılması açısından vazgeçilmez konumu çerçevesinde, yani yaşamak için çalışmak zorunda bırakılması/olması kriteriyle tanımlanmaktadır. İşçinin geçim araçlarına doğrudan erişimden mahrum olması bir yandan kapitalizmin ihtiyaç duyduğu iktisadi

zor için gerekliken diğer yandan da onun maddi çıkarının kapitalizmle uzlaşmazlığını yaratan bir gerçekliktir (Wood, 2011: s. 252). Başka bir deyişle bunlar onu işçi yapar. Üçüncüsü, bu çalışmada işçilerin öznelliğinin sadece belli boyutları (örneğin, duygular, ruhsal zorlanmalar, örgütlenmeler, vb.) değil olası birçok bilinçli ve bilinçdışı boyutu kapsama alınacaktır. Özellikle bilinçdışı boyutlar, unsurlar, dinamikler, bilinçli görünümüleriyle birlikte üzerinde durulan konulardan olacaktır. Dördüncüsü, burada sınıfın öznelliğinin oluşumu, habitus yaklaşımında işaret edilen grup özdeşleşmelerinde olduğu gibi tekil ve hâkim mekanizmalar çerçevesinde değil, birbirinden farklılaşan ve birbirleriyle çelişebilen özdeşleşmeler ve bunların herhangi bir durumda bir arada bulunma şekilleri çerçevesinde kavranacak olmasıdır. Çalışma, bu gerekçelere dayanarak bir bütünsellik iddiası taşısa da bu onu kendi içine kapatmamakta, bahsi geçen ve geçmeyen diğer yaklaşımlarla diyalogunun da önünü açmaktadır. Eğer buradaki yaklaşım ve model bir ölçüde ikna edici hale gelirse, mevcut yaklaşımlarla tartışmak ve sınıf perspektifini derinleştirmek için kullanılabilir.

Sınıfın, ampirik bir kategori olmanın ötesinde, tarihsel olarak dinamik, kurucu ve kurulan, gerilemeli ve ilerlemeli bir süreç olarak ele alınıp, bu süreçteki öznellik oluşumunun psikanalitik bir yaklaşımla anlamlandırılmaya çalışılacağı bu çalışmada öncelikle Birinci Bölüm’de, çalışmanın kuramsal çerçevesinin psikanalitik yönü, bilinçdışı, özdeşleşme, çaresizlik, narsisizm, idealleştirme ve çiftedeğerlilik kavramları temelinde tanıtılacaktır. Bu kavramlar psikanalitik yaklaşıma daha yakından bakmaya izin vermelerinin yanı sıra çalışmanın ilerleyen aşamalarında sunulacak olan inceleme modelinin de kuramsal temelini teşkil ediyor olacak. İkinci Bölüm’de sınıfa, bir ilişki ve süreç olarak yaklaşmanın sınıfın öznelliğinin kavranmasına giden yolu nasıl açabileceği, özellikle deneyim kavramı etrafında tartışılacaktır. Bu bölümde sınıf deneyiminin, belirlenme ve belirleme olarak ikili bir niteliğe sahip olduğuna; *sınıf bilinci* kavramının, deneyimin belirlemeye yönelmesiyle ilişkili olduğuna değinilecektir. *Habitus* kavramının ise deneyimin belirleme boyutunu içerse de belirlenme boyutuna ağırlık veren ve bu belirlenmeyi, toplumsal gruplar ve onlar arasındaki farklarla özdeşleşmeyle açıklayan bir kavrayışa oturduğuna dikkat çekilip, *sınıfın bilinçdışı* kavramının, deneyimin bu ikili niteliği açısından nereye yerleştirilebileceği tartışılacaktır. Aynı zamanda bu kavramın, sınıf

bilincinin olumsuzluğu olarak *sınıf bilinçsizliği* ve sınıfsal gerçekliğin ruhsallığa etkileri bağlamında *sınıfsal bilinçdışı* kavramlarının ötesinde nasıl içerim ve faydaları olabileceğine değinilecektir. Sınıfın bilinçdışı, bir süreç olarak kavramsallaştırılan sınıfın, başka kavramlarla yeterince açıklanamadığı ve birbirine bağlanamadığı düşünülen boyutlarını anlamlandırmakta daha faydalı olduğu savunulacak olan ve çalışmanın yaklaşımına adını veren bir kavram olarak önerilecektir.

Üçüncü Bölüm’de önceki bölümlerde sunulan kuramsal tartışmalar zemininde, işçi sınıfının öznelliğini belli olgular özelinde incelemeye olanak veren bir model önerisi sunulacaktır. Bölümde ilk olarak, *Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli* olarak adlandırılacak olan modelin dayandığı bazı kavramlar, psikanalitik yaklaşım ve Marksist yaklaşımlardan beslenen tartışmalar eşliğinde tanıtılacaktır. Bu kavramlar arasında, sınıf deneyiminin çekirdeğine yerleştirilebilecek ve işçilerin evrensel güvencesizliğinin öznel izdüşümü olan *birincil güvencesizlik*, birincil güvencesizliğin belli şekillerde ruhsal olarak işlenmesiyle oluşan *sınıf deneyimi ifadeleri*, bu işleme sürecinde özdeşleşilen, meta, işveren, devlet, diğer işçiler, vb. *nesneler* ve bu özdeşleşmelerin gerçekleştiği *özdeşleşme eksenleri* vardır. Daha sonra, modelin sınıf sürecini ayırdığı dört aşama, birincil güvencesizlik deneyiminin dönüştüğü farklı kaygı biçimleri ve üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelerle kurulan farklı özdeşleşmelere göre ayrıştırılacak ve bunlar, *narsisistik*, *ikircikli*, *uygar* ve *sembolik-etik* aşamalar olarak adlandırılacaktır. Bu aşamalara denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin dayandığı kaygı ve özdeşleşmeleri şekillendiren bireysel ve toplumsal faktörler *aracı faktörler* kavramıyla ele alınacak olup, bunların etkileri de *ideolojik etki*, *kurumsal etki* ve *hafıza etkisi* olarak üçe ayrılacaktır. Dördüncü Bölüm’de ise önerilen model aracılığıyla bir olgu incelemesine yer verilecektir. İncelenecek olan 15-16 Haziran İşçi Direnişi olgusu Zafer Aydın’ın (2020a) *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970* kitabı üzerinden gerçekleştirilecektir ve bu incelemede direniş sürecinde üretilen sınıf deneyimi ifadeleri, bir yorumlama süreci eşliğinde, denk düşebilecekleri özdeşleşme aşamalarına yerleştirilecek ve bu ifadeleri şekillendiren kaygı ve özdeşleşmeleri oluşturabilecek etkileri taşıyan aracı faktörlerin neler olabileceğine dair çıkarımlar yapılacaktır. Bu olgu incelemesiyle hem modelin nasıl çalışabileceğine ilişkin bir örnek sunulmuş olacak, hem de direnişe ilişkin bazı yorumlar ve çıkarımlara yer verilmiş olacaktır. Sonuç bölümünde ise bu çalışmada,

işçi sınıfının öznelliğini, nesnellikle ilişki çerçevesinde kavrama ve inceleme amacı çerçevesinde, nasıl bir rota izlenerek nasıl fikirlerin geliştirildiği, önerilen kavramların, modelin ve yaklaşımın olası avantajları ve ortaya çıkardığı sorulardan söz edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL ÇERÇEVENİN PSİKANALİTİK YÖNÜ

Bu bölümde, çalışmanın yaslandığı kuramsal çerçevenin psikanalitik yönü, bilinçdışı, özdeşleşme, çaresizlik, narsisizm, idealleştirme ve çiftedeğerlilik kavramları üzerinden tanıtılacaktır. Bu kavramlar, bu çalışmada oluşturulması hedeflenen yaklaşım ve bu yaklaşımla bağlantılı olan inceleme modelinin temellerinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu bağlamda bu kavramlara çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de gönderme yapılıyor olacaktır.

1.1. BİLİNÇDİŞİ

Laplanche ve Pontalis (1988: s. 474) *Language of Psychoanalysis*'de [Psikanalizin Dili], Freud'un keşfi tek kelimeyle ifade edilmek istense, seçilecek kelimenin *bilinçdışı* olacağını söyler. 19.yy'ın sonlarında yaygın olarak kullanılagelen bilinçaltı (subconscious, subconsciousness) kelimesini Freud erken metinlerinde birkaç kez kullanmış olsa da çok geçmeden bu kullanımdan vazgeçmiştir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 430). Bunun sebebi, bilinçaltı kavramının gönderme yaptığını düşündüğü ikinci bilinç fikrinin, bilinçle aynı sınırlar içerisinde yer alan bir duruma gönderme yapması ama buna karşın Freud'un kuramının, iki ruhsal alanın birbirinden ayrılmış olmasına ve bu alanlarda geçerli olan ruhsal süreçlerin niteliksel olarak birbirinden farklı olduğuna dayanmasıdır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 431). Freud'un birinci topografi olarak adlandırılan kuramsallaştırmasına göre, işlevleri, içerdikleri süreçler ve içerikleri açısından birbirinden ayrılan önbilinç-bilinç sistemiyle bilinçdışı sistemleri, onun dinamik yaklaşımına göre aynı zamanda, birbirleriyle çelişki içerisinde (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 451-452). Bilinçdışı, dürtülerle yüklenmiş, önbilinç-bilinç sistemine girmesi reddedilen ama aktif düşüncelerden oluşur; bu düşünceler, ancak bazı dirençlerin üstesinden gelinmesiyle erişilebilir hale gelir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 474). "The Unconscious" (Bilinçdışı) ([1915]1981b: 177) metninde Freud, dürtülerin bilinçdışında ancak düşünce temsilleri aracılığıyla bulunduğunu söyler ve

bu düşünceler de fanteziler şeklinde düzenlenmiştir. Bilinçdışındaki düşünceler yer değiştirme aracılığıyla birbirinden yük alabilir veya yoğunlaştırma aracılığıyla diğer düşüncelerin yükünü kendine mal edebilir. Bilinçdışı sisteminde en kısa yoldan hazza ulaşmak veya hazzsızlıktan kaçınmak temel ilkedir; gerçeklik dikkate alınmaz, zamana göre bir düzenlenme yapılmaz, çelişkili düşünceler aynı anda bulunabilir, şüphe veya kesinlik ölçüsü yoktur (Freud, [1915]1981b: s. 186-189).

Laplanche ve Pontalis'e (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 451) göre, birinci topografik yaklaşımın izi, Freud'un erken dönem yazılarından olan "Project for a Scientific Psychology" [Bilimsel bir Psikoloji Taslağı] ([1895]1981) metnine kadar sürülebilir. Freud bu yaklaşımı daha sonra *Interpretation of Dreams*'de [Rüyaların Yorumu] ([1900]1971) kavramsallaştırılmış ve metapsikolojik metinlerde geliştirilmiştir. 1920'den sonraysa Freud, ikinci topografi de denen kavramsallaştırmasını geliştirir ve ruhsallığın ajanları olarak, altbenlik, benlik ve üstbenliği tanımlar. Bu ajanlardan altbenlik aşağı yukarı bilinçdışına atfedilen özellikleri üstlense de benlik ve üstbenliğin hem önbilinçli hem de bilinçdışı kısımları vardır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 474). Altbenlik, kişiliğin dürtüsel kutbunu temsil eder (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 452) ve kalıtsal olan veya bastırmayla oluşan, dürtü ifadesi olan içerikleri barındırır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 197). Birinci topografiye göre bilinçdışı bastırmayla oluşurken, ikinci topografide Freud ([1923]1986: s. 25-27), öteki ajanların altbenliğin içerisinde aşamalı olarak çıktığını söyler. Benlik, bebeğin gerçeklikle ilişkisi içerisinde altbenliğin isteklerinin gerçeklikle uyumsuzluğunun da bir sonucu olarak ortaya çıkar ve aynı zamanda kendini altbenliğe bir doyum nesnesi olarak sunar. Benlik, insanın bütünsel bir temsilini taşır ve narsisistik bir yatırma sahiptir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 452). Freud'un düşüncesinde ve onun yorumlanmasında *benlik* kavramının seyri ve farklı ele alınışlarına ilişkin yaptıkları özette Laplanche ve Pontalis (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 142), benliğin gerçeklikle uyumlanmayı sağlayan ve cinsel yatırımdan azade bir organ olarak ele alınmasına özellikle karşı çıkar ve Freud'un, ikinci topografisinde bile, benliğe yapılan narsisistik yatırımlara dair düşüncesinden vazgeçmemiş olmasıyla uyumlu olarak, benliği, altbenlik için bir nesne olarak tanımlamanın ve sadece gerçeklikten değil, özel olarak insanlar arasındaki ilişkilerden köken aldığını söylemenin daha uygun olduğunu savunur.

Aynı zamanda benlik, bilincin de mekânı olmakla birlikte büyük ölçüde bilinçdışıdır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 138). Bilinçdışındaki bastırılmış içeriğe benzer şekilde, gerçekçi olmayan, zorlantılı (compulsive) ve tekrarlayıcı özellikler taşır; hareket kontrolü ve algı, rasyonel düşünme, gerçekliği sınama, zamansal sıraya sokma gibi işlevlerin yanında, gerçekleri görmeyi reddetme, rasyonelleştirme ve dürtülere karşı zorlantılı savunmalar geliştirme gibi işlevleri de barındırır. Bu bağlamda, dürtülere karşı çıkma veya onları doyurma, içgörü geliştirme veya rasyonelleştirme, nesnel bilgiye dayanma veya sistematik çarpıtma gibi karşıt eğilimleri içeren, çelişkili bir ajan olarak varlığını sürdürür (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 139). Üstbenlik de benzer şekilde bilinçdışı olabilen bir ajandır ve ebeveynlerin talep ve yasaklarının içselleştirilmesiyle oluşur (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 452). Freud’a ([1933]1981a: s. 67) göre üstbenlik, ebeveynlerin üstbenlikleriyle kurulan özdeşleşmeyle oluşur ve bu da onun nesilden nesile aktarılmasının kaynağı olur.

Laplanche ve Pontalis’e (1988: s. 452) göre, Freud’un, bilinçdışı ile ön bilinç-bilinç sistemlerinin ayrımı üzerine kurulu yaklaşımını revize ederek farklı ruhsal ajanlardan oluşan bir ruhsallık tasarımına geçmiş olmasının önemli bir sebebi, kişiliğin ve idealler, eleştirel ajanlar, kendilik imgeleri ve benzeri kalıcı yapıların oluşumunda çeşitli özdeşleşmelerin rol oynadığını keşfetmiş olmasıdır. Bu bağlamda özdeşleşmeler, bu ajanların oluşumunda, dolayısıyla bilinçdışı ve ön bilinçli-bilinçli içeriklerin oluşumu ve süreçlerin işleyişinde özel öneme sahiptir.

Yine 1920 döneminde yazdığı “Beyond the Pleasure Principle” [Haz İlkesinin Ötesinde] metninde Freud, travmatik düşler, acı verici deneyimleri tekrarlayan çocuk oyunları, tekrarlayan talihsiz olaylara dair anlatılar ve örneklerle göndermeyle, ruhsallığın işleyişinde, bilinçdışını egemenliğine alan haz ilkesinin ötesinde başka bir ilke olup olmadığını sorgular. Bu metinde Freud’u ölüm dürtüsü kavramsallaştırmasına götüren inceleme hakkında Özyıldırım (2021: s. 164-165), ölüm dürtüsü ve Nirvana ilkesi çıkarımlarının, Freud’un incelemesinin özgüllüğünü yuttuğunu söyler. Ona göre, Freud’un dikkat çektiği şu iki durum arasında bir bağlantı kurulabilir: Bir yanda, birincil süreçleri ve haz ilkesinin egemenliğini

önceleyen ve bunların mümkün olması için gerekli olan, haz ilkesinin ötesinde bir süreç fikri; diğer yanda, bebeğin ihtiyaçları ve içsel uyarılar karşısında çaresizliği ve anneye (ötekine) bağımlılığı. Özyıldırım (2021: s. 168-169), Freud'un bu iki düşüncesinin birbiriyle bağlantısına dayanarak, birincil süreçlerin mümkün olması için, uyarıların yönetimini sağlayacak önsel bir bağlamanın bebek-öteki ilişkisinde geliştiğini iddia eder. Bilinçdışının içerdiği temsillerin, önbilinçteki sözcük temsillerinden önce, uyarı baskısını soğuruyor olabileceğini söyler. Buradaki bağlamalardaki aksaklıkların, haz ilkesinin tersine işleyebilecek ve Freud tarafından ölüm dürtüsünün varlığının göstergesi sayılan yinelemelerin kaynağı olup olmayacağını sorar. Laplanche ve Pontalis'in vurgusuyla paralel şekilde bu yaklaşım da bilinçdışı süreçlerin işleyişi ve içeriği söz konusu olduğunda, ötekilerle ilişkiler ve özdeşleşmelerin temel ve kurucu öneminin Freud'un düşüncesinde bulunabileceğine işaret etmektedir.

1.2. ÖZDEŞLEŞME

Laplanche ve Pontalis *Language of Psychoanalysis*'de (1988: s. 205) özdeşleşmeyi, öznenin, başkasının bir yönünü, bir özelliğini tümüyle ya da kısmen özümsemesi ve onu model alarak dönüşmesi olarak tanımlar. Freud'un *Interpretation of Dreams*'de [Rüyaların Yorumu] ([1900]1971) metninde bu kavramı, rüyada bir imgenin yerini bir başkasının ikame etmesi sürecinde olduğu gibi, özdeşleştirme anlamıyla da kullandığını ama psikanalizde, kişinin kendini başka biriyle veya şeyle özdeşleştirme anlamının daha çok kullanıldığını söyler. Onlara göre özdeşleşme, iki yönde gerçekleşebilecek bir süreçtir. Kişinin kendini bir başkasıyla özdeşleştirme, sürecin işleyebileceği bir yön -bir doğrultu- iken, kişinin başkasını kendisiyle özdeşleştirme de sürecin işleyebileceği öteki yöndür. Yazarlar, Henri Wallon'a atıfla birincisini *merkeze doğru* (centripetal), ikincisini *merkezkaç* (centrifugal) olarak tanımlar (Laplanche ve Pontalis, 1992: s. 206).

Wallon (akt. Van der Veer, 1996: s. 372-373) gelişim sürecinde, çocuğun bazı aşamalarda kendiliğini geliştirmeye yöneldiğini söyler. Bu merkeze doğru aşamalardan, örneğin, bebeğin büyük çoğunlukla dışsal ve içsel itkilerine bazı kas hareketleriyle -emme ve benzeri refleksler gibi- yanıt verdiği zamanlarda, bebek

temel ihtiyaçlarının karşılanması içi bir başkasına tamamıyla bağımlıdır. Henüz sınırları çizilmemiş, dış çevreden ayrışarak içsel bir bütünlüğe kavuşmamış ve etkileri düzenleme kapasitesi oluşmamış benlik, ancak bir başkasıyla kurulan bu zorunlu ve sosyal ilişki içerisinde bir toz bulutu olmaktan çıkıp kristalleşir (Van der Veer, 1996: s. 374-376). Laplanche ve Pontalis (1988: s. 189) bebeğın kendi ihtiyaçlarını gidermek ve içsel gerilimlerini sonlandırabilmek için başkasına mutlak bir biçimde bağımlı olması durumunun psikanaliz için de sabit bir referans noktası olduğuna dikkat çeker. Bu bağımlılık ve onun getirdiği, başkasıyla kurulan ilişki, ruhsallığın yapılanmasında belirleyici etkiye sahiptir. İleride değinilecek narsisizm tartışmalarında da görüleceği gibi, Freud'un dürtü kuramındaki değişimlere karşın, benliğin başka bir kişiyle özdeşleşme yoluyla oluşması fikri psikanaliz açısından temel bir düşüncedir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 256). Wallon için, gelişim içerisinde benliğin bu ilk oluşumunu takip eden bir dışarıya yönelme aşaması vardır ve bunu yine, benliğin gelişiminin odakta olduğu başka bir merkeze doğru aşama izler; bu aşamada ocuk, ne yaptığını göstermek isterken izlenmeyi ve hayran olunmayı bekler (Van der Veer: 1996: s. 383). Aradaki dışarıya yönelme ve keşfetmeye odaklı aşamalardan sonra, bu aşamanın da temel özelliği kişilik gelişimine odaklanmak ve çevreye ve sosyal olana direncin temelini oluşturacak benliği kristalleştirmektir (Van der Veer, 1996: s. 382). Öte yandan merkezkaç aşamalarda ocuk çevresine yönelir. Örneğın ocuk, beyindeki duyum ve hareket bölgeleri arasındaki bağlantıların kurulmasıyla elini aktif biçimde kullanabildike ve hareket edebilme ve konuşma kabiliyetleri geliştikçe çevreye yönelir (Van der Veel, 1996: s. 382).

Bu çerçevede merkeze doğru özdeşleşmeler başkasından kendine doğru, merkezkaç özdeşleşmeler de kendinden başkasına doğru özelliklerin aktarılması ve benzerlikler oluşturulması süreçleri olarak düşünülebilir. Bu noktada özdeşleşme kelimesinin, Laplanche ve Pontalis'in (1988: s. 205) rneğın, Almanca *Identifizierung*, Fransızca *identification*, İngilizce *identification* gibi Batı dillerindeki karşılıklarını da anarak dikkat çektiği, psikanalizi aşan ikili göndermesine değinmek anlamlı olabilir. Lalande'a (1951 akt. Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 205) referansla bir anlamın, tanıma (to identify) ile bağlantılı olarak, tanıma, teşhis etme, sınıflandırma; diğer anlamın da buraya kadar değindiğimiz gibi, birinin, biriyle veya

iki şeyin, birbiriyle özdeş (identical) olması olarak düşünülebileceğini söylerler. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan özdeşleşme kavramı, sadece ikinci anlama - “özdeş duruma gelmek” (Türk Dil Kurumu Sözlükleri: Güncel Türkçe Sözlük, 2021)- gönderme yapıyor gibi görünse de aslında her zaman birinci anlamın da (teşhis etme) işin içinde olduğu ve ikincisiyle bir ilişkisinin bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Birinden birine, bir şeyden bir şeye özellikler aktarırken, iki şey arasında benzerlikler kurarken, iki işlemin de devrede olduğu düşünülmelidir. İster insanın kendini biriyle özdeşleştirmesi, isterse birini kendisiyle özdeşleştirmesi söz konusu olsun, bunun algısal bir ayrıştırma, yani bir taraf ya da özelliğin teşhis edilmesi, başkalarından ayrıştırılması gibi işlemleri de içerdiği varsayılmalıdır. Ne var ki teşhis etme ve özdeş yapma anlamlarının birliğiyle de özdeşleşmenin olası iki yönü birbirine karıştırılmamalıdır. Laplanche ve Pontalis’in (1988: s. 357) Klein’in yansıtma kavramının karmaşa yaratan anlamına dikkat çekmeleri de bu yönde bir uyarı olarak düşünülebilir.

Yansıtma kavramı Klein’e (1946: s. 103-104) göre benlikte reddedilen ve ondan ayrılmış, saldırgan dürtülerle yüklenmiş parçaların fantezide annenin bedenine yansıtılması, sonra bunlardan kaynaklı olarak, annenin bedeninde hapsolme ve zulüm görme kaygılarının yaşanması sürecini anlatır. Benlik bu yolla, bir yandan da iyi ve kötü parçaların ve dürtülerin yan yana var olmasının yarattığı gerilimi, çifte değerliliğin gerilimini azaltmaya çalışır. Laplanche ve Pontalis (1988: s. 356) burada özdeşleşme kavramının kullanılmasının sebebinin, yansıtılanın kendiliğinden bir parçası olması olduğunu söyler. Bununla birlikte bu kavramsallaştırmanın, bu süreçte öznenin, kendini ötekiyle bir yapması ve ötekini kendiyle bir yapması eğilimlerinin birbirinden ayrıştırılması sorunsalını yanıtsız bıraktığını ve yansıtma kavramının erozyona uğrattığını ekler (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 357). Dolayısıyla denebilir ki, yansıtma kavramı süreçlerinde bebeğin, kendi saldırgan bir parçasını -fantezide- annesinde görmesi, teşhis sürecine karışan yansıtma işlemiyle alakalıdır ve dikkat çekildiği gibi teşhis, her yöndeki özdeşleşme sürecinin parçası olduğu için, özdeşleşmenin işleyişinde açıklanmayan yönler bırakmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada teşhis etme, özdeş yapma, merkeze doğru ve merkezkaç dört farklı kavram olarak varsayıldığının altı çizilmelidir; tabii ilk ikisinin zorunlu birlikteliği akılda tutularak. Sonraki ikisinin birlikteliğini ise, Laplanche ve

Pontalis'in (1988: s. 206) daha karmaşık bir özdeşleşme biçimi olarak tanımladığı ve bir *bizin* oluşmasına işaret eden durumlarda görürüz.

Bir *biz*, yani grup oluşumuyla ilgili “Group Psychology and the Analysis of the Ego” [Grup Psikolojisi ve Benliğin Analizi] metninde Freud ([1921]1981: s. 107-108) özdeşleşmenin üç şeklini tanımlar. Birincisi, bir nesneyle kurulan duygusal bağın birincil biçimi olan özdeşleşmedir. İkincisi, gerileme yoluyla, kaybedilen bir libidinal bir nesne bağının ikamesi olan özdeşleşmedir. Üçüncüsü, cinsel dürtünün nesnesi olmayan biriyle ortak bir özelliğin algılanmasıyla ortaya çıkan özdeşleşmedir. Freud'un değindiği gruplarda -kitlelerde- olan özdeşleşme, öznenin gerileme yoluyla bir nesne olarak lideri, ruhsal bir ajanın, benlik idealinin yerine koyması şeklinde gerçekleşir. Nesneyle kurulan bu özdeşleşme dolayımında grubun diğer üyeleriyle özdeşleşmeler kurulur. Laplanche ve Pontalis (1988: s. 207) bu karşılıklı (mutual) özdeşleşmelerin koşulunun az önce değinilen ikame işlemi olduğunu vurgular. Freud ([1921]1981: s. 120) aynı metinde kardeşlerden verdiği bir örnekte, büyük kardeşin küçük kardeşe karşı düşmanca duygularının yerini, anne babasının sevgisini almayı sürdürebilmesi için bu düşmanca tutumdan vazgeçmesi gerektiğinden dolayı grup duygusuna bırakmaya başladığından söz eder. Benzer şekilde, aynı kişiyi seven rakiplerin, rekabet yoluyla amaca ulaşmanın imkansızlığından dolayı bir grup olup, ortak sevgileri çerçevesinde birbirleriyle özdeşleşmelerinden söz eder (Freud, [1921]1981: s. 121). Eşitlik isteminin ve sosyal adalet talebinin temeline de bu özdeşleşme vardır. Psikanalizin grup kuramsallaştırmasını “Experiences in Groups” [Gruplarda Deneyimler] metninde derinleştiren Bion (1961[1948-1951]: s. 98-113), Freud'un işaret ettiği bağımlı veya savaş-kaç eğilimine dayalı, zamanı ve değişimi bir tehdit olarak algılayan, tümgüçlü figürlere yatırım yapmaya dayalı gruplardan farklı bir grup tanımlar; bağımlılık üzerine kurulu olmayan bu grubu, bu grubun birbirleriyle kurduğu bağların, onları birbirine bağlayan fikirler, ortaklıklar ve hedeflerle ilişkisini tartışır. Ona göre belli ortaklaşmış hedefler çerçevesinde bir araya gelen grup, düşünme kapasiteleri ve yaratıcılığını olgun bir biçimde kullanabilen bir gruptur. Burada vurgu, grubun eninde sonunda bir insanın tümgüçlülüğüne bağlı olmaması ve grubun idealleri canlı bir şekilde oluşturması ve taşımasındadır. Kişiler, grubun idealleriyle özdeşleşme üzerinden diğer üyeleriyle özdeşleşme geliştirmiştir. Burada temel olan, bebenski

varsayımlar üzerine kurulu gruplardaki gibi, birbirleriyle özdeşleşen grup üyelerinin, gerileme yoluyla bir ruhsal ajanın yerine bir kişi ya da ideali koyması, dolayısıyla ikame işlemi değildir. Kişilerin, hem grubun idealiyle kendini -ideali- özdeşleştirmesi, hem de kendi idealiyle grubun idealiyle özdeşleştirmesi anlamında, iki yönlü işleyen bir süreç söz konusudur. Grubun, ideallerle, merkeze doğru ve merkezkaç özdeşleşmeleri karşılıklı bir biçimde kurduğu iddia edilebilir. Benzer şekilde grup üyeleri arasındaki ilişkinin de böyle olduğu söylenebilir. Kişiler kendilerini diğer grup üyeleriyle, diğer grup üyelerini de kendileriyle belli ortaklıklar üzerinden karşılıklı olarak özdeşleştirmektedir.

Bu iki grup arasındaki ayrım, ileride yapılacak *hiyerarşik* ve *eşitlikçi* özdeşleşmeler arasındaki ayrımın temelini oluşturmaktadır. Bu aşamada, özdeşleşme süreçlerinin temelini teşkil eden ruhsal durum olarak çaresizlik kavramından söz edilebilir.

1.3. ÇARESİZLİK

Laplanche ve Pontalis (1988: s. 189) insan bebeğinin evrensel olarak geçerli, zorunlu ve mutlak bağımlılığına işaret eden motor ve ruhsal çaresizliğin Freud için sabit bir referans noktası olduğunu söyler. Freud'a ([1926]1981: s. 154-155) göre bebek, dünyaya çoğu hayvana kıyasla daha az tamamlanmış halde gelir ve uzun süre çaresiz ve bağımlı kalır. Bu nedenle dış dünyanın üzerindeki etkisi, onu dış dünyadan koruyabilecek nesnenin önemi gibi büyüktür; ki bundan dolayı da ona hep eşlik edecek bir sevilme ihtiyacı vardır. Çocukluğun temel özelliği olan motor ve ruhsal çaresizlik nesneye duyulan ihtiyacı ve onu kaybetme korkusunu çok önemli hale getirir (Freud, [1926]1981: s. 167-168). Nesneye duyulan ihtiyaç sadece dışsal dünyadan gelen tehlikelerden korunmakla değil, aynı zamanda benzeri şekilde tehlikeli olarak deneyimlenen dürtüsel taleplerin yarattığı gerilimi yatıştırma kapasitesinden yoksun olmakla da alakalıdır. Bu nesneye mutlak düzeyde bağımlı olmak, o nesnenin bebek için tümgüçlü bir konumda olmasını beraberinde getirir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 190). O nesneye olan ilişki ruhsallığın yapılanmasında belirleyici bir etkiye sahiptir.

Winnicott (1974: s. 104) bireyin mutlak bağımlılıktan, önce göreceli bağımlılığa, sonra bağımsızlığa doğru ilerleyen süreçte çocuğun gelişimini sağlayan kolaylaştırıcı çevrenin kucaklama işlevinin -buna sonradan, ele alma, nesne sunma gibi işlevler eklenir- bireyin bütünleşmesini -bunu sonradan, yerleşme ve nesneyle ilişkilene takip eder- sağladığını söyler. Bu gelişimsel ilerlemenin aynı zamanda geriye gitme tehdidini de barındırdığını ekler. Geriye gitme tehdidi, ilksel ıstırapları yaşamaktan duyulan korkuyu anlatır. Bu ıstıraplar -ki Winnicott bunlar için kaygı kelimesini yeterince güçlü bulmaz- kişinin içine düşmemek, çökmek için savunmalar geliştirmesini gerektiren çaresizlik durumlarına işaret eder. Mutlak bağımlılık aşamasının ilksel ıstırapları arasında, bütünleşmem işlişe dönme, sonsuza kadar düşme, psikosomatik ittifakın kaybı, gerçeklik hissinin kaybı ve nesnelerle ilişkilene kapasitesinin kaybı vardır. Winnicott'a göre bunlar zaten olmuştur ve bilinç dışında, benliğin bütünleşmesi tarafından kapsanamayan bir mecrada mevcudiyetini sürdürür. Winnicott (1974: s. 105-106) ölüm, boşluk ve yok olma korkularını ve arayışlarını da benzer bir çerçevede ele alır. Ölüm, boşluk ve yok olma da olmuştur ama kişi tarafından deneyimlenememiştir. Kişi ne olduğun bilemez ama olmuş olabileceğini not etmiştir ve hayatındaki çeşitli etkilerle bu olay ve arayışa döner.

Winnicott (1974: s. 107) yok olma eğilimine ve bunun yarattığı kaygıya karşı geliştirilebilen savunmalardan söz ederken bir tanrıyla veya evrenle bir olma, var olmayı bir inanç haline getirme örneklerini verir. Bunların savunmacı yanlarına dikkat çekerken, var olmaya ilişkin arayışın savunmacı olmayan, olumlu yanına da işaret eder ve varlığın sadece bir yokluktan başlayabileceği önermesini sunar. Ona göre olgunlaşmamış ve bütünleşmemiş benlikten bir bireyin gelişmesi, psikosomatik deneyimin yanı sıra birincil narsisizmden de ayrı düşünülemez. Ancak böyle bir süreçte benliğin işlevleri zihinsel olarak oluşur. Dolayısıyla insanın evrensel durumunu anlatan temel çaresizliğiyle hem nesnenin tümgüçlü algılanması hem de narsisizm arasında içsel bir bağlantı vardır. Bu bağlamda narsisizm kavramına değinilebilir.

1.4. NARSİSİZM

Freud ([1914]1981a: s. 75) “On Narcissisms: An Introduction” [Narsisizm Üzerine: Bir Giriş] metninde benlik libidosuyla nesne libidosu arasında yaptığı ayrımla bağlantılı şekilde narsisizmi libidonun, nesne yerine benliğe yatırılması olarak ele alır ve bu süreçte yatırım yapılan nesne benliğin kendisi haline gelir. “Ego ve Id” [Benlik ve Altbenlik] metninde de Freud ([1923]1986: s., 25-27) benzer bir yaklaşımla benliğin, altbenliğin isteklerinin tam doyurulamaması karşılığında kendini ona bir sevgi nesnesi olarak sunduğunu belirtir. Burada da nesne libidosunun narsisistik libidoya dönüştüğünden söz eder. Laplanche ve Pontalis’e (1988: s. 256) göre bu yaklaşım, Freud’un ruhsal aygıtın ikinci dürtü kuramını geliştirme dönemine denk düşer ve burada narsisizm ve nesneyle ilişkili olma arasında bir karşıtlık temel alınır. Nesneye yapılan yatırımdan önceye denk düşen ve dış dünyayla ilişkisizliği anlatan bir *birincil narsisizm* varsayılır. Narsisizmi, benliğin nesneyle özdeşleşmesine bağlayan düşünceyse *ikincil narsisizm* olarak devam eder. Onlara göre bu yaklaşımı takip eden kuramsallaştırmalarda bebeğin algısal mecrası yok sayılmakta, benliğin uyumlayıcı işlevleri öncelenmektedir ve aynı zamanda otoerotizmle narsisizm arasındaki fark ortadan kaldırılmaktadır. Laplanche (2004: s. 461) Freud’un, yaşam ve ölüm dürtüsü sınıflamasına doğru giden ve belli temel özelliklerinden sapmalar içerdiğini düşündüğü yolunda narsisizmi bir buluş olarak değerlendirir. Ona göre burada işaret edilmesi gereken, otoerotik olan ve bağlanmamış cinsellikle, nesne olarak benliğe bağlanmış olan narsisizm arasındaki farktır. Cinsellikle, sevgi ve yaşam aynı çerçevede düşünüldüğünde, Freud’un sonuna kadar götürmediği bu varsayım görünmez kalır ve cinselliğin yıkıcı ve denge bozan özellikleri konuşulmaz olur (Laplanche, 2004: s. 462).

Yine de Laplanche ve Pontalis’e (1988: s. 256) göre, Freud’un birinci dürtü kuramı ister ikinci dürtü kuramı temel alınsın, benliğin başka bir kişiyle özdeşleşme yoluyla oluşması fikri psikanaliz açısından temel bir düşüncedir. Bebeksi narsisizmle benliğin oluşum anları çakışıyor olmalıdır (Laplanche ve Pontalis: s. 256). Burada benliğin bütünleşmesi, bir başkası tarafından şekillendirilen bir model üzerine kurulu bir kendilik imgesinin edinilmesiyle başlar. Bu bağlamda narsisizm nesneyle içsel bir ilişki içindedir. Prat (2013: s. 14) bebeğin rahim içindeyken bile, örneğin dokunma,

dokunmayı kaybetme, dokunmaya yönelme gibi hareketlerle, bir ötekiyle yaşanan bir deneyimi olduğunu söyler. Doğduktan sonra da rahim içinde karşılaştıklarına dair etkin bir tercih ve arayışı olduğunu ekler (Prat 2013, s: 15). Aynı zamanda bebekler ayırıcılık ve dikkat yeteneğini de içeren bir algı sistemine sahiptir (Prat, 2013: s. 15), bebeğin kendi ve öteki arasındaki farka işaret eden zihinsel taslakları çok erken oluşmaktadır (Prat, 2013: s. 17). Bebeğin bedensel benliği ihtiyaç duyduğu başkasıyla ilişki içinde önce, dokunma, sonra, dokunmadan iletişim halinde kalmayı sağlayan koklama ve görme, sonra, dokunmadan ve görmeden iletişimde kalmayı sağlayan duyma sayesinde oluşur. Kendini, nesnesi yokken bile tasarımılaması da bu duyumsal özelliklerin hatırlanması ve onlarla içsel nesne olarak temas kurabilmesiyle bağlantılıdır (Prat, 2013: s. 18-19). Winnicot da (1975 akt. Prat, 2013: s. 19) bebeğin annesinin yüzünde kendini gördüğünü söylerken, nesne ile benliğin çekirdeği olan içsel nesne arasındaki bağlantıya dikkat çeker. Prat bu bağlamda öznenin oluşumunda, kendini algılamasında, kişilik duygusunun oluşumunda, ötekiyle ilişkinin ne kadar belirleyici olduğunu vurgular ve birincil narsisizm varsayımına karşı çıkar (Prat, 2013: s. 27). Ona göre narsisizm kendilik duygusu veya kimliğe denk düşer ve baştan beri ikincildir ve nesneyle ilişkilidir.

Lacan da ([1949]2006: s. 76) ayna evresini, çocuğun bir imgeyi özümseyerek yaşadığı dönüşüm anlamına gelen bir özdeşleşme süreci olarak tanımlar. Burada ben, henüz dil ona özne işlevini vermeden önce, ilksel bir formda kurulur. Ona göre bu, benliğin kurgusal yönünü oluşturan ideal benliktir (ideal I) ve ikincil özdeşleşmelerin de kaynağıdır. İdeal benlik olarak özdeşleşilen form, kurucu, bütünlüklü ve sabittir; benliğe (I) istikamet ve istikrar sağlar. Ayna evresi çocuğun kendine benzeyenin imagosuyla özdeşleşmesiyle son bulur. Lacan ([1949]2006: s. 79) birincil narsisizm kavramının bu durumun libidinal yatırımına işaret ettiğini söyler ve ayna evresi kavrayışının bu esnadaki çatışmanın, yani narsisistik libidoyla yabancılaştırıcı benlik işlevi arasında olması durumunu aydınlattığını söyler. Bu bağlamda benlik, ötekiyle özdeşleşme yoluyla oluşur ve bir ilişkinin içselleştirmesi anlamına gelir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 256). Laplanche ve Pontalis (1988: s. 256) bu kavrayışın, Freud'un "Mourning and Melancholia" [Yas ve Melankoli] ([1917]1981) metninde değindiği, nesneyle kurulan narsisistik özdeşleşmeyle uyumlu olduğunu söyler.

Lacan'ın narsisizmle ilişkilendirdiği ideal benlik kavramını Freud da “On Narcissims: An Introduction” ve “The Ego and the Id” metinlerinde kullanmış ama bunları özel olarak benlik idealinden veya üstbenlikten ayırtmamıştır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 201). Bununla birlikte bazı yazarlar, narsisizmle ilişkisi içinde onu ayrı bir ruhsal ajan olarak tanımlar. Nunberg (1932, akt. Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 201) ideal benliğin, üstbenlikten önce oluşan, benliğin altbenlikle bir hissetmesine dayanan ve geride bırakılsa da geri dönmek istenen bir durum olarak tasarlar. Lagache’a (1958, akt. Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 202) göreyse ideal benlik, tümgüçlülük atfedilen bir nesneyle kurulan birincil bir özdeşleşmeyi içerir. Dolayısıyla kişi için tümgüçlülüğe ilişkin narsisistik bir ideali temsil etse de bu ideal, idealleştirilen nesneyle özdeşleşmeyi içinde barındırır. Laplanche ve Pontalis de (1988: s. 202) Freud’un bu kavramı ilk kez kullandığı metninde, kişiliğin ideallerle alakalı ruhsal ajanlarının oluşumunun başlangıcına idealleştirmeyi yerleştirdiğine dikkat çeker. Orada idealleştirme, bebeksi narsisizmin içerdiği tümgüçlü durumu geri getirmeye eğilimini içinde taşır. Bu noktada idealleştirme kavramına biraz daha yakından bakılabilir.

1.5. İDEALLEŞTİRME

Laplanche ve Pontalis (1988: s. 202) idealleştirmeyi, nesnenin özelliklerinin ve değerinin mükemmellik derecesine yükseltilmesine dayalı ruhsal bir süreç olarak tanımlar. Öznenin ideallere dayalı ruhsal ajanlarının oluşumuna, idealleştirilen nesneyle kurulan özdeşleşmenin katkı sağladığını söyler. Dolayısıyla idealleştirmenin, nesneyle kurulan narsisistik özdeşleşme temelinde benliğin oluşmasında önemli bir payı vardır. Freud ([1921]1981: s. 112) “Group Psychology and the Analysis of the Ego” metninde, başka bir insanın idealleştirilmesiyle narsisizmin ilişkisini tersinden de kurar ve birine aşık olduğunda narsisistik libidonun nesneye aktığından söz eder. Freud ([1914]1981a): s. 94) “On Narcissism: An Introduction” metninde de idealleştirmeyle yüceltme (sublimation) arasında bir ayrım yapar. Ona göre yüceltme nesne libidosuyla ilgili bir süreçtir ve dürtünün cinsel doyumdan başka bir amaca yönelmesine dayalıdır. İdealleştirme ise nesnenin,

öznenin zihninde büyütülmesi ve yükseltilmesi olarak tanımlanır ve iki libido için de -benlik ve nesne libidoları- geçerli olabilir.

Klein ([1940]2008: s. 262) idealleştirmeyi, benliğin, kısmen, tehlikeli nesnelerden korumak, kısmen de sevilen nesneleri onarmak amacıyla tümgüçlü ve şiddetli fanteziler geliştirdiği süreçte başvurduğu savunmalar arasında sayar. Benliğin ve nesnenin yok olmasıyla bağlantılı depresif kaygıların doruk noktasına ulaştığı durumlarda benlik, manik konuma geçerek ruhsal gerçekliği kısmen ve geçici olarak inkâr etmeye yönelir. Bu inkara dayalı idealleştirme yok olma ve zulme uğrama kaygılarına karşı bir savunma olur (Klein, [1940]2008: s. 263). Klein manik süreçle, benlik ve benlik idealinin çakışması arasında da bir ilişki da bir ilişki kurar ve çocuğun kaybettiği memeye ulaştığında bu çakışmanın ortaya çıkmasından söz eder. Çocuk bu süreçte sadece dışsal nesneyi yamyamca içe atmanın hazzını yaşamaz, aynı zamanda içselleştirilmiş sevilen nesneyle ilgili yamyamca düşlemler de devreye girer (Klein, [1940]2008: s. 217). Bu dönemde anneyle ne kadar mutlu bir ilişki gerçekleşirse çocuk, benliğin ve nesnenin kaybıyla ilişkili depresif kaygıların üstesinden gelmekte o kadar başarılı olur. Klein ([1935]2008: s. 217) bu süreçteki idealleştirmeyi, iyi içsel ve dışsal nesneler arasında gidip gelen bir kaçış mekanizması olarak tanımlar. Çiftedeğerlilikten kaynak alan bölünmelerin aşılması, gerçek ve içselleştirilmiş nesnelere yönelik sevgi ve güvenin sağlamlaşması ve kötü nesnelere dair paranoid kaygının azalması sürecinde bu, temel mekanizmalardandır. Klein, içselleştirilmiş ve de gerçek nesnelerle özdeşleşmedeki başarısızlıkların mani ve paranoya gibi psikotik bozukluklara yol açtığını söyledikten sonra depresif konuma bağlantılı acılarla son vermek için başvurulan iki yol daha tanımlar: birincisi, içselleşmiş iyi nesneye kaçış, diğeri de iyi dış nesnelere kaçıştır (Klein, [1935]2008: s. 217-218). İlki içselleştirilmiş zalimlerden duyulan korkuyla, ki bu zalimler dışarı yansıtılır, içselleştirilmiş nesnelerin iyi olduğuna dair abartılı bir inanç duymaktır. İkincisiyse, kaygıları çürütmek için nesnelere körü körüne bağımlı olmaya yol açar. Bu noktada Klein'ın tüm bu süreçlerin temeline yerleştirdiği çiftedeğerlilik kavramına değinmek anlamlı olacaktır.

1.6. ÇİFTEDĞERLİLİK

Laplanche ve Pontalis (1988: s. 26) Bleuler'dan (1910) alınan çiftedeğerlilik, kavramının istekler, önermeler ve duygularla ilgili üç tür çiftedeğerliliğe gönderme yaptığından söz eder. Aynı zamanda Freud'un, çiftedeğerlilik kavramını genel olarak sevgi ile nefretin yan yana bulunmasına göndermeyle kullandığına değinir ama örneğin "Dynamics of Transference" [Aktarımın Dinamikleri] ([1912]1981) metninde, olumsuz aktarımın olumlu aktarımla yan yana bulunmasına, "Instincts and their Vicissitudes" [Dürtüler ve Değişimleri] ([1915]1981a) metninde aktiflik ve pasiflik ilişkisine atıfla kullanıldığına işaret eder (Laplanche ve Pontalis (1988: s. 26-27). Onlara göre psikanaliz içerisinde çiftedeğerlilik, geniş bir anlamda kullanılır. Örneğin bu kavramla uyumsuz isteklere denk düşen bir çatışma sonucunda oluşan eylem ve duygular kastedilebilir; uzlaşma oluşumunun çiftedeğerli olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte kavramın tanımlayıcı özelliğini yitirmemesi için sadece, olumlu ve olumsuz bileşenlerin eş zamanlı bulunduğu, birbirinden ayrılamadığı ve bir senteze ulaştırılamadığı durumlar için kullanılmasını önemli bulur.

Klein ([1935]2008: s. 217) çiftedeğerliliği benliğe, kısmi ve bütünsel nesnelere yönelen dürtülerin, yani cinsel ve saldırgan dürtülerin ve bunların bu dürtülerle yüklenmiş hallerinin eş zamanlılığına işaret etmek için kullanır. Benlik ve nesne, daha bütünleşmiş hallerde algılanabilmeye başlanana kadar bölünmüş haldedir ve bir yandan da her içselleştirme yeni bir bölünmeye sebep olacak bir kaygıyı harekete geçirir. Bu kaygı, benliğe zulmedilmesi veya benliğin veya nesnenin kaybolmasıyla bağlantılı olabilir. Çocuk bu kaygıların üstesinden geldikçe, nesnelerin iyi ve kötü özelliklerini aynı nesnelere ait olarak ve daha gerçekçi biçimde algılamaya başlar. Ondan önce kısmi veya bütünsel nesneler iyi ve kötü diye ayrılırken, nesnelerin daha bütüncül özellikleri olur, ki benlik de buna paralel olarak bu tür uç algılardan sıyrılır. Abraham da ([1924]1952: s. 495-496) çiftedeğerliliği sevgiyle saldırganlığın eş zamanlı varlığı şeklinde ele alır, bu durumun oral evrenin çelişkiden azade ilk aşamasında bulunmadığını, oral-sadistik evrede sevilen nesneye düşmanlığın ortaya çıkmasıyla oluştuğunu, anal evrede sevilen nesnenin kontrol atında alınmasına yönelik istekle devam ettiğini ve genital evrede bütünlüklü nesne

sevgisinin gelişmesiyle çözümlendiğini söyler. Bu bağlamda çiftdeğerlik kavramı, nesnelere dair algıda ve benlikte senteze ulaşmadan yan yana bulunan, sevgi ve nefrete, kontrol çabasına ve kontrol edilme korkusuna, idealleştirme ve değersizleştirmelere veya başka türlerde karşıt duygu ve düşüncelerin varlığına işaret etmesi açısından önemli bir kavramdır.

Böylece buraya kadar, psikanaliz kuramı içerisinde bilinçdışı kavramının neye işaret ettiği, öznenin oluşumuyla özdeşleşmelerin ilişkisi, özdeşleşmelerin ve öznenin oluşumunun temelinde yer alan çaresizlik durum ve deneyimi, bu deneyimle ilişkisi içerisinde narsisizm, narsisizmin nesnelerin idealleştirilmesiyle ilişkisi ve nesnelere karşı sentezlenememiş çiftdeğerli tutumlara dair yapılan tartışmalar çerçevesinde bu çalışmanın psikanalitik yaklaşımının ana hatları sunulmuş oldu. Çalışmanın ilerleyen aşamalarında psikanaliz kuramının başka yönlerine de değinilerek, sınıfın öznenin ilişkisiyle ilgili yapılan tartışmanın derinleştirilmesi hedeflenmektedir. Bu aşamada ise çalışmanın sınıfla bağlantılı kuramsal yönüne ilişkin bir tartışmaya geçilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SINIF SÜRECİ VE DENEYİM

Birinci Bölüm’de belli kavramlar üzerinden tanıtılan psikanalitik yaklaşım ancak, sınıfa dair, öznelliği nesnellikle ilişkisi içerisinde ele almaya izin veren ve bu öznelliğe bakışın derinleştirilmesinden beslenebilecek bir kuramsal yaklaşımla yan yana geldiği zaman, sınıfın öznelliğine ilişkin bütünlüklü bir çerçeve sunma hedefine yaklaşabilir. Bu bölümde, nesnellikle öznellik arasında ikili bir karşıtlık yaratmadan öznelerin tarihsel rolüne ve öznelliğe alan açan bir sınıf yaklaşımı tanıtılacak ve daha sonra bu yaklaşımın merkezi kavramlarından olan *sınıf deneyimi* kavramının, belirlenme ve belirleme niteliklerinin tartışılması yoluyla sınıf oluşum ve bozuşum sürecinin bilinçdışı boyutunu tanımlayabileceği düşünülen sınıfın bilinçdışı kavramına doğru bir hat çizilecektir. Bu bölümdeki tartışma, sınıf deneyimi, sınıf süreci, sınıf bilinci, habitus, sınıf bilinçsizliği ve sınıfsal bilinçdışı kavramlarına değinilerek yapılacaktır.

2.1. İLİŞKİ VE SÜREÇ OLARAK SINIF

Wood (2008a) sınıfı, Thompson’ın tarihe, özneye ve sınıfa bakış açısından yola çıkarak ve onu daha bütünlüklü hale getirerek kuramsallaştırır. Ona göre, bir tarafta onu, kültürü yeterince özerk bir alan olarak ele almamakla ve diğer tarafta sınıfı kültürle ve sınıf bilinciyle eşlemekle eleştirenlere karşın Thompson’ın, yapılaşmış süreçlerle özne arasında kurulan ikilikleri aşabilecek bir yaklaşımı vardır. Thompson insanın tarihsel olarak belirlenmesiyle, tarihi kendi yapıyor olması arasındaki ilişkinin, tarihsellikten kopuk soyutlamalara kaymadan ve tarihi de rastlantısallaştırmadan kavranmasını sağlayacak bir yaklaşım sunar. Bu kavrayışın merkezinde de deneyim kavramı yer alır (Wood, 2008a: s. 97-104).

Thompson ([1963]2012: s. 247-249) Sanayi Devrimi’nin yaşandığı ama zihinde beliren yaygın resmin aksine, henüz yığınların fabrikalarda çalışmaya başlamadığı bir dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin ve piyasa zorunluluklarının,

sanayi öncesi emek biçimleri olan zanaatçılar ve ev emekçileri ile yeni emek biçimi olan fabrika işçilerini ortak bir baskı ve sömürü deneyiminde birleştirdiğini söyler. Kapitalist piyasa zorunlulukları, üretim süreçlerine kendi zorunluluklarını dayatır ve işçiler, fabrikalarda yığınlar halinde birleştirilmeden önce, gelişen kapitalist sömürü koşullarının etkisi altında ortaklaştırılır (Wood, 2003: s. 112). Bu bağlamda gerek atölyede çalışma gerek evde parça başı iş yapma, kapitalist üretimin yan ürünleri değil, doğrudan bileşeni olan süreçler haline gelir. Bu dönemde, bir adıyla biçimsel tabiiyet aşamasında, sömürücü ile üretici arasında kurulan kapitalist ilişki genellikle sanayileşmenin de ön koşulu ve itici gücü olmuştur (Wood, 2008a: s. 112). Thompson ([1963]2012: s. 249) bu aşamada yaygınlaşan kapitalist ilişkilere ve onunla birlikte gelişen sınıf deneyimine işaret ederek sınıfın, bu deneyim etrafında, onun yorumlanması ve değiştirilmeye çalışılmasıyla bağlantılı olarak oluştuğunu söyler. Dolayısıyla, işçilerin fabrikalarda nesnel olarak bir araya getirilmesinden önce ve fabrikada bir araya gelmeye karşı verilen tepkilerle oluşmasının ötesinde, sınıfsal koşullarını deneyimlediklerini ve sınıfın oluşmaya başladığını savunur. İşçiler bu deneyimlerine dair duygu ve düşünceler geliştirerek, benzer deneyimleri yaşayanlarla aralarındaki ortaklıkları fark ederek, bu ortaklıklar temelinde grup olarak hareket ederek, birlikte mücadele etmenin ve deneyimi yaratan koşulları değiştirmenin yollarını arayarak sınıfı oluşturur (Thompson, 1978: s. 149).

Wood (2008a: 116-121) Thompson'un yaklaşımdan yola çıkarak sınıfın hem bir ilişki hem de bir süreç olduğunu söyler. Sınıf, üretim ilişkilerinden temel alan ama onunla sınırlamayacak bir ilişkidir. Ona göre üretim ilişkileri işçileri belli nesnel sınıfsal konumlara koyar ama sınıfı tarihsellik içerisinde tanımak ve anlamak için bu kavrayış yeterli değildir. Bu konumdan kaynaklı koşullar işçilerin deneyimlerinin kaynağını oluşturur ve bu deneyim, sınıf olmaya temel teşkil eder. Yani işçiler sınıfsal konumlarının etkileriyle ilişki kurup birincisi, benzer deneyimleri yaşayanlarla ortaklıklar, ikincisi, karşıt çıkarlara sahip olduklarını algıladıkları sömürenlerle de karşıtlıklar kurar. Wood (2008b: s. 41) üretim ilişkilerini teknik üretim sürecinden ibaret olmadığına, sınıf ilişkilerinin de üretim ilişkilerine denk olmadığına (Wood, 2008a: s. 117) dikkat çeker. Dolayısıyla sınıfların ilişkisindeki karşıtlaşma, ne üretim ilişkilerindeki karşıtlaşmadan, yani sınıfsal konumlardan ibaret sayılabilir, ne de üretim sürecindeki, her zaman mevcut veya açık bir karşıtlığı

içermeyebilecek, kişiler arası ilişkide bulunması zorunludur. İşçiler bu karşıtlaşmayı, sınıfsal konumlarından kaynaklı deneyimlerinden yola çıkarak ve çıkar birlik ve karşıtlıklarını temel alarak bir ilişki olarak kurarlar. İşçilerin, sınıf olma, yani düşünceleri, duyguları ve hareketleriyle sınıfı oluşturma süreci, bu iki türden ilişkinin de (ortak ve karşıt) kurulma sürecidir.

Wood'a (2008a: s. 122) göre sınıf, böyle bir ilişki ve süreç olarak ve de üretim ilişkilerinden ve yapı olarak soyutlanandan farklıyla kavrandığında, Marx'ın işaret ettiği gibi tarihi devindiren mücadelelere kaynaklık eder. Bir üretim biçiminin tarihi, sınıf ilişkileriyle üretim ilişkilerinin arasındaki değişen ilişkilerin tarihidir ve bir üretim biçiminin krizi, sınıf ilişkilerinin hareketi üretim ilişkilerini değiştirmeye başladığında çıkar. Tarih böylece sınıf ilişkilerinin hareketiyle devinir.

2.2. SINIF DENEYİMİNİN İKİLİ NİTELİĞİ: BELİRLENME VE BELİRLEME

Sınıf ilişkilerinin ve sınıf sürecinin temel malzemesi sınıf deneyimidir. Wood'a (2008a: s. 118) göre örneğin, bir üretim biriminde nesnel olarak bir araya geldiği durumda da gelinmediği durumda da işçiler, kendiliğinden bir şekilde birbirine bağlanıyor değillerdir; onları birbirine bağlayan bir aracı unsur gereklidir, o da sınıf deneyimidir. İşçilerin üzerine düşündüğü, üzerinden ortaklıklar ve karşıtlıklar kurduğu bu deneyim, kapitalist ilişkilerin, halihazırda belli bir tarihsel mirasa, geleneklere, değerlere sahip olan özneler üzerindeki basıncıyla oluşur (Thompson, [1963]2012: s. 249). Trimberger'e (2014: s. 243-245) göre Thompson deneyim kavramını toplumsal varlıkla, bu varlığa dair özbilinci ifade eden toplumsal bilinç arasına yerleştirir. Ona göre Thompson toplumsal varlık kavramından, tasarlanmış insan eylemlerinden kaynaklanan ve insanların karşısına, onları sınırlandıran yapılar olarak çıkan ilişkileri anlar. İnsan eylemleri tarafından oluşturulan toplumsal insan ilişkileri, onların karşısına, onları sınırlayan yapılaşmış süreçler olarak çıkmaktadır. İnsanların bu toplumsal varlıkla karşılaşmasında ise deneyim, düşünce içeriği ile birlikte ortaya çıkar. Kişiler, içinde bulundukları üretim ilişkilerini belli şekillerde, belli gereksinimler ve çıkarlar çerçevesinde yaşayarak, belli bir düşünce içeriğinin de taşıyıcısı olan deneyimi oluştururlar (Thompson, 1995: s. 143). Kapitalist ilişkilerin basıncı o insanların deneyim ve hayatlarını değiştirmeye

zorlar. İnsanlar, kapitalist üretim ilişkilerinin bileşeni olan politik, yasal ve piyasa zorunluluklarından kaynaklı etkileriyle şekillenen deneyimlerinden kaynaklı düşünme ve hareket tarzları geliştirirler. Bu açıdan bakıldığında sınıf deneyimi, etki altında olan, *belirlenendir*.

Bununla birlikte ne Thompson ne de Wood sınıf deneyiminin sadece toplumsal koşullar tarafından belirlenmesine odaklanır. Eğer böyle olsaydı toplumsal belirleme ve öznenin belirleyiciliği arasındaki tarihsel ilişki, kuramcılarının iddialarına ters bir şekilde, kurulamamış olurdu. Wood (2008a: s. 114) Thompson'ın, insanların tarihin maddi gücünü oluşturan toplumsal varlıklar olduğunu tanıdığına da dikkat çeker. İnsanlar deneyimleri ele alışları sayesinde ve bu sürecin dolayımında, kendilerini belirleyen durumları etkileyen kişiler olurlar (Thompson, [1978]1995: s. 221-222). Örgütlü biçimde aktif görünmediği durumlarda bile insanlar, aktif tepkilerini, düşünüş biçimlerinden eylemlerine kadar geniş bir kümede gösterirler. İnsanın içine doğduğu toplumsallık, onun üzerinde belli bir kurucu güce sahip olsa da aynı toplumsallık, kendinden önce gelen insan eylemlerinin birikiminden, o eylemlerin ürettiği ilişkilerden başka bir şey değildir (Marx ve Engels, [1845-46]2018: s. 52). Marx ve Engels ([1845-46]2018): s. 51) için tarihsel toplumsallığı oluşturan bu insanlar, toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak ele alınması gereken veya toplumsallığı sadece pasif olarak duyumsayan nesneler değildir; aynı anda hem duyusal olan hem de faal olan ve toplumsallıkla bu şekilde ilişkili olan varlıklardır. “Yapılar” kültürlenmiş insanların eylemleri yoluyla ürettiği toplumsal ilişkilerdir (Chibber, 2017). Sınıf da benzer şekilde kendini yaratmakta aktiftir.

Thompson (1978: s. 162-164) egemenlerin kültürel hegemonyalarına ilişkin yürüttüğü tartışmada da buna değinir. Ona göre hegemonya hiçbir zaman hayatın her alanına yayılamaz. Hegemonya kurmak, beceriye, tavizlere ve tiyatroya harcanan ciddi bir enerji gerektirir ve bir yandan da insanların gündelik deneyimleri sürekli hegemonyaya karşı deneyim ve bilgiler yaratır. Ne hayatlar ne de işçiler tamamen kapsanabilir. İşçiler de çelişkiler ve boşluklarda kendi kültürlerini bir sınıf kültürü olarak yaratır. Tıpkı sınıf deneyimlerinden yola çıkarak geliştirdikleri mücadelelerle yaptıkları gibi. Thompson (1978: s. 149-150) bu mücadelelerin sınıf olmayı öncelediğini, başka bir deyişle sınıfın kurucusu olduğunu vurgular. Ona göre sınıf

ayrı bir varlık olarak çevresine bakıp, düşman sınıfı tespit edip onunla mücadeleye girişmez; bundan ziyade insanlar sömürüyü deneyimler, karşıt çıkar gündemlerini tespit eder, bu gündemler etrafında mücadeleye girer ve bu mücadelede kendilerini sınıf olarak keşfeder. Bu bağlamda deneyim, kurucudur, etkileyendir, *belirleyendir*. Sınıf bilinci de tarihsel olarak bu mücadelenin sonucudur. Bu noktada sınıf bilincinin nasıl kavranabileceğine ilişkin bir tartışma yürütebiliriz.

2.3. SINIF BİLİNCİ: BELİRLEMeye YÖNELEN DENEYİM

Lucaks'a ([1967]2014: s. 351) göre işçilerin kendi varlıklarının bilincine varmalarının, işgücünün, varlıklarının doğal bir parçası değil bir meta olduğunun anlaşılmasından geçtiğini vurgular. Dışarıdaki nesnelerin tanınmasının ötesinde, kendi varlıklarının, toplumsal ilişkilerdeki rolüyle birlikte tanınmasına işaret eden bu kavrayış durumu, aynı zamanda pratiğe dönüşür ve bilgisine erişen şeylerde ve ilişkilerde nesnel ve yapısal değişiklikler meydana getirmeye başlar (Lucaks, [1967]2014: s. 352). Bu bağlamda sınıf bilinci, sadece işçilerin birlikte içinde olabileceği kolektif bir kavrayış değil, aynı zamanda bir pratiğe işaret eder. Lucaks için ([1967]2014: s. 356) böylesi bir bilincin öncesinde yer alan ve onun da bilgi nesnesi olan, toplumsal ilişkilerin, meta ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla büründüğü rasyonel, mekanik ve nicel görünümelerdir ama işçi sınıfı için durum bununla sınırlı değildir. Diğerlerinden farklı olarak onlar, bu toplumsal görünümlere farklı bir açıdan bakmasını sağlayacak bir konuma da sahiptir. Bunun sebebi, bir ilişki olarak emeğin, toplumsallaşmasıyla birlikte, tikel bireyi ortadan kaldırarak bir eşdeğer emekçiler grubu yaratmış olmasıdır. Bir yandan metalaşmanın etkisi altında olan bu emekçiler, aynı zamanda da metanın dolaylı biçimlerine, dolayısıyla dolaylı kavrayış ve eylem potansiyeline sahip olmuş olurlar (Lucaks, [1967]2014: s. 357). Marx da ([1847]1966: s. 193) sermaye egemenliğiyle yaratılan bir yığın olarak sınıfla *kendisi için sınıf* arasına bir fark koyarken aslında, sınıfın bir yığın olarak da sermaye karşısında ve ortak çıkarlara sahip olduğuna işaret eder. Sermaye sınıfına karşı politik mücadelede kurulan sınıf, ortak durumun ve çıkarların sınıf çıkarları olarak sahiplenilmesiyle oluşur. Aynı zamanda Marx ([1847]1966: s. 194) aynı metinde sınıfın bu oluşum sürecinin doğrultusunun eski uygar toplumun yerine yeni bir toplum koymak olduğunu da belirtir. Dolayısıyla önceki bölümdeki tartışmayla birlikte düşünüldüğünde sınıf bilinci, belirlenen sınıf deneyiminin belli bir kavrayış

ve pratikler kümesi etrafında bütünleşmeye ve toplumsal ilişkileri belirlemeye yönelmesini anlatır.

Marx, Lucaks ve Thompson'un sınıf bilincine ilişkin buraya kadar değinilen yaklaşımlarından yola çıkarak sınıf bilinci; belli çıkar ve deneyim ortaklıklarının, mücadele içerisinde, toplumsal ilişkilere ve o ilişkiler içerisindeki rollere dair kavrayışlara ve bunları değiştirmeye aday pratiklere dönüşmesi şeklinde anlaşılabilir. Yani bu yaklaşımların, mekanik zorunlulukların ötesinde, deneyim, çıkar, mücadele ve bilinç arasındaki *gelişim doğrultusuna* işaret ettiği düşünülebilir. Başka bir deyişle, zamanın ilerleyişiyle paralel olsun olmasın burada bir süreç tarif edilmektedir. Buna karşın Lenin'in bir doğrultu tarif etmenin ötesinde kategorik ayrımlar yapmaya yöneldiği düşünülebilir. Lenin'in ([1902]1978: s. 55-57) işverenlere karşı çalışma koşullarıyla alakalı verilen mücadele olarak gördüğü ekonomik mücadeleyle, işçilerin toplumun bütün sınıflarıyla ve devletle ilişkisini temsil etme ve mülksüzlerin kendilerini varlıklılara satmak zorunda olduğu toplumsal düzeni değiştirme mücadelesi olarak gördüğü politik mücadele arasında keskin bir ayrım yaptığı söylenebilir. Hatta Lenin'in ([1902]1978): s. 30-31) ekonomik alana sıkıştırılmış mücadeleyle politik mücadele arasında yaptığı ayrıma eşlik edecek şekilde, mücadele ile çaresizliğe dayalı ve intikam almayı hedefleyen eylemler arasında da bir ayrım yaptığı ve işçilerin kendiliğinden bir şekilde politik bir bilince sahip olamayacaklarını söylediği görülebilir. Aynı metinde Lenin ([1902]1978): s. 69-70) sınıf bilincini, her türden baskıya tepki göstermeyi öğrenmiş olmakla, her toplumsal sınıfın toplumsal ve politik olaylarda ne şekilde görünür olduğunu anlayabilmekle, sınıfların eylem ve yaşamlarının materyalist analizini yapabilmekle tanımlar. Bu bağlamda, Lucaks'ın vurgusunun tersi yönünde bir vurgu yapar ve bilincin sadece ve ağırlıklı olarak sınıfın kendisine yoğunlaşmaması gerektiğini söyler. Tüm bu vurgular birlikte okunduğunda ekonomik ve kendine yönelmiş tarzda bir sınıf bilinciyle politik ve topluma yönelmiş bir sınıf bilinci arasında keskin bir ayrım olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Lenin'in ([1902]1978: s. 79-80) sınıf bilincini, işçi sınıfına sadece dışarıdan verilebilecek bir kavrayış olarak ele alması ve politik alanı ekonomik mücadele alanının dışına bir yere yerleştirmesinin, sınıf bilincini bir doğrultu olarak ele almakla tamamıyla çeliştiği önermesi de sorgulanabilir. Lenin'in işaret ettiği dışarıdanlığın, basitçe içerisi-dışarısı veya

ekonomik-politik eşdeğer karşıtlıklarına değil de bütünlüğü görmeye ilişkin üçüncü bir konumun hedeflenen dışarıdanlığına veya politikliğine gönderme yaptığı da düşünülebilir. Dolayısıyla, ileride de değinileceği gibi ekonomi ve politika arasında tartışmaya açık bir ikili karşıtlık yaratsa da, onun için ekonomik mücadelenin dışarısının bütün sınıflar arasındaki ilişkinin politik alanı olduğu hatırlanabilir. Yani ikinciler birincilerden, toplumsal kapsamı açısından büyüktür ve sanki birincilerin gelişmiş hali gibidir. Bu yaklaşım Lenin'in ([1902]1978: s. 55-59) ekonomik teşhir çalışmalarını bir ölçüde sosyal demokrat faaliyetin bileşeni saymasıyla da uyumludur.

Buraya kadar ele alınan yaklaşımlar, sınıf deneyiminin sınıf bilinci olarak ifade bulmuş biçimlerinin, hem bütünlüklü bir toplumsal ilişkiler kavrayışına hem de toplumsal bütünü dönüştürmeye yönelik hedeflere sahip olması gerektiğine işaret ediyor. Mann'ın (1973) Marksist sınıf bilinci yaklaşımlarına temel eleştirisi ise, bu bütünlüğün tarihte neredeyse hiçbir zaman bu haliyle bulunamıyor olması üzerinden gelişmiştir. Mann (1973: s. 13) sınıf bilincini dört bileşene ayırır. Birincisi, kendini üretimde benzer konumdakilerle aynı yerde olmak üzere tanımlamak anlamında sınıf kimliğidir. İkincisi, kişinin kendini, kapitalistin ve onun vekilleriyle bir karşıtlık içinde algılamasıdır. Üçüncüsü, kişinin, bu kimlik ve karşıtlığı kişinin toplumsal durumunun bütününe ve toplumun belirleyici bir özelliği olarak kabul etmesidir. Dördüncüsü, karşıtlık ilişkisi kurulanla mücadele ederek varılacak alternatif bir toplum kavrayışına sahip olmaktır. Mann'a göre Marksizm için gerçek devrimci bilinç, dördünün de bir arada bulunma durumunu ifade eder ve bilinç, birinci aşamadan son aşamaya ilerleyerek gelişir. Mann bu bilincin bütünlüklü olarak var olmadığı, işçilerde çelişkiler halinde var olduğuna ilişkin fikirler sunar. İşçiler, işle iş dışı zamanın kalitesini birbirinden ayırarak veya iş üzerindeki denetim ve kazancı birbirinden ayırarak düalist bir bilince sahip olabilirler (Mann, 1973: s. 33). Sınıf mücadelesi belli ülkelerde geleneksel olarak alternatif toplumları hedeflerken belli ülkelerdekiler hedeflemeyebilir ve bir yandan da bu hedefler ile savunulan sendikal faaliyetler arasında bazen uyum bazen de uyumsuzluklar vardır, yani bunlar da düalist olabilmektedir (Mann, 1973: s. 38). Mann (1973: s.48) aynı zamanda sınıf bilincinin bir birikim sonucunda patlama şeklinde gerçekleştiğinin varsayıldığı durumlara (örn. kitlesel grevlere) göndermeyle bu durumların çelişkilerine işaret

eder. Örneğin, eylemci işçilerin hepsinin benzer yıkıcı niyetleri paylaşmayabileceğine, sendikal pazarlık kanallarının açık olmasının patlamaları hızla yatıştırabileceğine, eylemler sırasında kolektif fikirlerde ortaklaşmaların olmamasına rağmen işçilerin, çoğunluğun fikri olduğunu düşündüğü şeye uyum sağlayabileceğine, patlamaların her zaman işçilerin bilincinde kalıcı etki bırakmayabileceğine, sendikaların eylemlerdeki ikircikli tutumlarına işaret eder (Mann, 1973: s. 48-52). Mann (1973: s. 67) bilgi ve uzmanlık sahibi olan yeni işçilerin alternatif toplum yaratacak bilince daha yakın oldukları tezini de değerlendirir ve onların duruma göre, üretimin başka şekillerde örgütlenmesi ve öz yönetim fikrine yaklaşabilseler de kapitalistlerle karşıtlık ilişkisi kurma ve sınıf kimliği bileşenlerinin zayıf olabildiğine değinir. Buna da geleneksel işçilerdeki durumun bunun tam tersi şekilde olduğunu ekler. Dolayısıyla tüm bunlardan yola çıkarak Mann (1973: s. 71) Marksist sınıf bilinci yaklaşımının gerçekçi olmadığı, işçilerin ve örgütlerinin bilincinin her zaman çelişkili bileşenler taşıdığı ve bu nedenle işçi sınıfının içinde kendi için sınıf olma gücünü taşımadığı sonucuna varır.

Eğer sınıf bilincinin, sınıf deneyiminin bilinçte ve eylemde bütünleşmiş biçimlerine hedef olarak işaret ettiği ve bu bütünlüğün, gerçekte bir anda var olup olmamasından öte, parçalılığın da değerlendirilmesine izin verecek bir doğrultu tarif ettiği düşünülürse, parçalı ve çelişkili durumlar bu kavrayışın doğrudan reddedilmesine gerekçe teşkil etmez. Bu çalışmada değinilen Marksist yaklaşımlar sınıf bilincini var veya yok olabilen bir olgu olarak ele alıp almamaları bağlamında değil, onu bir doğrultu olarak ele almaları bağlamında düşünülmektedir. Elbette bu, ulaşılabilecek belli ve bağlamları aşan bir hedef olup olmadığı ve bir hedef varsa bu hedefin özelliklerinin ne olduğu gibi soruları doğurur. Mann böyle bir hedefin dört özelliğini (kimlik, karşıtlık, bütünlük, alternatif düzen) belirleyip, gerçeklikte bu hedefe ulaşılmadığı için, Marksist yaklaşımların tümüyle problemli olduğunu savunmakta ve doğrultu çizme mantığını tamamen kenara atmaktadır. Yılmaz (2013) “İşçi Sınıf Bilinci Üzerine Güncel Yaklaşımlar” makalesinde Mann’ın yaklaşımını diğer bazı yaklaşımlarla birlikte, sınıf bilincini bir süreç olarak ele alan yaklaşımlar içerisinde ele almış olsa da tersinden Mann’ın sınıf bilincini bir doğrultu, bir süreç olarak ele almaktan kaçındığını da söylemek mümkündür. Ampirik olgular, bileşenlerin bütünlüklü bir şekilde bir yerde toplandığını göstermediğinde, sınıf

bilinci kavrayışı, hedefleri de temsil eden bir süreç mantığıyla birlikte rafa kaldırılmaktadır ve onun yerine toplumsal ilişkilerin köklü bir dönüşümü hedefine bağlı olmayan ampirik bir sınıflandırma yöntemi koymaktadır. Buradan bakıldığında Marksist kuramcılar, yaklaşımlarının olası tartışmalı yönlerine karşı bu süreç mantığını koruyor olmaları açısından değerlendirilebilir. Süreç mantığı, belli görüngülerin varlığı veya yokluğuna bağımlı olmamalı, o görüngülerin ortaya çıkış veya ortadan kayboluş dinamiklerini açıklayabilmelidir. Thompson'ın (1978: s. 150) sınıf oluşumu için vurguladığı şu mantığın sınıf bilinci için de geçerli olduğu düşünülebilir: Ona göre sınıf, üretim ilişkilerinin, belli kültür ve beklentilere sahip insanlarca kültürel şekillerde ele alınması sonucu meydana gelir, dolayısıyla hiçbir model hakiki sınıf oluşumunun nasıl olması gerektiğini söyleyemez ve hiçbirisi bir başkasından daha gerçek değildir. Ve bu bağlamda belli bir yerde belli bir şekilde oluşmuş olan sınıfın başka koşullar altında da o şekilde oluşması gerektiği düşünülemez. Bununla birlikte bu çalışmanın da temel tezlerinden birinin, sınıf oluşumu söz konusu olduğunda, farklı bağlamlara uyarlanabilecek bir süreç mantığının, parçalılık ve bütünlüklerin daha iyi incelemeye olanak verebileceği olduğu ilerde görülecektir.

2.4. HABİTUS: BELİRLENMENİN AĞIRLIĞINDA BELİRLEME

Sınıf bilinci, sınıf deneyiminin belirlemeye yönelecek şekilde bütünleşme eğilimine yönelik bir yaklaşım sunarken Bourdieu'nun habitus kavramının da deneyimin, toplumsal nesnelliği, belirlenmenin ağırlığında belirlemesini anlatır. Bourdieu'ya ([1979]2017: s. 90-91) göre beğeni, şeyleri, kişileri ve kendini sınıflamanın temelini oluşturur ve başkalarının beğenileriyle ilişkisi içinde oluşur ve var olur. Beğenileri belirleyen estetik ilkeler sistemini ve ayrımları oluşturma stratejileri egemen sınıfların kullanımındayken, küçük burjuvazi başkalarının beğenilerine kendi ölçütlerini getirmeye çalışarak sınıflandırmaya katılma çabasıdır, halk sınıfları ise beğeniler için olumsuz referans noktaları teşkil eder (Bourdieu, [1979]2017: s. 93). Bu beğenin bir çeşidi, şeylerle aracısız bir aşinalık ilişkisi olarak ailede kurulur ve bu ilişki, beğeniler, iğrenmeler, sempatiler, tiksintiler, düşler ve korkular oluşturarak sınıfın birliğini bilinçdışında kurar. Şeylerde ve kişilerde nesnelleşen toplumsal ilişkiler içselleştirilir ve bu toplumsal ilişkiler,

bedensel deneyimler aracılığıyla kendini bilinçdışı olarak dayatır (Bourdieu, [1979]2017: s. 121-122). Bourdieu'ya ([1979]2017: s. 122) göre bu bilinçdışı ilişki, habitusun en derininde kayıtlıdır. Bourdieu ([1979/2017]: s. 135) için habitusu mümkün kılan ve bedene işlemiş başka bir şey de şeylere ve kişilere yatırım yapma oyununun kendisini ve bu oyundaki duygusal yatırımları mümkün kılan ama yargıların kâr-zarar hesabına dayanmadan, doğal olarak algısına da yol açan bir yatırım bilincidir. Dolayısıyla habitus yaklaşımında toplumsal ilişkiler, hem yatırım yapma mantığını hem de nelere nasıl yatırım yapılacağını belirleyecek şekilde içselleştirilir.

Bourdieu'ye ([1979]2017: s. 157) göre nesnel koşullar sınıflara belli koşullandırmalar dayatır ve homojen yatınlıklar üretirken bu nesnellik, sınıf habitusu olarak bedene işler. Ama Bourdieu ([1979]2017: s. 155-156) habitusu sadece, deneyimi inşa etme özelliğiyle ele almaz; aynı zamanda onun, toplumsal nesnelliği, beğeni ve çıkarlar temelinde sınıflandırma özelliğine de işaret eder. Şeyler, pratikler ve nitelikler, bedene işlemiş ayırt edici ilkeler temelinde ayrıştırılır ve sınıfların habitusunun bileşeni olarak inşa edilir. Bu bağlamda Bourdieu ([1979]2017: s. 159), sınıfların meslek, cinsiyet, vb. özelliklerini de bu ayrımlara katar ve nesnelleştirilen özellikleri olarak analizine dahil eder. Habitus bunlar bağlamında, bir nesnelliğin başka bir nesnellikle ilişkisi olarak da tanımlanır (Bourdieu, [1979]2017: s. 156). Habitus yaklaşımı, nesnel olarak sahip olunan şeyler ve özelliklerle, nesnel olarak koşullandırılmış deneyim ve yaşam stilleri arasındaki ilişkiyi ele alır. Toplumsal uzamın yapısı, kendini bir sınıflama sistemi olarak bedene dayatır; zorlamalar tercihlere dönüşür. Yaşam stillerini kuran bu strateji ve tercihler, sınıflanmış oldukları gibi sınıflayıcılar da. (Bourdieu, [1979]2017: s. 291). Habitus, toplumsal yapının farklarını sistemli bir şekilde üreten bir kalıp gibi çalışır (Bourdieu, [1979]2017: s. 259). Bourdieu ([1979/2017]: s. 259) için bu mekanik bir şekilde olmaz, insanın toplumsal dünyayı deneyimlemesi sürecinde gerçekleşir ve onun için bu deneyim bir bilgidir ve habitusun temelindeki bilgi bir yanlış tanımadır. Habituslar, habitusların kalıpları içerisinde, yani meşrulukları temelinde algılanırlar (Bourdieu, [1979]2017: s. 256). Bourdieu ([1979]2017: s. 540) aynı zamanda kimsenin kendini toplumsal uzamın diğer ucunda yer alan birinin yerine, bambaşka bir habitusun içerisine koyamayacağını söyler. Beğeni, yargı ve pratik açısından

yatkınlıkları belirleyip, nesnelliği sınıflandırır, sınıfların yeniden üretimini sağlarken, yaşam stilleri üretir ve bu yaşam stilleri kendini sınıf mensuplarına, sınırlı bir mümkünler evreni olarak sunar. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde bize habitus yaklaşımı, belirlenmeyi deneyimin merkezine yerleştirdiğini gösterir. Deneyim, toplumsal ilişkileri belirlemeye, yani sınıflandırmaya de ağırlık merkezi belirlenmişliğinde, yani sınıflanmışlığındadır.

2.5. SINIFIN BİLİNÇDİŞİ: SINIF SÜRECİNİN BİLİNÇDİŞİ BOYUTU

Lucaks ([1967]2014: s. 401) için sınıf bilinci, işçi sınıfının, tarihin nesnesi olmaktan, onunla özdeş olan öznesi olmaya geçmesiyle, nesnel konumu nedeniyle atmaya zorlandığı ve atamadığı adımları atarak gerçekliği değiştirmeye yönelmesiyle oluşur. Sınıf bilinciyle, öznenin belirleyiciliği arasındaki bu ilişki yukarıda, sınıf bilincinin oluşumuyla deneyimin belirleyen yönünün güçlenmesi arasında bir ilişki olarak ele alınmıştı. Deneyimin belirleyici hale gelmesiyle paralel gelişen bu bilinç, kendi nesnelerini kendi değiştiren bilinçtir (Lucaks, [1967]2014: s. 404). Öte yandan habitus, sınıf deneyiminin belirleyiciliğinin, toplumsal nesnelliğin belirleyiciliğinde nasıl oluşuyor olabileceğine ilişkin bir kavrayış olarak tartışıldı. Bu bağlamda sınıf deneyimi, beğeni çekirdeği etrafında, bir yandan toplumsal nesnelliği, farkları ve süreklilikleri içselleştirip bunları düşünce ve eylemde tekrarlamaya, toplumsal nesneleri sınıflandırma ve yaşam tarzları üretmeye yönelecek şekilde dışsallaşmasıyla birlikte düşünülebilir. Bourdieu ([1979]2017: s. 122) bu işleyişin en derininde olan ve sınıfın birliğin sağlayan beğenin çoğunlukla doğrudan ifade edilmediğine ve bilinçdışı olduğuna dikkat çeker. Pratiklerle nesnelleştirilen nesnel bölünmeler bedene işlemiş gibidir (Bourdieu, [1979]2017: s. 157) ve bu bölünmelerin olduğu sistemin dayandığı ve nesnelere ve pratiklere yapılan yatırımlar üzerine kurulu zorunlu oyun da bizzat, oyunu doğuran -ve oyunun sonucu olan- derin bir inanca dayanır (Bourdieu, [1979]2017: s. 136). Bu oyundaki, edinilme yerinden kaynaklanarak kültürel değerlere yatırımlar yapılmasına olanak sağlayan bilinç de farkında olunmadan edinilmiş bir bilinçtir (Bourdieu, [1979]2017: s. 135).

Bu tartışmalarda sınıf deneyiminin belirlenme özelliğiyle, bu belirlenmenin bilinçdışı gerçekleşmesi arasındaki bağ görünür hale gelmektedir. Bununla birlikte

sınıfın bilinçdışını ne sınıf bilincinin karşıtı ne de habitusun eşdeğeri olarak düşünmek yeterlidir. Birincisi yeterli değildir çünkü Jacoby'nin (2002: s. 119) bilinçsizlik (unconsciousness) kavramını kullanarak söylediği gibi, sınıf bilincinin karşıtı olan sınıf bilinçsizliği (class unconsciousness), şeyleşmeyle, nesneleşmeyle bağlantılıdır; yani sadece nesneleşmenin, *yanlış bilincin* mekânıdır ve bir başka şeyin olumsuz, bozulmuşu olmaktan ibarettir. Jacoby (2002: s. 120) aynı zamanda *şeyleşme* kavramından Frankfurt Okulu'nun yaklaşımında yerini bulan *ikincil doğa* kavramına geçişle vurgunun, sınıf bilincinden sınıf bilinçsizliğine (class unconsciousness) kaydığını söylerken benzer bir olumsuzlamaya gönderme yapmaktadır. Bununla birlikte sınıf bilinçsizliğine dair bir kuramın yazılmadığını ve muhtemelen de yazılamayacağını söyler (Jacoby, 2002: s. 124). Ama kendisi bir yandan, grupların veya sınıfların bilincinin veya bilinçsizliğinin olamayacağını belirtirken, diğer yandan da sadece yanlış bilinç veya belli avantajların işçileri cezbetmesi çerçevesinde yapılan açıklamaların ötesinde bilinçsizliğe, tek açıdan bakmayan, her şeyi göz önünde bulunduracak bir bakışa ihtiyaç olduğunu da söyler (Jacoby, 2002: s. 126). Sınıf bilincinin bozulması ve gerilemesinin bilinçdışı süreçlerle ilişkisi, ileride de örnekleri görüleceği gibi, incelemeye değerdir ama bu süreç sadece bilinçten bilinçsizliğe geçiş gibi düşünülemez. Başka bir deyişle böyle düşünmenin -veya tersini bilince çıkma olarak ele almanın- açıklayıcılığı oldukça sınırlıdır ve bilinçdışının oluşumu ve bilinçli görünümünün üzerindeki dinamik etkilerine dair az şey söyler.

İkinci yaklaşımın yeterli olmamasının sebebi de hem Bourdieu'nun sınıf kavrayışında hem de habitusun sınırlı bir işleyiş biçimini tanımlamasında bulunabilir. Bourdieu ([1979]2017: s. 165-177) için sınıf, nesnelliğin aktif kuruluşunu da içermesine karşın kategorilerin (nesneler, pratikler, dolayısıyla insan grupları) varlığı ve yeniden üretilmesiyle bağlantılıdır. Değerlere ve kategorilere yatırım yapma ve bunları yeniden üretme mekanizması; toplumsal grupların, beğenme, düşünme ve hareket tarzlarına ilişkin bir anlayış geliştirmeyi sağlasa da toplumsal sınıfların, tanımlanırken ve tarihsel olarak bu mekanizmaya fazla bağımlı olarak algılanmasına neden olur. Buna paralel şekilde sınıfın, Bourdieu'de olduğu gibi, iç fraksiyonları olan alt, orta ve üst sınıflar şeklinde kategorileştirmesi, toplumsal sınıflara ne amaçla bakıldığı konusunda bir muğlaklık taşır. Marx'ın toplumsal sınıfları sömürü ilişkileri

çerçevesinde anlama çabası ise doğrudan, toplumların bugüne kadar nasıl değiştiğini ve bundan sonra da nasıl değiştirilebileceğini anlama isteğiyle bağlantılıdır (Wood, 2011: s. 251-252). Bu çerçevede, özgün bir toplumsal üretim ilişkileri düzenine işaret eden kapitalizmde sınıfların, özgün oluşum ve mücadele süreçlerini anlamak, doğrudan kapitalizmin ve sınıflı toplumların nasıl aşılabileceğini düşünme amacına hizmet eder ve onun koşuludur. Bourdieu'nun toplumsal dönüşümlerle kurduğu ilişkiye dair imalar ve tartışmalar bu çalışmanın kapsamının dışında kalmaktadır ama kullandığı kategorileştirme mantığının, bu tez çalışmasının yaklaşımıyla uyumlu olmadığı, yaşamak için çalışması gereken insanların tüm diğer özelliklerinden bağımsız olarak kapitalizm açısından taşıdığı yaşamsal ve ayırıcı önemi göz ardı ettiği ve bu yaşamak için çalışmak zorunda olmakla işçi olmak arasındaki zorunlu bağı kopardığı söylenebilir. Aynı zamanda, sömürü ilişkilerine işaret eden sınıfsal konumlarla, o konumlardaki insanların birlikte mücadeleye girdiği sınıflar arasındaki fark, böylesi bir kategorileştirme içerisinde gözden kaybolduğu için, kapitalizmin nasıl geliştiği kadar nasıl yıkılacağı sorusu da sınıf çözümlemesinin konusu olmaktan çıkmış gibidir. Kullanılan kategorilerin, sermaye hacmi, yapısı ve evrimiyle dinamik olarak oluştuğuna işaret edilse de alt-orta-üst sınıf kategorilendirmesinin nihayetinde neye -hangi amaca- göre oluştuğu da tartışmalı hale gelmekte ve sınıf meselesinin yerini, sömürü ilişkilerini ikame eden, kültürel, sosyal ve geçimle ilgili -ekonomik- kaynaklara bağlı hiyerarşik sınıflama alır. Sınıf çözümlemesi de bu kaynaklarla bağlantıların nasıl olduğu, sürdüğü ve değiştiğinin incelenmesiyle sınırlanmış olarak kalır. Habitus da nesnelerin ve pratiklerin toplumsal sınıflanmışlığıyla kurulan özdeşleşmelerin ve beğeni, düşünce ve eylemlerin, bu özdeşleşmelerle güdülenişine dayalı bir işleyiş tarzını anlatır. Kaynaklarla kurulan bağlar, kişilerin kendi gruplarıyla (ona göre sınıflarla), diğer gruplarla ve grupların oluşturduğu gruplar düzeniyle özdeşleşmeleri aracılığıyla sürdürülür veya bazen güzergâh değişimleri şeklinde, değiştirilir. Dolayısıyla habitus perspektifinin işaret ettiği işleyiş, daraltılmış bir özdeşleşme sistemi olarak düşünülebilir: Bu sistemde özdeşleşmelerin çeşitliliği belirleyici bir öneme sahip değildir; özdeşleşilen şey temelde grup ve gruplar arasındaki ilişkidir, karşıt özelliklerde olan veya farklı düzeyde olan özdeşleşmelerin varlığına ve onlar arasındaki ilişkilere özel önem atfedilmez, öznenin özdeşleşmeleri nasıl işlediği

özel bir konu haline gelmez ve dolayısıyla özdeşleşmeler çoğunlukla sabitleyici niteliktedir.

Dolayısıyla sınıf bilinci veya habitus kavrayışını temel alan yaklaşımlar, sınıf çalışmalarına tüm katkılarına karşın; birbirinden anlamlı ölçüde farklı olan ve birbiriyle çelişebilen özdeşleşmelerin bir arada bulunduğu durumların ve bu sürecin ilerleyişi ve gerileyişle bilinçdışı ve bazen de bilinçli olan özdeşleşmelerin ilişkisinin incelenmesine izin verecek olan ve sınıfı, kapitalizmin ve kendisinin yıkımına doğru giden bir süreç olarak ele alan bir yaklaşımın sunabileceği bazı avantajları taşımamaktadır. Bu sebeple *sınıfın bilinçdışı*, böyle bir yaklaşım içerisine yerleştirilerek anlamlandırılan bir kavram olarak düşünülebilir; sınıf oluşum ve bozuşum sürecinin bilinçdışı boyutlarına işaret eden, belirlendiği kadar bilinç süreçleri üzerinde de belirleyiciliğe sahip olan ve doğrudan psikanalitik bir kavrayışa gönderme yapan bir kavram olarak. Çalışmanın yaklaşımı bu kavramın işaret ettiği dinamiklerin incelenmesini merkezine koyduğu için *Sınıfın Bilinçdışı Yaklaşımı* adını alacaktır.

Yukarıda, Jacoby'nin (2002) kullandığı *class unconsciousness* kavramı sınıf bilinçsizliği olarak Türkçe'ye çevrildi, çünkü orijinal metinde, hem anlam olarak sınıf bilincinin olumsuzuna gönderme yapmakta, hem de bu çalışmada sıklıkla başvurulmuş *Standart Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* ciltlerinde Freud'un *unbewusste* kavramına karşılık kullanılan ve Türkçe'ye yaygın olarak bilinçdışı olarak çevrilen *unconscious* değil, *unconsciousness* kavramı tercih edilmiştir. Bununla birlikte literatürde, sınıfın bilinçdışı öbeğinin İngilizce karşılığı olan *class unconscious* kavramına da rastlanmaktadır ve rastlanan yer de güncel psikanalitik literatürden, Hartman'ın (2007) "Class Unconscious: From Dialectical Materialism to Relational Material" başlıklı metnidir. Bununla birlikte metnin içeriği dikkate alındığında, Hartman'ın *class unconscious* kavramını Türkçe'de sınıfsal bilinçdışı olarak karşılamının daha uygun olacağı söylenebilir. Çünkü metninde sınıfı, çalışmayla bağlantılı sosyal ilişkilerin ve öykülerin göstereni olarak tanımlayan Hartman sınıfın, ebeveynlerin çalışmayla ilgili tutumları ve bedenleriyle ilişkileri aracılığıyla çocuğun ruhsallığındaki izdüşümlerine dikkat çeker. Ona göre sınıf ilişkilerinin ebeveynlerden çocuğa gelen bilgisi ne ebeveynler ne de çocuk

tarafından düşünselleştirilebilmiştir (Hartman, 2007: s. 211). Ebeveynlerin tutumları ve bedenleri aracılığıyla çocuğun tanık olduğu bu maddi ilişkilerin bilinçdışı bilgisi, ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkisel alanda bilinçdışı kalan bir deneyimdir (Hartman, 2007: s. 220). Bu bağlamda Hartman'ın *class unconscious* olarak adlandırıldığı mevhum, özneleşmeyi, özneleri ve ilişkiselliği etkileyen bu üçüncüdür (2007: s. 210). Bu kavramı sınıfın bilinçdışı olarak Türkçeleştirmek uygun olmazdı. Çünkü Hartman'ın tanımladığı şey, ebeveyn-çocuk ilişkisindeki ilişkinin bilinçdışı boyutuna toplumsal iktidar ilişkilerinin sızmasıyla oluşan bir özelliktir, yani burada işçilerin bilinçdışındansa, onun da bir açıdan dahil olduğu başka bir bilinçdışı sürece gönderme yapılmaktadır. Merkeze alınan, işçilerin bilinçdışı değil sınıfsal ilişkiyle birlikte, ilişkisel bireysel gelişim mecrasında oluşan bilinçdışı süreçlerdir. Dolayısıyla *class unconscious* kavramındaki *class* bir sıfat olarak düşünülebilir. Ve burada Bourdieu'nun habitus kavramını ele alışıyla bir benzerlik de dikkat çekmektedir. İkisi de (bkz. Bourdieu, [1979]2017: s. 121) toplumsal nesnelliğin çocukluk evrenine sızmasına özel bir önem atfedip, bu sızmayı kavramsallaştırırlar.

Ne var ki, daha önce de dikkat çekildiği gibi bu tez çalışmasında önerilen sınıfın bilinçdışı kavramı, işçilerin sınıf oluşum ve sürecinde ürettiği sınıf deneyimi ifadelerinin bilinçdışı boyutlarını incelemek için ortaya atılmaktadır. Bu boyutun üzerinde etkisi olan -sadece çocukluğa dair olmayan- farklı türlerden aracı faktörlerin ve -sadece ebeveyn veya toplumsal gruplarla özdeşleşmeyle sınırlı olmayan- farklı türlerden özdeşleşmelerin de hesaba katılmasına olanak veren bir inceleme modeli, bu tez çalışmasında önerilen kavramın içerik ve kapsamının netleştirilmesine katkı sunacaktır. Böyle bir modelle birlikte sınıfın bilinçdışının, sınıf bilinçsizliği, habitus ve sınıfsal bilinçdışından ayrılan ve yerine göre onları kapsayabilen yönlerinin de belirginleştirilmesi umut edilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SINIFIN ÖZDEŞLEŞME AŞAMALARI MODELİ

Bu bölümde, Birinci Bölüm’de belli kavramlar çerçevesinde tanıtılan psikanalitik yaklaşım ve İkinci Bölüm’de tartışılan sınıf kavrayışı temelinde; sınıf sürecinin farklı aşamalarını, o aşamalara denk düşen kaygı ve özdeşleşmeler üzerinden ve bireysel ve toplumsal faktörlerle ilişkisi içerisinde tanımlayan bir model önerisi sunulacaktır. Çalışmanın bu aşamasında, buraya kadar sunulan iki kuramsal hattın daha yakın bir diyaloga sokulması ve bu yolla sınıf sürecinden olguların (bir zaman kesitinde kümelenen sınıf deneyimi ifadeleri) incelenmesine izin verebilecek bir modelin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu modele Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli adı verilecektir.

3.1. MODELİN KAVRAMSAL BİLEŞENLERİ

3.1.1. Sınıf Deneyiminin Evrensel Çekirdeği ve İfadeleri

Modelin iki eksenini ve bu iki eksenin kesişimiyle oluşan dört özdeşleşme kümesini tartışmadan evvel, bu modelin, tüm işçileşme ve sınıf olma veya olamama durumlarında kullanılabileceği önermesinin kaynağı olan bir varsayımı tanıtmak gereklidir. Bu da işçilerin evrensel olarak içinde bulunduğu, iş bulduğu sürece yaşayabiliyor olma (Marx ve Engels, [1848]2014: s. 45), yani yaşamını sürdürmek için bağımlı çalışmak zorunda olma durumunun yarattığı *evrensel bir deneyim* olabileceği varsayımdır.

Wood (2008e: s. 131) sınıf mücadelesinin Marksizm’de belirleyici bir önceliğe sahip olmasının sebebinin; tarihsel maddeciliğin ilk ilkesinin, maddi yaşamın ve toplumsal yeniden üretimin örgütlenmesi olması ve varoluşun koşullarına ve sömürü araçlarına erişimin, sınıfsal yollarla gerçekleşmesi olduğuna işaret eder. Marx’ın temel bir amaçları bu toplumsal ilişkileri, üretim ilişkilerini, politik yönüyle almaktır (Wood, 2008b: s. 36-37). Bu, kapitalizmde siyasetle iktisadi olan arasında özgün bir ayrışma ve ilişki gerçekleşmesi söz konusu olduğunda da geçerlidir.

Prekapitalist üretim biçimlerinde artı emeğe el koyma süreci bizzat askeri, politik, yasal, kültürel, vb. iktisat dışı yollarla gerçekleşir ama kapitalist üretim biçimiye, iktisadi alanın siyasi alandan biçimsel olarak ayrıştırılmasına ve artı emek sömürsünün iktisadi yolla gerçekleştirileceği alanın oluşmasına dayanır Wood'a (2008b: s. 45). Bu bağlamda Wood (2012: s. 33) için, genellikle fazla üretimlerin satıldığı, üretilmeyen malların satın alındığı ama temel ihtiyaçlar için bağımlı olunmayan ne düzenleyici ne de zorlayıcı olan prekapitalist piyasa koşullarıyla, rekabet, sermaye biriktirme, kârı azamileştirme ve üretkenliği artırma baskısı yaratan kapitalist piyasa zorunlulukları arasında da bir ayrım vardır. Kapitalizm, bu zorunlulukların, sınıflar arasındaki sömürü ilişkileri, başka bir deyişle mülkiyet ilişkileri içerisinde belli bir tarihsel bağlam içerisinde ortaya çıkması ve sınıf mücadeleleriyle yaygınlaştırılması sürecidir (Brenner, 1995: s. 31-32). Dolayısıyla, sömürünün iktisadi yolla gerçekleştirileceği alanın oluşturulması ve siyasetin biçimsel olarak bundan ayrıştırılması politik müdahale ve mücadelelerden bağımsız olarak düşünülemez. Aynı zamanda, kapitalizmde politik iktidar iki anlamda daha özel bir niteliğe kavuşmuştur. Bir yandan kapitalizmde daha önce görülmemiş ölçüde kamusal bir niteliği olan merkezi bir devlet oluşmuş, diğer yandan da sermayenin üretim üzerinde daha önce görülmemiş biçimde bir iktidarı söz konusudur (Wood, 2008b: s. 56-57). Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkileri, politik olanı özgün şekillerde içinde barındıran ve politik olanla özgün ilişkiler taşıyan toplumsal ilişkilerdir. Bu ilişkilerin ruhsal olanla özgün ilişkisiyse buradaki tartışma konusudur.

Thompson da (1978: s. 156) sınıf deneyimi kavramsallaştırmasında, kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı güç alanıyla oluşan ve işçilerin ortak düşünme ve hareket etme biçimlerine kaynaklık eden bir ortak paydaya işaret eder. Thompson ([1963]2012) bu deneyimin mücadelede, dini ritüellerde, örgütlenme çalışmalarında birlikte inşa edilmesinden söz ediyor olsa da Wood'un Thompson'un yaklaşımının metodolojik boyutunu ön plana çıkarmasıyla, sınıf deneyiminin görünümünün ötesinde bulunan ortak bir paydadan söz edildiği de savunulabilir. Yani sınıf deneyimi, kapitalist üretim ilişkilerinin bizzat evrensel bir bileşeni gibidir ama bu iddia ancak, bu deneyimin, görünenden ibaret sayılmamasıyla geçerli olabilir çünkü sınıf oluşumunun görünümleri bağlama göre farklı farklı şekillerde olabilmektedir. Her türden *sınıf deneyimi ifadesinin* -örneğin işçilerin bilinçlenmesi ve

örgütlenmesinin- kapitalist üretim ilişkilerinin evrensel bir bileşeni olduğunu varsaymak, Thompson'ın, tarihin dinamik gerçekliğini dikkate alan yaklaşımıyla da uyumlu olmayacaktır. Ama, hem işçilerin işleyerek sınıf oluşum ve bozuşum süreçlerini yarattığı ortak bir paydaya gönderme yapmak, hem de farklı sınıf süreçlerini belli ifadelerle indirgeyerek ampirik farkların süreç mantığını ortadan kaldırmasına izin vermemek mümkündür.

Bu fikir tartışılırken Chibber'in yaklaşımından da faydalanılabilir. Chibber (2017) maddi koşullarla kültürel öğeler arasındaki ilişkiye dair yürüttüğü tartışmada, bazı kültürel öğelerle maddi koşullar arasında bir zorunluluk ilişkisi kurar. Ona göre işçinin çalışmaya arzu duyması ve bu temelde oluşan kültürel düşünceler, rastlantısal bir şekilde kültürel alana ait olmanın ötesinde işçinin maddi koşullarıyla doğrudan bağlantı içerisindedir. Kapitalist koşullarda işçilerin temel geçim araçlarından yoksun olmaları ve yaşamak için çalışmak zorunda olmaları, çalışmanın arzulanan bir eylem olması sonucunu doğurur. Hayatta kalma zorunluluğu çalışma eylemine bağlı olduğu için, çalışma arzusu işçilerin maddi koşullarından doğan evrensel bir öznel öğedir. Chibber'in bu yaklaşımı işçilerin evrensel durumuyla öznel durumlarıyla arasında bir köprü kurması ve ne işçi öznelliğini buraya indirgemesi ne de zorunluluğu gereğinden fazla genişletmesi açısından önemlidir. Bir deyişle, burada sınıf deneyiminin çekirdeğine dair bir varsayım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar birlikte ele alındığında, sınıf deneyiminin hem yaşamak için çalışmak zorunda olan her işçinin taşıdığı evrensel bir çekirdeği hem de farklı bağlamlarda farklı şekillerde ifade edilme biçimleri olduğunsan söz edebiliriz. Yapılan bu analitik ayırım, aynı zamanda bu ikisi arasında (çekirdek ve ifade) nasıl bir ilişki olduğunun tartışılmasını da zorunlu kılmaktadır.

3.1.2. Birincil Güvencesizlik: Sınıf Deneyiminin Çekirdeği

Chibber'in (2017) yaşamak için çalışma zorunda olmayla, çalışmayı arzulama arasında kurduğu ilişki, psikanalitik bir bakış açısıyla yeniden yorumlanabilir. Daha evvel tartışıldığı gibi Freud'un ([1926]1981: s. 154-155), bebeğin çaresizliğine dair anlayışı, bebeğin kendi başına ihtiyaçlarını karşılayacak ve içsel gerilimlerini kontrol edemeyecek olmasından kaynaklanır ve onun ruhsal

çaresizliğini belirler. Bebek için nesnesini çok önemli yapan ve nesneyle libidinal bağının temelini oluşturan da bu çaresizliktir. Bu süreçte nesne, bebek için tümgüçlü konumdadır, idealleştirilir edilir ve onunla, benliğin çekirdeğini oluşturacak bir model olarak özdeşleşilir. Buradaki birincil çaresizlik, bundan kaynaklı sevgi, idealleştirme ve özdeşleşme süreci Chibber'in kurduğu ilişkiyi aydınlatmak ve Thompson'ın sınıf deneyiminin çekirdeğini tespit etmek için kullanılabilir.

Buraya kadar tartışıldığı gibi, işçilerin kapitalizm koşullarında evrensel olarak karşı karşıya olduğu koşul, temel ihtiyaçlarını kendi başına karşılayamayacak olmaktır. Onların emeğini metalaştıran ve emek güçlerini satmak zorunda bırakan süreç budur. İşçiler, başka koşullarından bağımsız olarak, tanım gereği böyle bir çaresizlik durumunda bulunurlar. Bu çaresizlik durumu, yaşama ilişkin güvencelerden yoksunluğa işaret eden ve bu koşulun merkeziliğine gönderme yapan bir kavramla, *nesnel birincil güvencesizlik* olarak adlandırılabilir. Freud'un yaklaşımı, bebeğin nesnel durumunun onda evrensel ruhsal bir karşılığının olduğuna işaret eder. Bu yaklaşımla paralel olarak, işçilerin nesnel çaresizliğinin de ruhsal izdüşümlerinin olacağı düşünülebilir. Böyle bir önerme, işçileri bebeklerle bir tutmaya değil ama bir zamanlar bebek olmuş olan işçilerin, bebeklikteki çaresizlik deneyimine benzer bir deneyimi yaşamakta olabileceklerine dairdir. Psikanalizin *gerileme* kavramı psikopatolojik bir gönderme taşımak veya bütünüyle oraya dönmek anlamına gelmek zorunda olmaksızın bu türden yeniden deneyimlemeler için tanımlayıcı bir kavramdır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 388). Freud'un ([1940]1981: s. 155-156) yaklaşımına göre, insanın büyürken içinden geçtiği dönemler ve o dönemlerdeki ilişkiler, ruhsallıkta izler bırakır ve içsel ve dışsal etkilerle, o dönemlerin fantezilerine, duygularına, nesne ilişkilerine ve savunmalarına dönülebilir. İlksel zihin yok olmaz ve ilksel dönemler her zaman geri dönülebilir durumdadır (Freud, [1915]1981c: s. 286). Benzer olarak Winnicot da bebekliğin kaygılarına benzer kaygıların canlanması ve onlara karşı verilen tepkilerin kişinin geçmiş deneyimine ve nesnelerle ilişkilerine göre değiştiğini söylerken, en erken kaygıların, temel çaresizlik deneyiminin bilinçdışında varlığını sürdürdüğüne, benliğin, bu deneyimin yaşanmış olabileceğinin hatırasını ve ona karşı savunmaları taşıdığına dikkat çeker. (Winnicot, 1974: s. 103-105). Laplanche da (2004: s. 465) Freud'un ölüm dürtüsü olarak adlandırdığı ruhsal ögenin aslında, bilinçdışının en

bağlanmamış, en parçalı, benlik tarafından en çok yıkıcı ve zulmedici olarak deneyimlenen boyutu olduğuna işaret ederken, benliğin çeviri çabasının en uzağında kalmış ruhsal öğelerle, benliğin onun karşısındaki çaresizliği arasındaki bağlantıyı kurar. Ölüm, bu durumun metaforudur.

Bu bağlamda işçilerin evrensel durumunu ifade eden nesnel birincil güvencesizlik durumunun işçilerin ruhsallığındaki, sınıf deneyiminin evrensel çekirdeğini oluşturacak olan karşılığı bu çaresizlik deneyimleriyle birlikte düşünülebilir ve *öznel birincil güvencesizlik* olarak adlandırılabilir. Böyle bir kavramsal ayrıştırma, işçilerin, nesnel evrensel koşulların etkisiyle yaşıyor olabileceği temel çaresizliğe benzer bir deneyimin tanınmasına olduğu kadar, sınıf deneyiminin sadece bu çekirdekten ibaret sayılmamasına da izin verebilir. Birincil güvencesizlik deneyimi, temel çaresizlik deneyimi gibi, kişinin nesnelerle ilişkisi çerçevesinde ruhsallıkta ele alınan bir deneyim olarak düşünülebilir. Bu ele alış, sınıf süreci içerisinde, sınıf deneyiminin ve sınıf deneyimi ifadelerinin farklı türlerinin oluşmasına vesile olur. Sınıf oluşum ve bozuşum sürecinde oluşan sınıf deneyimi ifadelerinin nasıl sınıflandırılabileceğine dair bir yaklaşım geliştirilmesi için, bunların nesneleri ve özdeşleşme eksenlerinden tartışılabilir.

3.1.3. Sınıf Deneyimi İfadelerinin Nesneleri

Sınıf deneyiminin evrensel boyutu olan birincil güvencesizlik deneyimiyle, farklı bağlamsal özelliklerle ilişki içinde ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadeleri arasında analitik bir ayrım yaparak, bunlar arasında bağlantı kurmanın da yolunun açıldığı söylenebilir. Thompson, toplumsal varlıkla toplumsal bilinç arasına, Wood sınıfsal konumla sınıfsal öznenin eylemi arasına deneyimi koyarken psikanaliz, temel çaresizlik durumu ve nesneye bağımlılıkla özneliğin oluşumu arasına nesne yatırımlarını ve özdeşleşmeleri koymuştur. Daha evvel tartışıldığı gibi bebek tümgüçlü gördüğü nesnesiyle özdeşleşmesi temelinde, benliğinin ilk bütünlüğünü oluşturmaya başlar ve çocukluğun diğer dönemlerinde başka özdeşleşmeler bunları takip eder. Birey ruhsallığının oluşumu sürecinde nesnelerle kurulan ilişkiler ve özdeşleşmeler önemli bir rol oynar. Bu çerçevede sınıfın oluşum süreci de belli nesnelerle ilişkiler ve özdeşleşmeler kurulması süreci olarak düşünülebilir. Bu

anlayış, Chibber'in işaret ettiği, çalışmaya yönelik arzuyu içerse de farklı nesnelerle kurulan daha karmaşık ilişkileri incelememize izin verir. Chibber çalışmayı bir ruhsal nesne olarak ele almış ve onunla kurulan bir özdeşleşmeye işaret etmiştir ama bu nesneler ve özdeşleşme şekilleri çoğaltılabilir.

Nesne kavramının psikanaliz açısından ne ifade ettiğine bakılırsa, Laplanche ve Pontalis (1988: s. 273) bu kavramın psikanaliz içerisinde üç şekilde anlaşılabilirliğini söyler: Birincisi, dürtünün amacının belli bir amaçla yöneldiği kişi, parça-nesne, gerçek bir nesne veya bir fantezi nesnesi olarak; ikincisi, bir bütünlük olarak benliğin sevgisinin veya nefretinin yöneldiği bütünlüklü bir kişi, varlık, ideal gibi bir nesne olarak; üçüncüsü, özneye kendini sabit ve sürekli özelliklere sahip bir şey olarak ve bireysel istek ve fikirlerden bağımsız olarak sunan nesne olarak. Farklı perspektifler arasındaki ayrışma noktalarını bir kenara koyarsak, bu çalışma kapsamında ruhsal nesnelerin, kişilerin belli dürtüsel yatırımlarının hedefinde yer alan, daha bütünlüklü olarak hedefte yer alabildikleri gibi farklı parçalarıyla farklı duyguların hedefi olabilen kişiler veya başka varlık veya fikirler olabilecekleri düşünülebilir. Nesnelerle fantezide kurulan ilişkileri, nesne ilişkileri ise öznenin zihninde nesneleri oluşturduğu ve onlardan etkilendiği süreçler olarak düşünülebilir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 277-278). Laplanche ve Pontalis (1988: s. 278-279) bu kavramın Freud'un düşüncesine yabancı bir kavram olduğu iddiasına karşı çıksalar da Freud'un kavramsal şemasında onu doğrudan yer almadığına değinir. Freud'un, dürtülerin kaynağı, amacı ve nesnesi olması gerektiğiyle ilgili kavramsallaştırmasına gönderme yapar ama güncel yaklaşımların vurguyu daha çok, nesne ilişkisi modlarına, bu modlara egemen olan fantezilere ve bunlarla bağlantılı nesnelere kaydırıldığını söyler. Bu modlara denk düşen dürtü örgütlenmelerine ek olarak, savunma mekanizmalarına ve benlik yapılanmalarına odaklanıldığını ekler. Bu çalışmada da daha çok, işçilerin nesnelerle ilişkileri belli kaygılarla ve özdeşleşmelerle bağlantılı kategorilerine ayırarak incelenecektir.

İşçiler tarafından dürtü ve duygu yatırımları yapılabilecek nesneleri sınırlamak mümkün olmayabilir ama bu çalışmanın odağını dağıtmamak için kavramsal bir sınırlama yapılabilir. Tartışmanın bu aşamasında doğru gelirken, sınıf deneyiminin, diğer bazı politik ve yasal öğeler gibi, üretim ilişkilerinin doğrudan

bileşeni olan bir öge olduğundan söz edilmiş oldu. Kapitalist üretim ilişkilerinin özgün bir ilişki içinde olduğu özel bir öge olarak öznel birincil güvencesizlik deneyimi ortay atıldı. Bu bağlamda sınıf deneyimi ifadelerinin nesneleri olarak, kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı nesneleri tanımlamak bu tartışmayla uyumlu olabilir. Elbette işçiler, her insan gibi birçok kişi, fikir ve şeyle ilişki kurup özdeşleşebilirler ama bu çalışmada önerilecek modelin sunduğu kategorilendirme, onların *kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelerle özdeşleşmelerine* dair bir sınıflama olarak düşünülebilir. Bu nesneler arasında neler olabileceği, buraya kadar yapılan tartışmalarda geçen ögeler üzerinden düşünülebilir. Kapitalizmde politik iktidar tartışmasında geçen *devlet* ve *işveren*, çalışma arzusu bağlamında değinilen, *çalışma*, onunla bağlantılı olarak *işçilik* veya *emek-gücü olma*, sınıfın oluşması ve örgütlenmesi değinilerinin işaret edebileceği *işçi örgütlenmeleri* veya *sendikalar* bu çalışma çerçevesinde ele alınabilecek, kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı ruhsal nesneler olarak düşünülebilir.

3.1.4. Sınıf Deneyimi İfadelerinin Özdeşleşme Eksenleri

Birincil güvencesizlik deneyiminin işçilerin öznelliğinde işlenmesi sürecinde gelişen özdeşleşmeler, farklı nitelikleri çerçevesinde farklı aşamalar halinde sınıflandırılabilir ve bu varsayım, Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'nin temelini oluşturur. Bu bağlamda sınıfın oluşum süreci, birbirini zamansal olarak değil ama niteliksel olarak takip eden aşamalardan oluşmaktadır. Sınıf süreci, işçileşmeyle, sınıfın kendini kapitalizmle birlikte yıkması arasında salınırken işçiler bireysel ve kolektif olarak bu aşamalara denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri üretir. Bu aşamaların ayrıntılı ele alınmasına geçmeden önce modelin iki temel özdeşleşme eksenini tartışılabilir (bkz. ŞEKİL 1).

	<i>İşçileşme</i>	<i>İşçileşmeye Direnme</i>
<i>Hiyerarşik Özdeşleşmeler</i>	A Kümesi Sınıfın Narsisistik Aşaması	B Kümesi Sınıfın İkircikli Aşaması
<i>Eşitlikçi Özdeşleşmeler</i>	C Kümesi Sınıfın Uygur Aşaması	D Kümesi Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması

-ŞEKİL 1: Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli: Eksenler ve Aşamalar-

Holloway (2011a: s. 60-61) kapitalizmin güncel koşullarda, metalaştırma gücünün tüm topluma yayıldığını ve emeğin soyutlanması eğiliminin öznenin içinde gerçekleşen bir çatışma yarattığını söyler. Kapitalizmde özne, sınıflaştırılmaya çalışılırken, bir yandan da buna karşı bir eğilim hareket halindedir. Sınıflaştırılmaya karşı işleyen bu eğilim, kapitalizmin yaygınlığından da kaynak olarak kapitalizme karşı işler. Lazzarato'nun (1996: s. 135) emeğin yaratıcılığının, işçilerin çalışmaya karşı direnme mücadeleleriyle arasındaki kurduğu tarihsel bağlantıya benzer şekilde Holloway de (2011a: s. 62) ücretli veya başka bir deyişle, soyut emeğin, eyleyişi bastırma ve sınırlandırma eğiliminin karşısında, eş zamanlı olarak buna karşı direnme eğilimlerinin bulunduğunu işaret eder. Bunlar kapitalizmin sürekli bir biçimde kontrol altına almaya ve üstesinden gelmeye çalıştığı eğilimlerdir. Direnme eğilimleri, dışarıdan gelen etkilere olduğu kadar öznenin içindeki bir sınıflaştırmaya da karşıdır ve Holloway (2011: s. 64) için keşfedilmesi gereken de budur. Holloway'in öznenin içindeki bu çatışmaya dair anlayışı, işçi olmakla ilgili temel bir ruhsal gerilime işaret ediyor gibidir. Holloway'le Wood'un sınıfa yaklaşımları arasında belirgin farklar olsa da -bir yanda sınıflaşma salt olumsuz ve sisteme içerilme anlamıyla alınırken, diğer tarafta sınıfın örgütlenmesinin kapitalizmin yıkımı açısından merkezi ve stratejik önemine özel bir önem verilse de- Holloway'in

yaklaşımı, belli bir çeviriyle, sınıf deneyiminin içsel bir çatışmasını anlamak açısından faydalı görünmektedir. Bu tez çalışmasında sınıfın olgunlaşması, emek gücü olmanın kabulünden geçiyor olsa da tabiyeti aşma ve kendini yıkmaya giden bir süreci tanımladığı ve işçileşmeyle sınıf olmak arasına bir fark konduğu olduğu için, Hollaway'ın işaret ettiği emek gücüne dönüştürülme ve soyut emek tarafından çitlenme süreçleri bu çalışmada, sınıflaştırma yerine işçileştirme kavramıyla ifade edilebilir. Hatta işçileştirmenin dışarıdan gelen etkiye yaptığı gönderme, bu çalışmada, öznellik içerisindeki ilişkiler ve özdeşleşmeler incelenmekte olduğu için, özne merkezli bir kavrama çevrilebilir; öznelğin işçileşmesinden söz edilebilir. Dolayısıyla *işçileşme*, işçilerin soyut emekle, emek gücü olmakla, işçilikle özdeşleşme eğilimine işaret ederken; *işçileşmeye direnme*, bu özdeşleşmelere karşı bir eğilimi, yerine göre karşı-özdeşleşme, yerine göre özdeşleşmeyi aşma eğilimine denk düşer. Modelin temel bir ekseni bu sebeple, bu iki eğilim arasındaki karşıtlık üzerine kuruludur.

Diğer ekseni kuran karşıtlık ise kaynağını psikanalitik düşünceden alır. Freud ([1913]1958: s. 141-144) hiçbir zaman gözlemlenememiş olduğunu belirtse de tarihin bir aşamasında, insan topluluklarının şiddet düşkünü bir ilksel babanın (şef) hakimiyeti altında yaşamaktan, kolektif bir eylem vasıtasıyla onu öldürüp, ensest ve cinayet yasağının benimsemeleriyle, topluluk olarak yaşamaya geçtiğini varsayar. Bu anlatıya göre, tüm cinselliği kendi tekeline alan ve rakibi olanları topluluktan uzaklaştıran, herhangi bir kurala tabii olmayan şefin hakimiyetine, kardeşlerin bir araya gelerek onu öldürüp yemesi ve toplumsal ilişkileri örgütlemesiyle son verilmiştir. Babanın yenmesi, onun iktidarıyla, onu paylaşarak özdeşleşmeye işaret ederken, bu, aynı zamanda toplumsal örgütlenmenin, ahlaki kısıtlamaların ve dinin başlangıcı olmuştur. Özyıldırım (2018: s. 148-149) Freud'un mitinde, keyfi egemenliğin ve tiranlığın yerine yasanın egemenliğinin geçirildiğine vurgu yapar ve “Baba'nın yasağı” olarak anılsa da yasanın, esasında kardeşler tarafından koyulan bir yasa olduğuna dikkat çeker. İlksel babayı alt eden kardeşlerin, kendi aralarında savaşmanın ve onun gibi tek başına iktidar olmaya çalışmanın faydasızlığını fark ederek ve iktidarı bir babaya bırakmamanın özgürlüğünü de hatırlayarak bir toplumsal anlaşma geliştirdiğini söyler. Bu anlaşma, hem belli ideallerden (cinsel tiran olma) vazgeçmeye, hem de karşılıklı topluluk bağlarının kurulmasına işaret

eder. Birleşen grubun gücü tek kişinin şiddetine üstün gelirken, grup üyeleri arasında da duygusal bağlar kurulur ve yasanın gücünün kaynağı da bu duygusal bağlardır (Freud, [1930]1981: 100-101). Öte yandan Freud'un, ilksel babanın öldürülmesine ilişkin, egemenliğin diyalektiğine işaret eden bu kurgusunu simgesel değeri açısından kullanışlı bulan Marcuse (2016[1955]: s. 53-56), Özyıldırım'ın da işaret ettiği kardeşlik demokrasisi düşüncesinin, uygarlık tarihinde tamamına eremediğini, tamamıyla kardeş sevgisine dönüşemediğini ve ilksel babayı öldürmenin suçluluğunun korunarak, onun tarihsel haklarının başka babalara verildiğini söyler. Böylece, kardeşler bir yandan tiranı yok etmenin suçluluğunu taşıyarak onun egemenliğini yaşatırken, diğer yandan da bu yolla, kendi özgürleştirici eylemlerine ihanet etmiş olmanın suçlusu sayılabilirler (Marcuse, 2016[1955]: s. 56).

Burada, modelin karşıt iki hattını belirleyen iki tür özdeşleşme ilişkisi olduğu söylenebilir. Birincisi, Freud'un liderle kurulan özdeşleşmeler için işaret ettiği gibi, yaşanan gerilemeyle ruhsal bir ajanın -benlik ideali veya üstbenliğine yerine, bir kişinin konması şeklinde gerçekleşir. Freud'un ilksel babaya dair anlatısında tümgüçlü baba, lider, ruhsal olarak böyle bir konumu işgal eder. Diğer özdeşleşmeyse, ortaklık fikri üzerinden kardeşlerle kurulan özdeşleşmedir. Özyıldırım'ın (2018: s. 152) belirttiği gibi, bu ortaklığa dahil olan herkes, yani "baba", "anne" ve "kardeşler", belli sınırlılıklara da tabii olarak bu toplumsal rolleri üstlenirler. Bunlardan ilki, muktedir olan nesneyle ilişkiye gönderme yapması açısından, *hiyerarşik özdeşleşme* olarak adlandırılacak ve tartışılacağı gibi hem narsisistik özdeşleşmeleri hem de saldırganla özdeşleşmeyi kapsıyor olacaktır. Bunun karşıtı olan özdeşleşme ise, kardeşler arasındaki bağlara ve keyfi iktidarı düzenleme eğilimine dayandığı için *eşitlikçi özdeşleşme* olarak tanımlanacaktır. Bu özdeşleşmeler de işçi grubu özelinde ve onu aşar şekilde, merkeze doğru, merkezkaç ve karşılıklı özdeşleşmeleri kapsıyor olacaktır.

3.2. SINIF SÜRECİNİN AŞAMALARI VE SINIF DENEYİMİ İFADELERİ KÜMELERİ

3.2.1 Sınıfın Narsisistik Aşaması (A Kümesi)

Bebeğin fiziksel ve ruhsal çaresizliğinin karşısında onun ihtiyaçlarını karşılayacak ve içsel gerilimlerini yatıştıracak birinin, onun için tümgüçlü bir konumda olduğuna daha önce değinilmişti. Bebek tümgüçlü olarak algıladığı bu ötekiyle kurduğu narsisistik özdeşleşmeyle benliğinin bütünleşmesinin temelini oluşturur (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 256). Benlik bu özdeşleşme yoluyla içsel bir yatırım nesnesi olur (Freud, [1923]1986: s. 25-27), bir ideal, bütünlüklü ve sabit bir model olarak öznelliğe yerleşir (Lacan, [1949]2006: s. 76-79). Buraya kadar yaptığımız tartışmalardan yola çıkarak, işçileşerek birincil güvencesizliği deneyimleyen insanların ruhsallığında gerçekleşebilecek en erken nitelikteki özdeşleşmelerin bu türden narsisistik özdeşleşmeler olduğu söylenebilir. Bu özdeşleşmeler, sınıf sürecinin niteliksel olarak olası en erken özdeşleşmeleri kabul edilebilir. İdealleştirme, yani nesnelerin tümgüçlü, mutlak ve/veya mükemmel algılanması bu sürecin eşzamanlı bir parçasıdır. Üretim ilişkileriyle bağlantılı olan ve özdeşleşilen nesneler idealleştirilir ve idealleştirilen bu nesnelere benliğin bir parçası olarak libidinal yatırım yapılır.

Lucaks'ın ([1967]2014) Marx'ın meta fetişizmi düşüncesinden yola çıkarak, işçinin emek gücüyle kurduğu ilişkiye dair yaptığı şeyleştirme kavramsallaştırması, psikanalitik yaklaşım çerçevesinde düşünüldüğünde narsisistik türden bir özdeşleşmenin varlığına işaret eder. Marx ([1867]2015: s. 81) meta fetişizmini ele alırken metanın, kullanım değeri olmanın ötesinde bir nitelik kazanarak değişim değeri de kazanmış olan emek ürününün, öteki tüm metalarla mistik, garip görünen ilişkisine dikkat çeker. Bu görünüm, insanların emeğin toplumsal niteliğinin metalara nesnel bir nitelik olarak damgalanmış olmasına dayanır ve böylece bu metalar insana, birbirlerine eşlenebilir bir düzlemde, kendi aralarında toplumsal bir ilişki içindeymiş gibi görünür (Marx, [1867]2015: s. 82). Emeği toplumsallaştıran, insanlar arası ilişkiler, metaların bu görünümüne yol açarken, aynı zamanda bu neden sonuç ilişkisini de gizler. Buna paralel şekilde bireylerin emeklerini birbirine bağlayan da insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler değil, metalar arasındaki toplumsal ilişkiler

olarak görünür (Marx, [1867]2015: s. 83). İnsan emeği; bir yandan, belli bir toplumsal iş bölümünün parçası olarak, diğer yandan da diğer emeklerle eşitlenerek, iki şekilde toplumsallaşır. Emeğin değer olarak diğerleriyle ilişkiye girmesi ve onlarla eşitlenmesi, emeğin, farklılıklarından soyutlanması ve emek gücüne indirgenmesi anlamına gelir. Bu soyutlama süreci, işçinin hayatında onu harcayan bir süreç olarak ortaya çıkar ve bu süreçte işçi kendini, mekanikleştirilmiş ve rasyonelleştirilmiş bir alet olarak bulur (Lucaks, [1967]2014: s. 347). Bu mekanikleşme, rasyonelleşme ve nicelleşmeye işçiye kendi fiziksel ve öznel varlığının nitelikleri gibi gelir (Lucaks, [1967]2014: s. 348). İşçi kendi kişiliğinin karşısında iş gücünü nesne haline getirmeye ve kendine ait bir meta olarak satmaya zorlanmış olur ve bu süreçte kendini hem bir nesne olarak görür. Ama bu nesneleşmeye, kendi yaşamını doğrudan üretmenin öznesi olduğu gerçeği de eşlik eder ([Lucaks, 1967]2014: s. 350).

Marx'tan yola çıkarak Lucaks bunları tartışırken, iş gücü veya emek gücü olma durum ve algısının, metaların soyutlanmış biçimlerinin ve ilişkilerinin idealleştirilmesi ve onlarla özdeşleşmesi yoluyla işçinin benliğine yerleşmesi sürecini tarif etmektedir. İşçileşen kişi, yaşamak için çalışma zorunluluğu içerisinde metanın fetiş görünümünü, yani onun gerçeklikle ilişkisi bozulmuş, ondan soyutlanarak mutlaklaştırılmış biçimini esas almakta, idealleştirmektedir. Kişi narsisistik bir özdeşleşme içerisinde bu nesneyi içselleştirerek, kendini emek gücü olarak algılar; başka bir deyişle, emeğinin değer yaratma (ve ücret tekabül etme) gücünü kendi gücü olarak benimser. Emek gücü, onun öznel bir parçası haline gelir, kendini algılama şeklini belirler. Clarke (2011: s.77-78) fetişizmin, toplumsal üretim ilişkileri tarafından şeylere yüklenen gücün, onlara içkin olarak algılanmasına dayandığını söyledikten sonra, işçinin, bir emek gücüne sahip olduğu fikrinin de ücret biçiminin şaşırtmacası sayesinde var olduğuna işaret eder. Yani, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin insan emeğinden türettiği ve değer olarak soyutladığı gücün insana içkin bir güç olarak görünmesinin, içselleştirilmiş bir yanılsama olduğunu anlatır. İşçinin, emek gücü olma, işçilik veya bağımlı çalışmayla kurduğu bu özdeşleşme sınıf sürecinin olası en erken özdeşleşmesidir.

De Gaulejac (2013, s. 91-106) da başka bir açıdan ve daha dar bir bağlamda, neoliberal dönemde işletmecilik ideolojisinin hâkim olduğu toplumlardaki işletmelerin iktidar stratejilerine ilişkin geliştirdiği kavramsallaştırmada, şirketle kurulan narsisistik özdeşleşmeleri konu eder. Ona göre bu dönemin şirketleri, emeğin yönetiminde baskı ve denetim mekanizmalarının yerine, çalışanların arzularını kendisine çekerek işler. Çalışanlar şirketin ideallerini kendi idealleri olarak içselleştirir ve kendi arzularının hedefine yerleştirir. Bireylerde ruhsal gerilimler ve sıkıntılar yaratarak gerçekleşen ve şirketlerin beklentilerindeki birçok çelişkiyi de içeren bu süreç, özdeşleşme yoluyla kişinin kendi üzerindeki denetiminin de kaynağı olur. Kişi, benlik idealinin yerine şirketi koymuş olur.

Bu çerçevede, üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelerinin idealleştirilmesi ve onlarla kurulan narsisistik özdeşleşmeler temelinde üretilen sınıf deneyimi ifadelerinin sınıfın bu aşamasına denk düşeceği söylenebilir. Özdeşleşme süreci burada aynı zamanda, yukarıda tartışıldığı gibi işçiliği içselleştirme, yani ruhsal olarak *işçileşme* sürecine de denk gelir. İnsanların, işçileşirken, üretim ilişkilerinin *hiyerarşik* nesneleriyle özdeşleşmeler kurarak ürettiği sınıf deneyimi ifadeleri bu kümede sınıflandırılabilir. Üretim ilişkilerinin hiyerarşik nesneleri arasında, buraya kadar değinildiği gibi meta, emekgücü, şirket veya işveren olabileceği gibi, insanların kendilerine yabancılaşmış güçlerini ifade etmeleri bağlamında devletler ve onlarla bağlantılı kurumlar (bkz. Holloway ve Picciotto, 2004: s. 141-142, 2004) da sayılabilir.

Narsisistik özdeşleşmenin, insanın kendi başına hayatta kalma ve içsel uyarınları yatıştırma kapasitesinden yoksun olması durumuna işaret eden temel çaresizlikle ilişkisine daha evvel değinilmişti. Narsisistik özdeşleşmeler temel bir çaresizliğe, benliğin bütünlükten yoksun hale gelmesi ve çökmesine ilişkin kaygıların karşısında gelişen bir örgütlemedir. Klein ([1921]2008: s. 36) da benzer şekilde idealleştirmenin, idealleştirilen bir nesneyle çok kötü bir nesne arasındaki çok derin bir bölünme olduğuna dikkat çekerken, bu bölünmenin çok yoğun yıkıcı dürtülere, haset ve zulmedilme kaygısına karşı bir savunma olduğunu düşünür ve benliğin tamamen yıkılması ve yok olması tehdidinin idealleştirmelerin gelişmesinde oynadığı role dikkat çeker (Klein, [1921]2008: s. 34). Sınıf sürecinin en erken

nitelikteki narsisistik özdeşleşmelerin de birincil güvencesizlik deneyiminin, bu çok yoğun biçimine, yani *yok olma kaygısı* halini almış biçimine karşı geliştiği savunulabilir. Sınıf sürecinde özdeşleşmeler olgunlaştıkça, onların yaslandığı, birincil güvencesizliğin farklı biçimleri olarak düşünülebilecek kaygıların da farklılaşacağı düşünülebilir.

3.2.2. Sınıfın İkircikli Aşaması (B Kümesi)

Sınıf sürecinde üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelere narsisistik yatırımlardan farklı olarak çiftedeğerli yatırımların yapılabileceği, yani onların eşzamanlı karşıt dürtü, duygu ve tutumların nesnesi haline gelebileceği düşünülebilir. Abraham'a ([1924]1952): s. 481) göre nesneye karşı çiftedeğerli duygular, nesneye çiftedeğerli olmayan bir sevgi yatırımı yapılan aşamayı takiben başlar ve nesneye karşı sevgiye ona karşı düşmanca duygular eşlik eder. Nesneye karşı, bir arada bulunan bu çelişkili tutumlar, nesnenin sadece doyum ya da hüsrana yaratmasından değil, aynı zamanda libidinal ve yıkıcı dürtülerin onlara yönelmiş olmasından da kaynaklanır (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 188). Klein ([1921]2008: s. 35) özellikle paranoid-şizoid evrede benliğin, parça nesneleri ve nesneleri hem kendini hem de nesnelerini koruyabilmek için iyi ve kötü olarak ikiye böldüğünü söyler. İyi ve kötü bölünmesi bir nesnenin, örneğin bir kişinin, farklı özelliklerine atıfla gerçekleştirilebileceği gibi farklı nesneler arasında da gerçekleştirilebilir. Kötü özelliklerin atfedildiği kötü nesne aynı zamanda, yıkıcılığından korkulan bir nesne haline gelir. Bebek yıkıcılığını ona yansıttıkça yıkıcılığın, kontrol etme arzusunun ve nüfuz edilmenin ondan geldiğini deneyimler ve bu da zulmedilme kaygısına yol açar (Klein, 1946: s. 102). Bu bölme sürecinde korunan iyi nesneler, daha sonrasında benliğin bu iyi ve kötü nesneleri sentezlemesine de imkân verir ama karşıt duyguların aynı anda ve yan yana bulunduğu çiftedeğerlilik durumu bu sentezden yoksundur (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 28). Yoğun yansıtımların varlığında benlikle nesneler arasında, iç dünya arasındaki ayrımlar belirsizleşir (Klein, [1923]2008: s. 69).

Başka bir açıdan Lagache (1962, akt. Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 209) idealleştirmenin, ötekinin yanlış algılandığı, zapt edildiği, hata ortadan kaldırıldığı

bir durum olarak saldırganla özdeşleşmeyle bağlantısına dikkat çeker. Çocukla yetişkinin taleplerinin çakıştığının algılandığı bu durumda çocuk, idealleştirdiği, tümgüçlü gördüğü yetişkinle özdeşleşirken onun ötekiliğini de kontrol altına almış olur. Anna Freud ([1937]1983: s. 118-120) için saldırganla özdeşleşme insanın, otoriteden gelen tehdidin yarattığı kaygıyı aşmak için, doğrudan saldırganın konumuna geçerek, bir şekilde ona benzemeye çalışarak veya otorite sembollerini benimseyerek geliştirdiği özdeşleşmedir. Abraham da ([1924]1952): s. 492) anal dönemde sevilen nesneye ona sahipmiş gibi davranıldığına dikkat çekerek, sevmenin kontrol etmeyle iç içe geçtiğinden söz eder.

Nesneyi kontrol etme çabası, aynı zamanda nesnenin kaybını kontrol etmekle de ilgilidir ve tekrarlayıcı nitelikteki bu çabanın dürtüsel kaynağı Freud ([1920]1981): s. 15) için de bir inceleme konusu olmuştur. Freud'u ölüm dürtüsünü kavramsallaştırmaya götüren bu inceleme, Klein'in düşüncesinde ölüm dürtüsüyle saldırganlığın aynı şey olarak alımlanmasına gitse de Laplanche'a (2004: s. 462) göre Freud bu yaklaşımında, arzusun olumsuzlanmasına dikkat çekmektedir. Pellegrini (2022: s. 72) de Freud'un aynı metinde, kayıp duygusunu kontrol etmek ve yokluğu için anneden intikam almakla ilişkilendirdiği bir çocuk oyunun, kaybedilenle bağın -bir sicim gibi uzay ve zamandaki yayılma, uzama ve kısılmaları eşliğinde- nasıl kopartılabileceğine ilişkin bir örnek olduğunun altını çizer. Yine Freud'un ele aldığı bir tekrarlama hikayesinden (hikâye, bir kahramanın sevgilisini tekraren öldürmesine dairdir) yola çıkarak saldırganlıkla, kişinin kendi kaybının yasını tutamaması ve kaybı inkâr etmesi arasında bir ilişki kurar ve saldırganlığın, ötekinin kaybedilmesinin olduğu kadar, kendindeki ötekinin de kaybının inkâr olduğuna dikkat çeker (Pellegrini, 2022: s. 71). Dolayısıyla, saldırganın tümgüçlü görünen otoritesiyle kurulan özdeşleşme, saldırganın idealleştirilmesi ve onun yerine geçme düşüncesi tehdide ve kayba karşı geliştirilen bir savunma olarak düşünülebilir. Bu savunma, nesne ve kendindeki ötekiliğin inkârına dayanır, yas ve senteze karşıttır.

Bu bağlamda nesneye karşı çifte değerli tutumlar arasında, sevgi ve nefretin eş zamanlı varlığı, aşırı değer atfetmeye yoğun korkuların eşlik etmesi, nesnenin varlığına aşırı önem vermeyle aynı anda onu bir varlık olarak tanımama gibi

durumlar sayılabilir. Bilinçdışı nitelikli bu çiftedeğerlilik durumunun aynı zamanda kafa karışıklıkları ve tereddütlerle donanmış olduğuna dikkat çekilebilir. Klein ([1923]2008: s. 69-70) çiftedeğerliliğin çok yoğun yaşandığı güçlü paranoid-şizoid özelliklerin ve yoğun hasedin, iyi ve kötü arasındaki bölme sürecini aksatabileceğinden, bunun da güvenilir iyilerin oluşmasına ve iç gerçekliğin kabulüne engel olarak berrak düşünme ve değer standartları oluşturma yeteneğini zedeleyebileceğinden söz eder. Aynı zamanda, herkeste olan kafa karışıklıklarının nefretle sevgi arasında yoğun çatışma olması durumlarında normal olabileceğinden söz eder. Bu bağlamda, sınıfın nesnelere karşı çiftedeğerli tutumlarına dayalı olan özdeşleşmeler üzerine kurulu sınıf deneyimi ifadelerinin bulunduğu bu aşamaya hem çiftedeğerliliği hem de tereddüt deneyimlerini kapsayabilecek bir ad olarak ikircikli denmiştir.

Sınıf olmaya ilişkin ikircikli sınıf deneyimi ifadeleri, üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelere karşı hem sevgi hem nefretin hem aşırı değer atfetme hem korkunun hem varlığını mutlaklaştırma hem de tanımamanın, yani hem olumlu hem olumsuz atıfların aynı anda yapılmasına dayanır. Emek gücü olma, işçilik, çalışma, iş, işveren, devlet gibi nesneler sevgiyle karışık nefretin hedefindedir. Bu ikircikli tutum, yukarıda tartışıldığı gibi otoriteyle *hiyerarşik* özdeşleşmeleri ve idealleştirmeleri içinde taşıyor olsa da aynı anda, kontrol ve inkâr gibi girişimler eşliğinde *işçileşmeye direnme* eğilimini de barındırmaktadır. Üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelerin hiyerarşik konumu, sahiplenme arzusunun nesnesi haline gelmiştir. Bir yandan da bu arzu, fantezide bağımlı konumda olma durumunun tersine çevrilmesine, başka bir deyişle bağımlılık deneyiminin inkârına hizmet eder. Nesneyi kontrol etmeye ve onun konumuna geçme çabası, içsel gerçekliğin bir kısmını kontrol altına almaya yöneliktir. Dolayısıyla burada içsel gerçekliğe karşı bir direnme olduğu ve bu vesileyle dışsal gerçekliğin de bir anlamda yok sayıldığı söylenebilir. Aynı zamanda bu bölümdeki tartışmalar ışığında bu aşamadaki özdeşleşmelerin, birincil güvencesizlik deneyiminin *zulmedilme* kaygısı olarak yaşanmasına dayandığı düşünülebilir.

3.2.3. Sınıfın Uygar Aşaması (C Kümesi)

Freud ([1930]1981: s. 81-83) için tek bir kişinin saldırganlığın ve mutlak otoritesinin sınırlanmasını temsil eden yasa, bir araya gelen kardeşlerin dayanışması ve duygusal bağlarıyla oluşmuştur. Bu aynı zamanda, mutlak otorite sahibi olan saldırgan babayla bütünüyle özdeşleşip doğrudan onun yerine geçmenin bir seçenek olmaktan çıktığı, yani bir idealden vazgeçilen bir süreçtir. Saldırganlığın ve mutlak otorite olma arzusunun sınırlanmasıyla, saldırganın mutlak otoritesiyle özdeşleme eğiliminin yerini kardeşlerle kurulan bağlar almıştır. Bu bağlar da ortak bir toplumsal sözleşmeye yapılan yatırım eşliğinde kurulur. Kardeşlerle özdeşleşme, ortaklık düşünce ve idealleriyle özdeşleşmeyle eş zamanlı gerçekleşir. Freud ([1921]1981: s. 116) liderle kurulan özdeşleşme temelinde grup üyelerin birbirlerine sevgi yatırımı yaptığını söylerken de benzer bir dinamiğe dikkat çekmektedir ama bu aşamada ele alınan özdeşleşmeler, liderin doğrudan bir ruhsal ajan -benlik ideali veya üstbenlik-yerine konmasıyla değil, ortaklaştırıcılık ve ortaklık idealleriyle özdeşleşme yoluyla olmaktadır. Liderin ruhsal bir ajanın yerine konması durumunda geçerli olan gerilemeli özdeşleşmeden farklı olarak burada, aktif bir şekilde yaratılan bir ortaklıkla özdeşleşme söz konusudur. Bion ([1948-1951]1961: s. 98-113) bu türden grupları ilkinden farklı olarak, çalışma grupları başlığında ele alır ve bu türden grupların işleyişinde, ortak ideallere yapılan yatırımın bağımlılığın değil yaratıcılığının açtığını vurgular. Buradaki grup bağı içerisinde insanların kendileriyle özdeşleştirdikleri ve kendilerini özdeşleştirdikleri grup idealleri, birey ruhsallığını ve yaratıcılığını canlandıran bir işleve sahiptir.

Psikanaliz düşüncesinde bu şekilde kurulan kardeşlik bağları ve uygarlık kendi çelişkilerini de içinde taşımaktadır. Freud'a ([1930]1981: s. 77) göre dürtülerin doğrudan doyumundan vazgeçmeyle geliştirilen bu ilişkiler, onların basıncından ve yarattığı huzursuzluklardan azade değildir. Aynı zamanda Özyıldırım (2018: s. 148) kardeşlerin yasasının suçluluk ve yasın etkisiyle "Babanın Yasası" adını aldığına dikkat çeker. Kardeşler, tümüyle olmasa da babayla özdeşleşmiş ve ona karşı saldırganlıklarının suçluluğunu taşımaktadır (Freud, [1939]1981: s. 87). Marcuse'a (2016[1955]: s. 56-59) göre bu suçluluğun taşınması ve sonra dinlerde, ahlaki anlayışlarda ve söz verdiği özgürlüğü yok eden bilim anlayışlarında varlığını

sürdürmesi, kardeşlik bağlarının tam anlamıyla galip gelememesi anlamına gelir. Freud da ([1915]1981c: s. 283) uygarlığın içinde taşıdığı gerileme potansiyeline dikkat çekerken, saldırganlık ve mutlak otorite kurma arzusunun tam anlamıyla yüceltilememiş olduğuna işaret eder.

Laplanche ve Pontalis (1988: s. 20) saldırganlığın -ya da öyle algılanan dürtü ve ruhsal dinamiklerin- yöneliminin, bir şeyin örgütlenmesini bozma ve parçalara ayırma olduğunu söyler. Tüm bunlardan yola çıkarak düşünüldüğünde kardeşlik bağlarının, bu örgütlenmenin ve bağların parçalanmasına ve aynı zamanda tekil bir gücün -kişi veya istek- denetimine girmeye karşı bir eğilim olduğu söylenebilir. Eşit ötekilerle kurulan özdeşleşmeler, hiyerarşik özdeşleşmelere karşı işleyen bir eğilimdir. Kardeşlik bağlarının kurulması ve ortak duygu ve düşüncelerde buluşma gibi *eşitlikçi* özdeşleşmelerle, narsisistik özdeşleşme ve saldırganla özdeşleşme türünden hiyerarşik özdeşleşmeler arasındaki bir farkı da güç farkının kabulünde bulabiliriz. Daha evvel değinilen hiyerarşik nesnelerle kurulan özdeşleşmelerin, tümgüçlü konumda olma veya bu konuma geçme fantezisine dayandığı, bu bağlamda bağımlı olanla bağımlı olunan arasındaki güç farkının inkârını da içinde taşıdığı düşünülebilir. Winnicot (1951: s. 238) tümgüçlülük yanılısamasının bebeğin deneyiminin vazgeçilmez bir deneyimi olduğunu söyler. Ona göre, bebeğin bağımlı olduğu annenin görevi hem bu yanılısamaya fırsat vermek hem de onu bundan yavaş yavaş kurtarmaktır. Bağımlı olanın, bağımlı konumda olduğunun, yani görece güçsüz bir konumda olduğunun fark edilmesi, bir yanılısamadan kurtulma süreci olarak kardeşlik bağlarının gelişmesinde de bulunabilir. Mitchell (2016: s. 92) kardeşler arasında bağların gelişiminde, anne için biricik olma veya onun parçası olma duygusunun kaybedilmesi ve öteki kardeşe duyulan kıskançlık ve nefretin gelişimi sürecinde, annenin sevgisinin sürmesi için, sevginin birden fazla kardeş arasında paylaşılması gerektiği gerçekliğinin kabulüne ve kardeşler arasındaki yıkıcılığın yasaklanmasının önemine işaret eder. Çocuk narsisistik yanılısamalardan kurtulurken, kardeşler arasında libidinal bağlar gelişir. Dolayısıyla tümgüçlülük yanılısamısından kurtulma süreçleri hem bağımlı konumun hem de nesneyi kontrol etme gücünün sanıldığı kadar olmamasının fark edilmesini içerir. Freud ([1921]1981: s. 105) buna, çocuğun cinsel sevgi nesnesiyle arasında bir başkasının bulunduğunu fark ettiği Ödipus karmaşasıyla bağlantılı olarak değinir ve

bu karmaşadan önce anne sevilip baba kendine örnek alınırken, bu durumun bir çatışma yaratmaksızın yaşandığını söyler. Çocuk annesiyle kendisi arasında babasının durduğunun ve doğrudan babası olup annenin tüm sevgisine sahip olmanın mümkün olmadığının ayrımına vardığında, yani kendi gücünün -hem toplumsal hem de fiziksel anlamda- yapısal olarak bazı şeylere yetmediğini anladığında çatışma doğar ve farkın tanınmasına giden süreç başlar.

Klein ([1935]2008) da benzer bir mantıkla, normal yas sürecine dair yürüttüğü tartışmada, nesnelerin ve benliğin mükemmel algılanmasından, kusurlu algılanmasının bir tehdit olmaktan çıkmasına doğru geçiş sürecinden bahseder. Yas durumunda canlanan, erken dönem, nesneyi yıkma ve nesnenin yıkılmasıyla bağlantılı kaygılar, zafer duygusunun yarattığı suçluluk, iyi nesnelerin kaybolduğu inancı, bunun karşısında dünyaya güvenin sarsılması, sevgi nesnesini bir coşkuyla idealleştirme ve bu coşkunun çöküşü duyguları, yitirilen nesnenin kusursuz olmamasına rağmen ona duyulan güven geri kazanıldıkça hafifler. Bu süreçte, dış dünyaya ve içsel nesnelere duyulan güven ve umut yeniden gelişir (Klein, [1935]2008: s. 267-270). Klein ([1935]2008: s. 270) nesnenin korunmasına ve onarılmasına yönelik sevgiye dayalı olan bağımlılığın, zulmedilme ve nefrete dayalı bağımlılıktan farklı olduğunu söylerken, birincisi sayesinde yas sürecinin aşılabileceğine işaret eder. Yani tehditkâr olan ve inkâr edilen bir bağımlılık deneyimiyle, nesneyi sevmeye dayalı bağımlılık deneyimi arasına bir fark koyar. Buradaki nesne ne zalimdir ne de mükemmel derecede iyidir, kusurlu ve ölümlüdür. Kusurlu nesneye güvenin sürdürülebilmesiyle, bağımlılığın kabul edilebilmesi arasında içsel bir ilişki vardır. Başka bir deyişle benliğin tümgüçlü nesneyle özdeşleştirilmeden de sevgiyi, umudu ve güveni koruyabilmesi mümkündür. Bu, Klein ([1935]2008: s. 271) için, içsel ve dışsal nesnelerden bağımsızlaşmaya yönelik adımlara da benzemektedir ve dolayısıyla o, bu bağımlılığın kabulüyle, bağımsızlığa yönelme arasında doğrudan bir bağlantı kurmaktadır. Daha sonra da yas sürecinde dostların yakınlığının kabul edilmesinin sürecin, korku ve sıkıntılarının aşılması açısından önemli olduğuna işaret ederek Klein ([1935]2008: s. 272) bağımlılığın kabulü – dünyaya güven ve bağımsızlaşma – ve kardeşlerle kurulan yakınlığa dayanma arasında ilişkiyi kurmuş olur.

Uygar aşamaya denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri de bu bağlamda, kardeşlerle, ortaklık duyguları ve düşünceleri temelinde kurulan karşılıklı ve iki yönlü (merkeze doğru ve merkezkaç) özdeşleşmelere dayanır ve bunlar, otorite konumlarıyla özdeşleşmeden vazgeçmeye, bağımlılığın kabulüne ve iyi şeylerin varlığına duyulan güvene, yani umuda dayanır. Hiyerarşik nesnelerin gerçek baskı ve kısıtlamaları bu çerçevede pasifleştiren değil aktifleştiren bir etki yapar ve bu nesneler mücadele hedefleri haline gelir. Mücadele yoluyla bu baskının değiştirilebileceği ve aşılabileceği umudu, bu özdeşleşmelerin parçası olarak düşünülebilir. Freud da ([1930]1981: s. 95) yan yana olmak, kardeşçe bağlar kurmakla hem güçlü hissetmek hem de özel ve tekil çıkara dayalı isteği sınırlama eğilimi arasında bağlantı kurmuştur. Gerektiği zaman, yani tekil istek baskı kurmaya yöneldiğinde, onu sınırlama isteği de mücadelenin kaynağı olarak, eşitlikçi özdeşleşmeye içkindir. Aksi takdirde Freud'un ([1915]1981c: s. 299) dikkat çektiği gibi bizzat kardeşlik bağı tehlike altındadır.

Sınıf deneyiminin uygar, ortaklaşmacı ve mücadelecî ifadelerinin, bağımlılığın reddine değil, yaşamak için çalışma zorunluluğunun, Wood'un (2003: s. 113-114) kapitalizmin temeline yerleştirdiği piyasa zorunluluklarının ve Marx'ın ([1867]2015: s. 484) işaret ettiği emek-sermaye çelişkisinin tanınması üzerine kurulu olduğu düşünülebilir. Ancak bu tanıma sayesinde işçiler, kendilerini fantezi düzeyinde otoriter pozisyonlara koyarak değil, gerçekliği değiştirme arzusuyla harekete geçer. Yatırım yapılan ortaklık düşünceleri (ortak geçmiş, deneyim, hayaller, gelecek, vb.) işçileri birbirine bağlarken, canlandırıcı idealler olarak işlev görür. Ruhsal bağlamda *işçileşme* hattında yer alan bu deneyimler, Thompson'ın (1978: s. 149) işaret ettiği gibi mücadele içinde inşa edilen sınıf bilincinin bileşenleri haline gelir. Uygar aşamada üretilen sınıf deneyimi ifadelerinin ardındaki kaygı, Klein'ın ([1935]2008: s. 204) depresif aşama için işaret ettiği gibi iyi nesnenin kaybına, yani ruhsal ve dışsal gerçekliğe katlanmayı kolaylaştırabilecek ve yaşamın ve yeni şeylerin yaratılmasını mümkün kılacak iyi şeylerden -nesneler, koşullar, araçlar, kabiliyetler, vb.- *mahrum kalmaya* ilişkin bir kaygı olarak düşünülebilir. Freud'un ilksel babanın kardeşler tarafından öldürülmesi kurgusunda da kardeşlerin örgütlenmesine yol açan, hadım edilmeye bağlantılı bir deneyimdir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 59). Otorite figürünün tehdidi, benliğin yatırım yaptığı bir

nesneden onu uzaklaştırmaya, mahrum etmeye yöneliktir. Dolayısıyla hadım edilme, bedensel bir organın kaybedilmesinin ötesinde bir kaybı temsil etmektedir. Kurguda buna karşın kardeşler, otoriter babayı yok ederken hem kendi aralarında özdeşleşirler hem de bu tehdidi içselleştirerek kendilerini ve birbirlerini sınırlayan bir yasaya çevirirler (Green, 2016: s. 53-54). Dolayısıyla hayatta kalmalarını ve sevgi yatırımlarını koruyabilmelerini sağlayan düzeni yaratmış olurlar. Bu bağlamda işçilerin uygar aşamadaki mücadele eğiliminin, birincil güvencesizliğin, mahrum edilme kaygısı olarak yaşanmasına karşı geliştiği ve kaybedilenleri geri alma veya kayıpları azaltmaya yönelik olan ve otoriter bir sınırsızlaşmayı sınırlamaya yönelik bir arzudan kaynak aldığı düşünülebilir.

3.2.4. Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması (D Kümesi)

Sınıfın uygar aşaması, eşitlikçi özdeşleşmelere dayanmasına karşın hala grup bağlarının korunması eğilimi nedeniyle sınıf olmaya yapılan olumlu atıflara dayanır. Sınıf olma durumunun, bu duruma yol açan ilişkilerle birlikte değiştirilmesiyse uygarlığın ötesinde özdeşleşmelere ihtiyaç duyuyor olabilir. Marcuse ([1955]2016: s. 55-58) insanlığın, baba figürlerinin tesisiyle birlikte Freud'un kardeşlik demokrasisini kesintiye uğrattığını söyler ve kardeşlik bağlarının potansiyelinin sonuna kadar götürülemediğini olduğuna dikkat çeker. Ona göre Freud'un yaklaşımı tarihsel olarak da ezilenlerin mücadelelerini ve devrimleri yeni egemenlik biçimlerinin izlemiş olmasını, yani egemenlik-başkaldırı-egemenlik döngüsünü açıklamaktadır. Başkaldıranlar hem başkaldırma eğilimi taşır hem de suçluluk duygusuyla korunan, egemenle özdeşleşmeyi. Devrim, devrime ihaneti içinde taşır (Marcuse, [1955]2016: s. 69-70). Bu bağlamda çifte eğilimli uygarlık, belli potansiyellerin saklı kalmışlığını, başka bir deyişle belli toplumsal ilişkilerin yaratılamamışlığını da temsil eder.

Freud ([1933]1981b: s. 205-206) Albert Einstein'a yazdığı mektupta, birden fazla güçsüzün bir araya gelmesiyle tek kişinin iktidarına son vermesinin ve sağlanan adaletin kırılmasını, bu birleşmenin kalıcı olamayıp yeni iktidar mücadelelerinin ortaya çıkması ihtimalinde bulur ve insanların birliği, sürekli yeniden örgütlenmesi ve adaleti koruyan mekanizmaları işler kılması gerektiğini söyler. Aynı zamanda,

toplumun eşitsiz unsurlarının kalıcı bir sükunetin sağlanması meselesini karmaşıktırdığına dikkat çekerken sadece, kadın-erkek, ebeveyn-çocuk gibi farkların varlığına değil, hükmedenle hükmedilen, kendine ayrıcalıklar isteyenle hakları kısıtlananlar arasındaki eşitsizliklerin varlığına doğrudan işaret eder (Freud, [1933]1981b: s. 206). Bu eşitsizlikler, belli süreler için adaletin ortadan kaldırılıp yeni şiddet denemelerine başvurulmasına yol açar. Yani Freud'a göre uygarlığın taşıdığı bu eşitsizlikler, ortaklık duygusunun sağlanmasından bir gerilemenin de kaynağını oluşturur. Freud ([1933]1981b: s. 206-207) gerilemelerle yeni şiddet denemelerine girişilmesinin karşısına, toplumun hukukunun değişiminin önünü açacak kültürel dönüşümü koyar. Freud için bu kültürel dönüşümü, toplumu bir arada tutmaya yarayan yollardan, zorlama yolunun karşısına koyduğu özdeşleşmeler, yani duygusal bağlardır (Freud, [1933]1981b: s. 208). Bu bağlar, şiddete dönüş karşı da engelleyici olacak olan, ortaklaştırıcı ve bağlayıcı kurumların oluşmasının temelidir. Freud ([1933]1981b: s. 213) savaş eğilimine karşı insan toplumunun yapılanmasının temeline koyduğu bu duygusal bağların yanı sıra, duygusal bağlardan da feragati doğurabilecek bir ihtimalden, “aklın diktatörlüğü” ihtimalinden söz eder; ki burada boyunduruk altına alınan dürtüsel yıkıcılıktır. Bu “diktatörlüğü”, insanların mükemmel ve dirençli birliği olarak tanımlarken bunun, muhtemelen ütöpik olduğunu da belirtir. Freud'un bu vurgusu, akıl ile dürtü/duygu arasında ikili bir karşıtlık kuruyor gibi olsa da ve bu yönden tartışılmayı hak etse de gösterdiği başka bir yol açısından da değerlendirilebilir. Bu da eşitsizliklerden kaynak alan şiddet ve tahakküm denemelerine yol açacak gerileme ihtimallerinin karşısında, ortaklıklar çerçevesinde kurulan özdeşleşmelerin de ötesinde bir potansiyelin, duygusal bağlara dayanma zorunluluğuna bağlı olmayan bir, şiddet karşıtı bağ kurma ihtimalinin varlığıdır. Freud nasıl ki, toplum olmayı yakınlık duyguları ve ortaklık üzerinden bağ kurmakla tanımlıyorsa bu bağ da yakın olma veya ortak olma zorunluluğuna bağlı olmayan bir bağ olarak düşünülebilir. Bu yine de bir bağdır, çünkü Freud'un mektubunda, bağları koparmaya dayanan savaş eğilimine karşı, insanları eş bulunduracak şekilde eksiksiz ve kuvvetli şekilde birleştirme gücüne vurgu yapılmaktadır. Freud'un ([1933]1981b: s. 213) ütöpik bir beklenti olabileceğini söylediği bu ihtimal, Butler'ın (2013) Levinas'tan yola çıkarak işaret ettiği etik bu yaklaşımıyla benzerliği çerçevesinde yorumlanabilir.

Butler (2013: s. 140) Levinas'ın, ötekinin yaralanabilirliğine karşı ilk itkinin öldürme arzusu olduğuna ve etik buyruğun buna karşı durmak için var olduğuna işaret ettiğini söyler. Ama bu mantığın, ötekine yönelik saldırganlığın yasaklar aracılığıyla kendine yönelik saldırganlığa dönüştürülmesine işaret eden psikanalitik mantıktan farklı olduğuna değinir. Ona göre Levinas'ın bu mantığın ötesine yerleştirdiği etik, insanı, kişinin kendine dönen saldırganlığından kaynaklanan vicdan azabı döngüsünden çıkarır çünkü vicdan azabının, narsisizmin olumsuz bir biçimi olmasına karşın etik buyruk, ötekenden gelene dayalı olması sebebiyle narsisistik döngüyü kesintiye uğratan şeydir (Butler, 2013: s. 140). Butler (2013: s. 142), kendini koruma hakkından bile vazgeçmenin mümkün olduğunu öne süren Levinas'ı bir mazoşist olarak okumanın mümkün ve kolay olduğunu söylerken onun yaklaşımının, insanlara dair imge veya temsillerinin, insanlaştırma ve insanlıktan çıkarmayla ilişkisini kurmamız açısından faydalı olabileceğine değinir. İnsanları temsil etme biçimlerini ortaya çıkaran işleyişleri, özdeşleşme ve özdeşleşme dışı bırakma süreçleri üzerinden anlayabiliriz (Butler, 2013: s. 147). Ona göre her özdeşleşme süreci, ben olan ve olmayan arasındaki bir farkın üstesinden gelme çabasına dayanır ve özdeşleşmenin geçerli olması için bu farkın yeniden ortaya çıkarılıyor olması gereklidir (Butler, 2013: s. 147-148). Butler (2013: s. 148) bu noktada iki tür temsil arasında ayrım yapar. Bunlardan biri, üstesinden gelinmesi imkânsız olan farkın alt edildiğine inancına dayalı bir özdeşleşmeyi ileten imgedir. İnsanın bu şekilde temsili, farkın inkârı veya kontrol altına alınması girişimini içerir. Diğeri, farkı, Levinasçı imge gibi taşıyan ve işleyen *eleştirel imge*dir; o, temsil edeceği şeyi tam yakalamadığı gibi bu yakalamayı da gizlemez. Farkı alt etmeye yönelenler, tam temsil iddiasıyla, insan olanın içini boşaltıp veya normatif bir şemaya dönüştürüp insanı ve gerçekliği idrak etmemizin önüne geçerken, diğerleri bizi, mutlak bir şekilde gösteremedikleriyle ilişkiye sokar. Dolayısıyla eleştirel imge, ilişki ve bağın, tam olarak aynılaşamamaya ve tam kavrayamamaya dayanan biçimlerine olanak sağlar. Butler normatif iktidarın sadece birinci türden özdeşleştirmelerle değil, aynı zamanda imgenin tamamen dışlanmasıyla işleyen radikal silme yoluyla da işleyebileceğine değinir (Butler, 2013: s. 148-149). Bu tartışma, öteki insanlarla, öteki sayılan insani özellik ve deneyimlerle kurulan ve yıkıcı olmayan ilişkilerin dayandığı özdeşleşme ve bağlara dair fikir vermesi açısından önemlidir. Ötekiler için yıkıcı olduğu kadar, insanın kendi içindeki

ötekiliğe dönmesiyle, onun için de yıkıcı olduğu düşünülebilecek şiddetin karşısına bu mantıkta, eleştirel imgeler üzerinden ötekilerle ve gerçeklikle kurulan bağlar koyulmakta ve bu bağların, narsisizmin olumsuz bir biçimi olmadığı ve tam temsile ya da tam olarak tanımaya yaslanmadığı vurgulanmaktadır. Bu bağ, insanın bir ötekini tam olarak tanımaya veya ondaki bazı benzer somut özelliklerle ilişki kurmasına değil, ondaki kırılabilirliği, yani onun yok edilebilirliğini görmesine dayanır. Bu, kendinden önce ötekini öncelemesine yol açacak deneyim, aynı zamanda kendi kırılabilirliğiyle karşılaştığı deneyimdir. Butler’da bu şekilde, tam kavrayamayan temsiller üzerinden ve onların bıraktığı eksikler sayesinde kurulan ve Freud’da duygusal bağlardan feragati ve onların eksikliğini getirebilecek, benzerlik veya yakınlık zorunluluğuna dayanmayan bu türden *etik bağlar*, yıkıcılığın, gerilemelere karşı daha dirençli, gerçek karşıtı olarak düşünülebilir.

Julia Kristeva da (1991: s. 192) psikanalizin *etiğinin* politik göndermesinin, benzerlik ve baba otoritesine borçlu olma üzerinden fikri üzerine kurulu olan bir kardeşlik anlayışının ötesine geçtiğine işaret eder. Ona göre bu gönderme, insanın kendi içindeki ötekiliğin, yani arzu, yıkıcılık, korkutuculuk, boşluk ve imkânsızlık yüklü bilinçdışının varlığını tanıması üzerine kurulu bir dayanışma anlayışına yöneliktir. İnsanın bir ötekini benzerliği üzerinden tanıyıp kabul etmesinin ötesinde, onunla kendindeki yabancılaşma üzerinden bağ kurduğu bir dayanışmadır bu. Kristeva, bizzat insanın ve *bizin* içinde bulunduğu söylediği ve çeşitli zamanlarda başkalarına yansıtılan ve başkalarında “avlanan” bu farklılıkla ilişki kurmanın, ötekilerle olmanın nihai koşulu olduğunu söyler. Yukarıdaki tartışmada benzerlik ve tanıma temelli duygusal bağların ötesinde bir bağ olarak tanımlanana benzer bir bağın temellerini Kristeva (1991: s. 191), Freud’un, insanın vazgeçilmez parçası olan bilinçdışının tekinsiz yabancılaşma yaptığı vurguda bulur. Dışarıda olduğu düşünülen yabancılara karşı, haz ve korkuyu birlikte taşıyan bir reddetme eğilimi, kişinin kendi içinde yaşadığı bir bölünmeye ve bu bölünmede yabancıya dönüşeni, *bilinçdışını*, reddetmesinden de kaynak alır. Dolayısıyla, Kristeva’nın (1991: s. 192) deyiimiyle “bilinçdışının bilinci”, nihayetinde tam tanınması ve kontrol altına alınması mümkün olmayan bir yabancılaşma kurulan ve tam benzeşmenin -yani bilinçdışının geri alınmasının- mümkün olmadığı bir ilişki olarak düşünülebilir. Tam benzeşmenin

imkansızlığında kurulan bu ilişkide, yabancı da *biz* de cisimleştirilemez, taşlaşdırılmaz (Kristeva, 1992: s. 192). Butler'ın etik bağının, ötekinden dolayımın olarak kişinin kendi ötekiliğiyle ilişki kurmasına gelmesi gibi Kristeva da (1992: s. 13) kendinin öteki olabilmesinin, dolayısıyla kendine acı verici bir yabancılik mesafesinde kalabilmesinin öneminden söz eder. Bu mesafenin; benliğin parçalanmasına, insanın kendiyile ilişkisinin sahteleşmesine veya yabancıliğin bir haz nesnesi olarak kontrol altına alındığı yanılsamasına kapılmaya varmadan korunabilmesi, ötekilerle bağın sürdürebilmesi anlamına gelecektir. Kristeva'yla (1992: s. 1-3) birlikte düşünürsek ütopya, herkesin yabancı olduğu için yabancıliğin yerini ötekiliğin farklılaştırma ve yenilik üretme potansiyelinin aldığı, yabancıliğin kontrol alınma çabasının tekrarının yerini farklılaşmanın ve yenilenmenin canlı tekrarının aldığı bir toplumdur.

Bu tartışmalar ışığında sınıfın bu aşaması, ortaklık duyguları ve düşünceleri üzerinden kurulan eşitlikçi ilişkilerin taşıdığı bazı potansiyellerin, onu geriletebilecek bazılarına karşı daha bütünlüklü bir şekilde bulunduğu bir aşama olarak düşünülebilir. Benzerlerle kurulan bağların ötesinde, ötekilikle kurulan *eşitlikçi* özdeşlemelere doğru genişleyen bağları ifade eden sınıf deneyimi ifadeleri bu aşamada yer alabilir ve bu ifadeler, bir grup olarak sınıf ilişkisinin aşılmasına yönelik nitelikleri çerçevesinde ele alınabilir. Dolayısıyla bu ifadeler *işçileşmeye direnme* eğilimine yaslanır. Sınıf ilişkilerinin aşılması, daha önce de değinildiği gibi kapitalizmin aşılmasıyla birlikte düşünülebilecek bir istek ve girişimdir. Burada söz konusu olan, içsel bir gerçekliğe karşı ve onun fantezide tersine çevrilmesine dayalı olan değil, içsel gerçekliğin tanınması yoluyla dışsal gerçekliğin değiştirilmesine yönelik bir direnmedir. Sınıfın ötekilerin kırılabilirliğiyle kurduğu ilişki, kendi kırılabilirliği, bağımlılığı ve mahrum edilebilirliğiyle kurduğu ilişkiye giden yol olur. Bu yolla içsel gerçeklikle daha kapsamlı bir ilişki kurulurken, saldırganlığın ve baskının kaynağı olan dışsal gerçekliği ve toplumsal ilişkileri değiştirmek bir ideal haline gelir. Bu doğrultudaki istek ve girişimlerin, toplumsal ilişkilere yeni bir düzen getirme hedefine dönüşen, birincil güvencesizliğin sınıf sürecindeki en olgun biçimi olan *etik* kaygılara dayandığı düşünülebilir. Yok olma, zulmedilme ve mahrum edilmeye ilişkili kaygıların etik kaygılara dönüşmüş olması, birincil güvencesizliğin olabildiğince sembolleştirilmiş olması anlamına gelir.

Roussillon (2017: s. 41) Freud'un "altbenliğin olduğu yere benlik de gelecek" denkleminin, ruhsal işleyişin nereden nereye yöneldiğine ve öznenin nasıl oluştuğuna dair bir denklem olabileceğini söyler. Bu denkleme göre, bir özne olarak benlik, birincil ruhsal madde olan altbenliğe gelir ve bu süreçte bir özne olarak oluşur. Bu gerilimli bir süreçtir. Bu süreçte henüz özne tarafından öznelleştirilememiş olan deneyimlerle meşgul olunur ve bu süreçte ciddi bir engelle karşılaşıldığında bu travmatik olur. Henüz öznelleştirilememiş olan bilinçdışı unsurlar içinde, bilinçdışına bastırılanlardan farklı olan, oldukları halleriyle bilince gelmesi mümkün olmayan ve gelebilmeleri için dönüştürülmeleri gerekenler vardır (Roussillon, 2017: s. 41). Roussillon (2017: s. 41-42) bilinç kavramıyla, kendi üzerine düşünebilme anlamında özdüşünümelliğe gönderme yapmak gerektiğini söyler ve deneyimi dönüştürme işlemi olan sembolleştirme sürecini, böyle bir özdüşünümellik yaratan bir işlem olarak ele alır. Deneyimin sembolleştirilmesiyle ortaya çıkan tasarım, tasarım olduğunu bilen tasarım olarak tanımlar. Benliğin özne olarak oluşması da böyle bir sembolleştirme süreciyle oldu; benlik, deneyimi sembolleştirme ve deneyime öznel sahip çıkma sürecinden doğar (Roussillon, 2017: s. 42). Bu süreci bozan şeyler travmatiktir. Roussillon (2017: s. 48-50) bir yandan travmatik olanın analitik sürece de aktarılabildiğine, öznelleştirme sürecine katkı sağlayacak sembolleştirmelerdeki aksama ve etkilenmelerin, psikanalitik çalışma için sembolleştirmeyi sembolleştiren düzen ve çerçeveyi sınıyan aktarımlar şeklinde belirttiğine ve kişinin klinisyene kendi özümseyemediklerini yaşattığına dikkat çekerken, bunun karşısında klinisyenin, misillemeler yapmadan canlı ve yaratıcı kalmasının önemine dikkat çeker. Roussillon'a (2017: s. 50) göre bu, özümseyemeyen deneyimi her ögesiyle kurmak, tasarımların ve sembolleştirmelerin oluşturulması ve işlenmemiş olanın, henüz yazılmamış hikayesinin anlatılabilmesi için canlı bir şekilde orada bulunmak anlamına gelir.

Sınıf deneyiminin çekirdeğinde yer aldığı söylenebilecek olan birincil güvencesizlik deneyiminin, sınıfın farklı aşamalarında farklı kaygılar olarak deneyimlendiği tartışılmıştı. Roussillon'un yaklaşımı çerçevesinde düşünüldüğünde işçilerin kendi özelliklerine farklı ölçülerde ve şekillerde kattıkları bu deneyim (birincil güvencesizlik), sınıfın her aşamasında farklı ölçü ve şekillerde özümsemiş

ve özümsememiş boyutlar içerir. Özümsememiş boyutlar, narsistik veya saldırganla özdeşleşmelerin hâkim olduğu aşamalarda, hiyerarşik nesnelerden bağımsızlaşamamaya; uygar özdeşleşmelerin hâkim olduğu aşamada da deneyimi oluşturan koşulları kökten dönüştürmeye yönelmemeye yol açıyordu. İşçiler de bu deneyimleri özümseme ölçüleriyle paralel şekilde öznellikler oluştuyordu. Örneğin, Narsistik ve İkircikli Aşamalarda nesnel bağımlılığın inkarıyla birlikte ruhsal olarak bağımlı öznelliklerin ifadeleri, Uygar Aşama'da da bir yere kadar bağımsızlaşmış ama ilişkiyi kökten dönüştürmeyi tasarlamayan öznelliklerin ifadeleri yer alabilirdi. Bununla birlikte Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'na denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin, sınıf deneyimin daha kapsamlı bir şekilde sembolleştirilmesine yaslandığı düşünülebilir. Sınıfın, sınıf deneyimini yaratan koşulları ve kendi özgün deneyimlerini de içine katarak yazdığı ve anlattığı sınıf hikayesi, bu aşamada, toplumsal ilişkilerin üzerine kurulacağı alternatif kültür, hukuku ve etik ilkeleri de düzenleme arzusu ve tasarımının zeminini oluşturur. Holloway (2011b: s. 201) soyut emeğin tahakkümünün tarihsel hikayesinin bütünlüklü görünmemesinin, kuruluş ve varoluş aşamalarının birbirinden ayrı görünmesinin sebebinin fetişizm olduğunu söylerken, fetişizmin çözülmesiyle ulaşılabilecek olanın sadece bütünlüklü bir hikâye olacak olmasına değil, aynı zamanda bu hikâyenin geleceği kuracak bir hikâye oluşuna işaret etmektedir. Çünkü fetişizm, kuruluş ile varoluşu, geçmiş ile şimdiyi ayırırken sürekli bir şekilde, halihazırda mevcut olan isyan ve yaratıcı faaliyeti de gözden ıraklaştırır (Holloway, 2011b: s. 201-203).

O halde, sınıf sürecinde sınıf deneyiminin özümsemesiyle oluşan sınıf öznelliğinin bu aşamada geçmiş, şimdi ve geleceğin, sınıf ve toplumsal ilişkilerin bir arada ele alınabildiği düzeyde sembolik bir özelliğe kavuştuğu düşünülebilir. Bu kümeye girebilecek sembolik hikâye, tasarım ve eylemler hem sınıfın birincil güvencesizliğinin hem de toplumun güvencesizliklerinin dönüştürülmüş, sembolleştirilmiş ifadeleri olarak düşünülebilir çünkü sınıfın özdeşleşmeleri, sınıftan olmayanların ötesinde doğru, onların kırılabilirliğiyle ilişki kurabilecek şekilde genişlemiştir. Böylesi eşitlikçi özdeşleşmeler, toplumun diğer güvensizleştirilmiş, kırılabilirleştirilmiş, baskı altına alınmış kesimlerine de yönelir ve yukarıda tartıştığımız gibi, ortaklık ve yakınlık zorunluluğuyla kısıtlanmayan bağlara dayanır.

3.3. ARACI FAKTÖRLER VE SINIF SÜRECİNE ETKİLERİ

3.3.1. Sınıf Çalışmalarında Aracı Faktörler

Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'ne göre işçilerin ürettiği sınıf deneyimi ifadelerinin denk düşebileceği dört aşama veya küme yukarıda tartışıldı. Bu kümelere yerleştirilebilecek sınıf deneyimi ifadeleri, herhangi bir işçinin veya işçi grubunun belli bir kaynak aracılığıyla -örneğin belgesel, kitap, dergi, video, vb.- veya doğrudan gözlemle erişilebilecek duygusal, düşünsel, sözel, eylemsel, örgütsel, vb. ifadelerini kapsamaktadır. Bu ifadeler, belli bir zaman diliminde -örneğin bir direniş esnasında, bir işçinin yaşamı boyunca, vb.- üretilmiştir ve her olguda, yani inceleme konusu olan direniş, yaşam deneyimi veya işçilerin ürettiği herhangi bir üründe, belli aşamalarda birikme olabilse de her aşamaya denk düşen ifadeler bulunur. Bununla birlikte, bir sınıf deneyimi ifadesinin hangi aşamaya denk düştüğü kadar, onun hangi faktörlerin etkisiyle oluştuğu da inceleme konusu olabilir. Bu çalışmada, sınıf deneyimi ifadelerinin, o an oldukları aşamada ortaya çıkmasına vesile olan koşullara veya bağlamsal özellikler *aracı faktörler* olarak adlandırılacaktır. Başka bir açıdan bu faktörler sınıfın oluşum ve bozuşum sürecine aracılık eder, yani bu süreçteki ilerleme ve gerilemelere vesile olur. Bu şekilde adlandırılmasa da ve böyle bir kavramsallaştırma içinde sunulmasa da aracı faktörler, farklı şekillerde sınıf çözümlemesi ve çalışmalarının konusu olagelmıştır.

Daha önce tartışıldığı gibi bu çalışmada Wood, Thompson'ın sınıf anlayışından yola çıkarak sınıfı bir ilişki ve süreç olarak kavramsallaştırmıştır. Bununla birlikte Thompson'ın bakış açısının, bu çalışmada referans alınan ve sınıf konumuyla, sınıf deneyimi ve sınıf oluşum/bozuşum süreci arasında ilişki kurmaya dayanak oluşturan potansiyeli, Katznelson açısından eleştiri sebebidir. Katznelson (1986: s. 7-10) Thompson'ı, tarih ve sınıf yaklaşımlarının faydalı bulduğu yönlerine karşı, örtük bir şekilde de olsa sınıf bilincini sınıf konumunun zorunlu bir sonucu olarak gördüğü ve sınıfı, bilinçlenmiş bir sınıfa eşlediği için eleştirir. Thompson ([1978]1995: s. 142-143) için sınıf oluşumu, belirlenmeyle belirlemenin, nesnel sınıf konumuyla sınıf bilincinin kesişiminde yer alırken Katznelson (1986) için sınıf

oluşumu, sınıf bilincine eşlenmemesi için, farklı katmanlar, başka bir deyişle kriterler, çerçevesinde ele alınmalıdır (s. 14) ve sınıf oluşumuna farklı bağlamlarda, bu katmanlar arasında gelişen ilişkiyle bağlantılı olarak bakılmalıdır (s. 21-22). Katznelson'un (1986: s. 11) Thompson'a itiraz etmesinin temel gerekçelerinden biri, yapısal konumla bilinç arasında yeterince ayırım yapmadığını savunduğu yaklaşımının, örgütlü sınıf görünümünün bulunmadığı örnekleri de incelemeye izin vermiyor olmasıdır. Dolayısıyla amacı farklı bağlamları incelenebilir ve karşılaştırılabilir kılacak kuramsal araçlar geliştirmektir. Her ne kadar, bu çalışmada buraya kadar yapılan tartışmalardan yola çıkarak Katznelson'un eleştirilerinin, Thompson'ın yaklaşımında Wood'un gördüğü kuramsal ve yöntemsel incelikleri gözden kaçırdığı söylenebilecek olsa da Katznelson'ın yaklaşımı, sınıf oluşumuna katılan aracı faktörleri araştırmaya ve karşılaştırmaya katma amacı çerçevesinde burada ele alınabilir. Onun katmanlı sınıf oluşumu yaklaşımına göre sınıf oluşumunun ilk katmanı kapitalist ekonomik kalkınmanın yapısıdır (Katznelson, 1986: s. 14). Bu katmanda, deneyimden uzak bir şekilde ve kapitalizmin itki ve sınırlamaları çerçevesinde oluşan sınıf, kapitalist kalkınmanın ulus ölçeğine özgü şeklini belirleyen, aile yapıları, nüfus yapıları, kültürel gelenekler, nesilden nesile aktarılan pratikler, devlet örgütlenmesi ve politikaları, jeopolitika ve ekonomik kalkınmanın sınırlarını çizen başka faktörlerden de etkilenir. İkinci katmanda, belli bir toplumun toplumsal örgütlenmesiyle oluşan yaşam tarzları bulunur ve deneyime yakın olan bu katman, işyeri kadar işyerinin dışında da kapitalist toplumun oluşumunu kapsar (Katznelson, 1986: s. 15-16). Üçüncü katmanda ise sınıfın, yaşanan deneyimleri ve toplumsal düzeni anlamlandırmaya yarayan, mümkün olanla olmayan arasına sınırlar çizen ve değerler oluşturan düşünce yapılarına dayalı ortak eğilimlere sahip bir grup olarak oluşması bulunur (Katznelson, 1986: s. 17-18). Sınıfın olduğu dördüncü katmanda ise toplumu ve kendi konumunu etkilemeye yönelik hareketler ve kurumlar şeklinde örgütlenmiş olan sınıf vardır (Katznelson, 1986: s. 20). Sınıf oluşumu, sınıfın bu dört düzeyinde arasındaki bağlama özgü ilişkilerle bağlantılı olarak düşünülebilir. Katznelson'un sınıf oluşumuna bakışı ve katmanlı yaklaşımı, sınıf oluşumunun merkezine sınıf deneyimini koyan ve sınıfı bir oluşum ve bozulum süreci olarak kavramsallaştıran yaklaşımla doğrudan uyumlu görünmemekle birlikte, katmanlara yerleştirilerek atıf yapılan faktörler, sınıf oluşumuna karışan aracı faktörlerin tanımlanması ve ayrıştırılması mantığı

çerçevesinde önemlidir. Yani bir açıdan Katznelson, sınıf süreçlerini farklı bağlamlarda incelemeye izin verecek bir yöntemin önemli bir boyutunun, aracı faktörleri ve etkilerini tespit etmek olduğu fikrini taşımaktadır. Burada aktarılan yaklaşımından yola çıkarak, onun değindiği faktörler arasında şunlar olduğunu düşünebiliriz: Kapitalizmin genel itki ve sınırlamaları, aile yapıları, nüfus yapıları, kültürel gelenekler, nesilden nesile aktarılan pratikler, devlet örgütlenmesi ve politikaları, jeopolitika, işyerinde çalışma koşulları, işyerinde ve dışındaki emek yönetim stratejileri, düşünce sistemleri, işçi hareketleri ve örgütlenmeleri.

İşçilerin kendilerini sınıf olarak tanıma veya tanımamaları, sınıf temelinde ortaklıklar kurma veya kurmamaları, sınıfın oluşması veya bozulmasıyla, bireysel ve toplumsal faktörler arasındaki ilişkileri araştırma ve kuramsallaştırma çabası, daha gerilere de götürülebilir. Örneğin Engels ([1845]1997) *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* kitabında teknolojik gelişmelerden (s. 48-49) fabrika sisteminin gelişimine (s. 51), ulaşımın gelişiminden (s. 59-61) kentleşmenin yapısına (s. 71), işçilere verilen yasal ödünlerden (s. 63) onlardan esirgenen sağlıklı yaşama (s. 72-128) ve çalışma koşullarına (s. 134-144) kadar birçok faktöre değinir ve bu faktörlerin etkisiyle gelişen, suç işlemek şeklindeki bireysel veya makinelere saldırmak gibi görece daha kolektif (s. 287) ya da örgütlenerek mücadele etmek gibi daha da kolektif (s. 288-299) ve politik (s. 303-304; s. 311-312) itiraz ve mücadeleleri ele alır. Bu çalışmada da farklı yerlerde gönderme yapılan Lenin ([1902]1978) ve Gramsci ([1929-35]2007), işçilerin toplumsal iktidar ilişkilerini bütünüyle anlayıp değiştirmek için bir araya gelmeleri ve harekete geçmelerinin önündeki engelleri ve bu engelleri aşmanın yollarını kuramsallaştırma gayretindedir. Öte yandan Yılmaz’ın (2013) aktardığı gibi sınıf bilinci ile etnisite (Legget, 1968), doğum yerinin kırsal ya da endüstriyel niteliği (Legget, 1963), emek süreci (Vallas, 1987), bakım emeğine dayalı bir iş yapıyor olmak (Jones, 2011), sendikalı olmak (Roth, 2008) ve benzeri faktörlerle ilişkisi üzerine araştırmalar da yapılmıştır.

Birbirinden farklılaşabilen yaklaşımları ve bu gündemi aşan içeriklerine karşın, işçi sınıfının oluşum ve bozulma süreçleriyle bazı faktörler arasındaki ilişkiler kuruyor olmaları açısından ele alınabilecek, Türkiyeli araştırmacıların güncel bazı çalışmaları da burada örnek olarak verilebilir. Koçak (2014) *Camın İşçileri*:

Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü adlı kitabında, Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nın işçilerinin mücadele deneyimlerini, devlet politikaları, üretim ve emek sürecindeki dönüşümler ve sendikal örgütlenmelerle ilişkisi çerçevesinde ve birbirleriyle bağlantılarını kurarak ele almaktadır. Kitabın tarihsel sosyoloji çerçevesindeki yaklaşımıyla (bkz. Koçak, 2014: s. 22-23) uyumlu olarak, faktörlerle başka faktör ve deneyimler arasında kurduğu bağlantılar üzerine inşa edilen anlatısı bütünlüklü ve tarihsel sosyolojik bir anlatıdır. Burada, bu bütünlüklü anlatıdan uzaklaşma pahasına Koçak'ın çalışmasında yer alan aracı faktörleri ve bunların çeşitli niteliklerini tespit etmek mümkündür. Çalışmada çeşitli devlet politikalarına yer verilmiştir. Bunlar arasında, olası devletçi modele karşı İş Bankası'na bağlı bir cam fabrikası kurulmasını desteklemek (s. 111-112) ve örneğin buna bağlı olarak devletin kendi işyerlerinde uygulanan sosyal politikaların burada uygulanmaması (s. 163), kuruluşa eşlik eden milli sanayi söylemi (s. 122-123), 1936'da çıkarılan ve 1937'de uygulamaya geçen İş Kanunu'nda haftalık çalışma süresinin 48 saat ile sınırlanması ve şirketin buna karşı verimliliği artırmak için akort sistemine yönelmesi (s. 151), yasal zorunluluk nedeniyle Şişecam'ın beden terbiyesi salonu inşa etmesi (s. 163), İkinci Dünya Savaşı sırasında fabrikanın milli savunma ihtiyaçlarını karşılamakla görevlendirilmesi ve buna bağlı aşırı üretim artışı (s. 130), 1940'ta çıkan Milli Koruma Kanunu'nda geçen üç saatlik fazla mesai uygulamasına Şişecam için de izin verilmesi (s. 165), iktidardaki CHP'nin girişimi ve çizdiği çerçeveye fabrikada sendikanın kurulması (s. 180-181) olarak sayılabilir. 1950'lerden sonra da köye yönelen ekonomi politikaları ve sonra da ithalata yönelen politikalar (s. 194), daha sonra 1954'ten itibaren dış ticarete sınırlamalar getirilmesi ve ithal ikameciliğin başlamasıyla iç pazarın genişlemesi (s. 195), Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası (TSKB) kredisiyle ABD'den makine alınması ve fabrikada otomasyonun gelişmesine yol açması (s. 195-196), Çalışma Bakanlığı ile Milletlerarası İşbirliği İdaresi'nin işbirliği ile başlayan İşgücü Eğitim Programı'yla işçilerin eğitilmesi (s. 204), 27 Mayıs Askeri Darbesi ve fabrikaya Milli Birlik Temsilcisi atanması ve Cam-İş sendikasının askeri yönetime uyumu (s. 273) da yine kitapta sözü edilen devlet politikaları arasında düşünülebilir. Takip eden devlet politikaları arasında 1960'lı yılların ithal ikameci sanayileşme yönelimi (s. 317), 1980 darbesi ve o sırada sürmekte olan cam işçilerinin grevinin sonlandırılması (s. 361) ve Şişecam tarafından darbenin olumlu karşılanması (s. 365-366), çıkarılan

2364 sayılı yasayla toplu sözleşmeleri belirlemek için sendikaların hükümsüz bırakılıp Yüksek Hakem Kurulu'nun yetkili kılınması ve kurulun yeni sözleşmeyi yürürlüğe koyması (s. 368-371) vardır. Koçak, sadece işyerinde değil, Şişecam fabrikası kurulduktan sonra bir işçi semtine dönüşen Paşabahçe'de (s. 425) işçilerin yaşamlarında da devlet politikalarının rolüne dikkat çeker ve CHP iktidarının oradaki yaşamın zorluklarını anlamaktan uzaklığı (s. 428), DP iktidarının işçi evleri inşa etmesi (s. 429-430), gecekonduların yerleşikleşmesine neden olan ama nihai güvence sağlamayan yasal düzenlemelere (s. 440-441) değinir.

Koçak (2014) çalışmasında aynı zamanda emek süreciyle ilgili faktörlerden, çalışma koşullarından ve emek yönetim stratejilerinden de söz eder. Bunlar arasında 1939 yılında verimlilik artırıcı makine ve fırın kullanılması ve kalıpların fabrika atölyelerinde üretilmeye başlaması (s. 129), fazla mesai uygulamalarıyla işçilerin aşırı çalıştırılması (s. 130), işgücünü Türkleştirme politikaları (s. 143), kamu işletmeleri düzeyinde sosyal haklar ve olanakların bulunmaması (s. 159), işverenle sorumluluk ve yetki paylaşan ustabaşlıların muktedir konumu (s. 167), çevre işgücü üzerinde otorite kurmaya, merkez işgücünü ise işyeriyle özdeşleşmeye davet etmeye dayalı emek yönetimi (s. 171), fabrika içerisindeki işçi aristokrasisi tarafından kurulan sendika (s. 182) sayılabilir. 1950'lerde olan bazı değişikliklere de değinen Koçak, işyerine teklif kutularının konmasından ve bazı tekliflerin ödüllendirilmesinden (s. 199), kalite kontrolü sonucu hatalı bulunan işçilerin primlerinin kesilmesinden (s. 201), teknik eğitim okulu kurulması ve işyerinde verilen eğitimler (s. 204), ücret adaletsizliklerinden (s. 209), memurlara işçilerinkinden farklı ücret ve yardım politikaları uygulanması (s. 228-230), denetimde kilit role sahip şeflerden (s. s231), paternalist fabrika rejimi inşasından (s. 257-262) söz eder. 1960'ların başında işverenin baskıcı ve uzlaşmaz tutumları ve zam yapmaya karşı direnci (s. 275), modern otomatik makinelerle ucuz ve bol imalat yapılması ve ihracata verilen önemle gelen işgücü devrini engelleme ve işçilerin fabrikaya bağlılığını sağlama yöntemleri (s. 287), yoğun makineleşme ve emeği vasıfsızlaştırma ve el imalatının devam ettiği kısımlarda işçilik maliyetlerini azaltma (s. 290) gibi işveren tutum ve politikalarına da işaret eder. Bu kapsamdaki başka örnekler arasında, 1971 yılındaki görüşmelerde işverenin işçilerin taleplerine yönelik uzlaşmaz bir tutum sergilemenin yanı sıra greve çıkan işçilere yönelik cezalandırıcı

pratikler sergilemesi, sendika yerine işçilere doğrudan seslenmesi, tehditlerde (s. 329-331) ve vaatlerde bulunması (s. 336), propaganda savaşına girmesi (s. 337), yine bir sözleşme sürecinde bir işçinin tokatlanmaya kalkışılması (s. 358), sendikayı ve talepleri itibarsızlaştırma çabaları (s. 358-360) sayılabilir. Koçak (s. 363) Şişe Cam dergilerinde şirket yönetiminin işçi hareketinin yükselmesinden duyduğu rahatsızlığı yansıttığını söylerken şirketin, iktidardan ücret artışlarını sınırlandırması, az gelişmiş bölgelere yatırıma destek olması ve ucuz işgücü depolarına ulaşmayı kolaylaştırması, işveren-işçi uzlaşmasını sağlaması gibi beklentileri olduğuna (s. 365) ve 1980 darbesinin bu beklentileri karşılayacak ve emek hareketini baskılayacak bazı politikaların hayata geçmesini kolaylaştırdığına dikkat çeker (s. 366-368). Şirketin 1984'ten itibaren Taylorist ayrıntılı bölümünün yanı sıra Kalite Çemberleri uygulamasına yönelmesi ve işverenin emek sürecindeki denetimini bu yolla artırma hamlesi (s. 380-381), imalat hatalarının maliyetlerinin işçilere yüklenmesi, üretim performansına bağlı olarak ücretlendirme yapmak ve işçi çıkartmak (s. 382-384), otomatikleştirmenin ve buna bağlanan işten çıkartmaların artırılması (s. 385-387) Koçak'ın değindiği emek yönetim stratejileri arasında yerini alır. Şişecam'ın yeniden yapılandığı, Fordist-Taylorist iş organizasyonunun terk edildiği 1990'lı yıllarda, unvan sayılarının azaltılması ve düşük vasıflı işlerin büyük ölçüde birleştirilmesi (s. 401), istihdamda azaltmalara gidilmesi (s. 401-402), 2000'lere gelindiğinde işyerlerindeki sendika temsilciliklerini kapatması (s.403), el imalatının fabrikadan koparılıp başka yere taşınması (s. 403) ve 2001 baharından başlayarak fabrikayı kapatma sürecini başlatması ve sonunda kapatması (s. 404-409) yine işverenin stratejileri arasında düşünülebilir.

Koçak'ın (2014) kitabında sendika da işçilerin çalışma ve mücadele deneyimlerine etki eden bir faktör olarak ele alınır. Koçak (s. 235) da sendikanın hem sınıf oluşumunun kurumsal ifadesi olduğuna işaret eder, hem de onun işçilerin örgütlü gücünü temsil etmesiyle bağlantılı olan belirleyici bir rolü olduğuna dikkat çeker. Yani sendika, sadece bir sınıf deneyimi ifadesi değildir, aynı zamanda sınıf oluşum ve bozuşum süreçlerinde belirleyici bir faktör olarak işbaşındadır. CHP tarafından, işveren vekili gibi davranan ustabaşılara kurdurulan Cam-İş sendikası ve onun milli serveti artırmaya yönelik beyan edilen amacı (s. 180-182), hastalık halinde veya hastalıktan çalışmayacak hale gelmesi halinde işçilere ve ölüm halinde

ailesine sendika tarafından sağlanan yardımlar (s. 187), üyelere taksitle ayakkabı dağıtma ve toplu sünnet organizasyonu yapma gibi uygulamalar (s. 188), aşağı yukarı 1960'lara kadar sendikanın yönetiminde zanaatçı işçilerin bulunması (s. 190), sendikanın CHP girişimiyle oluşturulan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne üye olması (s. 190), sendikanın yönetiminde DP yanlılarının yer almasına karşın İİSB'ye alternatif yerel birlikte yer almaması ve işçi hareketinin ana akımının içinde yer alma tavrı (s. 191) sendikanın çalışmada ele alınan bazı nitelikleri arasındadır. 1950'lerde, dönemin bir sendika yöneticisinin makineleşmeyi desteklemesi (s. 203), sendikanın akortçu işçilerin ölü zamanlara ait ücretlerinin ortalama akort kazançlarını esas alarak hesaplanması stratejisi (s. 208), sendika temsilcilerinin, işçiler ve işverenle birlikte tarife komisyonlarına katılması (s. 209), sendika yayınlarında ücretlerle ilgili adaletsizliklerin eleştirilmesi (s. 209), sendikanın ilk toplulukla iş ihtilafını 1951'de çıkarıp alınan ücretle orantılı kademeli zam talep etmesi (s. 211), sendikanın sadece saat ücretli işçiler için iş ihtilafına gitmesi ve her işçi için seyyanen 120 kuruş zam talep etmesi (s. 216), 1954'te sendikanın zam ve sosyal hak talepleriyle bir iş ihtilafı çıkarması (s. 217), sendika başkanının memur ve işçiler arasında yapılan ayrımcılığa karşı öfkelerini dile getirmesi (s. 229), sendikanın şeflerin ücretlerle ilgili kontrolünün azaltılması için mücadele etmesi (s. 232) yine, bir faktör olarak sendikaya ve onun bazı niteliklerine değinilen başka uğraklardır. İ. Cam İş sendikası aynı zamanda, yönetiminin bileşimi, işçilerin kongrelere yansıyan talep ve eleştirileri, kongrelerin gündemleri, sendika içinde yaşanan gruplaşma ve çatışmalar, sendikanın parçalanmanın eşiğine gelmesi ve sonra toparlanması, sendikanın içindeki politik iklim, sendika dergisinin kapsam ve içeriği, sendikanın üyelerle dayanışma politikaları gibi süreç ve özellikle çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde ele alınır (s. 235-245) ve sendikanın paternalizmle uyumlu yaklaşımı, bu yaklaşımdaki kırılmayla birlikte anlatılır (s. 261-266). Sendikada 1961'de yaşanan yönetim üyelerinin değişimi ve onların işverene ve önceki yönetime karşı eleştirel tutumu (s. 277), daha sonra bir kongrede gerçekleşen şiddet içeren kavga olayı ve sonrasında yeni başkanın devre dışı bırakılarak yeni bir yönetimde uzlaşılması (s. 278), örgütlenme için yakın işkollarına ve yerel sendikalarla birleşmeye yönelme (s. 279), sendika içinde bir bölünme ve ayrılmaların, daha sonra da birleşmelerin yaşanması ve milli tip sendikacılığa adı atma (s. 280-281). Öte yandan kitapta ele alınan tek sendika İ. Cam İş ve sonraki adıyla Cam Seramik-İş değildir; genç ve eğitilmiş işgücünün

kuruculuğunu yaptığı Kristal-İş de (s. 283) kitapta bir faktör olarak ele alınır. Bu sendikanın işkolu ve işyerinde toplu sözleşme yapma yetkisini kazanması ve diğer sendikanın yaptığı sözleşmeden yararlanmayı reddetmesi (s. 297), işverenin muhatabı olmayı başarması ve Türk-İş'i yanlarına çekme çabaları (s. 297), 1966'da Paşabahçe yönetimiyle uzlaşma olmaması üzerine grev kararı alması ve işçilerin tamamına yakının bu greve katılması (s. 298), Türk-İş'in greve desteğini çekmiş olmasına rağmen sürdürme çabası ve hükümet tarafından verilen grev erteleme kararı tepki göstermesi (s. 300-301), sendikanın bir faktör olarak, belli nitelikler çerçevesinde devrede olduğu örneklerdendir. 1967'de imzalanan toplu sözleşme ve sözleşmedeki işçi-işveren ilişkisini "normalleştirme" niyeti (s. 324), DİSK'in kurulmuş olmasına karşın Türk-İş'te kalma kararı ve bölgesel rakip Hürcam-İş'in DİSK'e katılmasıyla Kristal-İş'in DİSK'i bölücü olarak görmeye başlaması (s. 326-327), Kristal-İş'in Türk-İş'in sosyal demokrat ideolojiyi benimsemesi gerektiğine yönelik bildirgeye imza atması ve Türk-İş içinde başka sendikalarla ortak konsey oluşturması (s. 327), 1971'de Cam İşverenleri Sendikası'yla uzlaşma olmaması sonucunda gidilen grev ve Hürcam-İş'in işverenle uzlaşmasıyla grevin sonlanması (s. 329-335), Kristal-İş ve Hürcam-İş arasındaki rekabet (s. 338) sendikaların sınıf sürecine karışıyor olmasına örneklerdendir. Kristal-İş'in 1979'da yönetiminin değişmesi ve yeni yönetimin "sınıf ve kitle sendikacılığı" yaklaşımı (s. 346-347), Kristal-İş ve Hürcam-İş'in birlikte mücadele etmek için protokol yapması (s. 350-351), iki sendikanın birlikte 107 gün süren bir grev örgütlemesi (s. 354-361) de bu örneklerle dahil edilebilir. 12 Eylül 1980 Darbesi'nden üç yıl sonra 1983'te cam, çimento ve toprak işkollarının birleştirilmesi ve toplu iş sözleşme yetkisi için işkolunda yüzde on barajının gelmesiyle sendikanın birçok bölgede yeni şubeler açması, ulusal örgütlenmeye ağırlık vermesi ve faaliyetleri durdurulan DİSK'e bağlı Hürcam-İş üyelerinin çoğunlukla Kristal-İş'e katılması (s. 374), Kristal-İş'le Çimse-İş arasındaki rekabet (s. 374), Kristal-İş'in Paşabahçe'de yetkiyi kazanması (s. 375), Kristal-İş'in yönetim ekibinin 1987'den sonra yükselen işçi hareketinde etkin olması (s. 375), Kalite Çemberleri uygulamasına karşı sendikanın net tutum alması (s. 381), 1989 Toplu Sözleşmelerinin ardından gerilimin artması ve 1991'deki görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanmasıyla grev kararının alınması (s. 384), sendikanın ücret artışı yanında iş güvencesiyle ilgili taleplerinin de olması (s. 384), 1991'de başlayan işten çıkartmalara karşı sendikanın direnme tavrı alması (s. 387) sendikanın ne

şekilde ve ne yollarla belirleyici hale gelebileceğine dair örneklerdir. 1990’larda yaşanan yeniden yapılanma sürecindeyse sendikanın iş güvencesini korumaya yönelik ve değişim süreçlerinde kurumsal diyalog mekanizmalarının açık tutulmasını hedefleyen politikalar önermesi (s. 402), 2000’li yıllarda işverenin sendikanın yetkisine itiraz etmesi ve işyerlerindeki temsilcilikleri kapatması gibi sendika karşıtı politikalarıyla mücadele etmesi (s. 403), işverenin tarafından örtülü olarak desteklenen Çimse-İş Sendikası’nın Denizli fabrikasında yetkiyi alması (s. 404), 2001’de grup toplu sözleşmesinde Paşabahçe fabrikası işçilerine zam yapılmaması (s. 404), fabrikanın kapanış sürecinde işsizleşmeye karşı çözüm arayışını vurgulama yaklaşımı ve direnişi (s. 405), sendikanın işverenin duyurduğu kapanma koşullarını büyük ölçüde kabul etmesi ve direnişi bitirmeye karar vermesi (s. 408) de sınıf oluşum ve bozuşum süreçlerindeki bazı rollerine işaret eden örnekler arasında sayılabilir. Dolayısıyla Koçak’ın bu çalışması, sadece bu faktörlere sınırlı kalmamakla birlikte sınıf oluşum ve bozuşum sürecinde etkisi olan faktörlerden devlet politikaları, üretim ve emek süreçleri ve sendikal örgütlenmelere yukarıda işaret edilen noktalarda değinmekte ve bunları farklı nitelikleriyle çözümlemeye dahil etmektedir.

İşçilerin örgütlenmesi veya örgütlenememesi gündemine, bu sefer farklı bir faktörü odağa alarak bakan bir çalışma Urhan’ın (2009) “Görünmezlerin Görünür Olma Mücadeleleri: Çalışan Kadın Örgütlenmeleri” makalesidir. Bu metin, toplumsal cinsiyetin ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın, kadınların çalışma ve örgütlenme süreçlerine nasıl etkileri olduğunu ve kadın işçilerin olumsuz yöndeki etkileri tersine çevirmek için verdiği mücadeleleri anlatır. Ona göre cinsiyetçilik, sadece kapitalizm tarafından emeği tabakalaştırmak için kullanılmaz, aynı zamanda sendikalar da kuruluşlarından bu yana erkek egemen egemen yaklaşımların taşıyıcısı olabilmektedir (Urhan, 2009: 83-85). Bu ayrımcı yaklaşımlar, kadın ve erkek işçilerin eşit ücret için birlikte mücadelesinin yerine, kadınların ev işlerini yaptığı düzeni sürdürecektir aile ücreti talebinin gelişmesine ve işçi sınıfının bölünmesine vesile olmuştur (Urhan, 2009: 87). Neoliberal dönemde kadınların işgücüne daha çok katıldığı yerlerdeyse, kadın işçilerin sendikal örgütlenmesinin önündeki önemli engellerden biri, kadınların yoğunluklu olarak çalıştığı işlerin güvencesiz olması ve sendikaların örgütsüz olduğu sektörlerde yer almasıdır (Urhan, 2009: s. 89). Kadın

işçilerin örgütlenmesinin önüne geçen faktörler arasında evdeki ve aile içindeki kadınlara yüklenen sorumluluklar (Urhan, 2009: s. 89) sendikaların varlığından veya olası işlevlerinden haberdar olmama, sendikalara olumlu bakmama (Urhan, 2009: s. 90) gibileri de sayılsa da Urhan (2009: s. 91), sorunsallaştırılması gerekenin, sendikaların kadınlara ve onların özgün sorun ve taleplerine yaklaşımı olduğuna dikkat çeker. Urhan (2009) kadınların örgütlenmesinin önünü açmanın ve sendikaları kadınlara açmak için, strateji oluşturma ve karar alma süreçlerini kadınlara açmaktan (s. 93) ve sendikanın işleyiş ve politikalarını etkileyebilecek kurum içi örgütlenmeler oluşturmaktan (s. 95), ayrı kadın sendikaları kurmaya (s. 98-101) veya mevcut sendikalara alternatif dayanışma biçimleri oluşturmaya (s. 101-104) kadar çeşitli deneyim ve yöntemlerin geliştirildiğini söyler. Dolayısıyla Urhan'ın çalışmasının, toplumsal cinsiyet ve farklı bağlamlara göre onunla bağlantılandırılan (örn. kadınlara yüklenen toplumsal sorumluluklar veya kadınların örgütlenmeleri) faktörler gibi aracı faktörlerin, işçilerin ortaklık bağları geliştirmeleri veya geliştirememeleri bağlamında sınıf oluşumu ve bozuşumuyla ilişkisine dair bir yaklaşım sunduğu düşünülebilir.

Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğe dayalı ayrımcılık ise Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği'nin (Kaos GL) (2020), LGBTİ+ hakları ile sendikal haklar arasındaki bağlantılar kurma ve bunları belirginleştirme hedefiyle hazırladığı *LGBTİ+ Hakları Sendikal Haklardır!* broşüründe işçileri etkileyen bir faktör olarak öne çıkarılmıştır. Çalışmada cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine dayalı ayrımcılığın, işyerinde cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği durumunu gizlemek zorunda kalma (s. 8), işyerinde nefret söylemine maruz kalma (s. 9), maruz kalınan ihlalleri bildirememe (s. 13), istihdama, meslek içi eğitime erişimde ve terfilerde yapılan ayrımlar (s. 15), heteroseksüel evli çiftlerin faydalandığı avantajlardan faydalanamama (s. 15) gibi yol açtığı bazı sonuçlardan söz edilirken, sendikaların bu ayrımcılığı gündemine alıp ona karşı politikalar üretmesi gerektiğini söylenir (s.17). LGBTİ+ işçilerin örgütlenmesine yönelik çalışmalar (s. 17-19), kurum içi yaklaşımı ve LGBTİ+ üyelerin işleyişe katılımını değiştirecek çalışmalar (s. 20-21), LGBTİ+ların haklarının savunulması (s. 22-23), LGBTİ+ örgütleriyle geliştirilecek dayanışma ilişkileri (s. 24), Toplu İş Sözleşmelerinde ayrımcılığa karşı eşitliği güvence altına alma çabaları (s. 25-27),

sendikaların işçilerin bu kesiminin dışarıda kalmaması ve öteki kesimleriyle birlikte haklarına kavuşabilmesi için yapılan öneriler arasındadır. Bu bağlamda bu broşür çalışmasının da Urhan'ın (2009) makalesinde olduğu gibi, sadece bir işçi grubunun özgün ihtiyaçlarının göz ardı edilmesine değil aynı zamanda işçiler arasındaki bölünmenin tersine çevrilmesine karşı bir yönelim taşıdığı düşünülebilir. Çalışma, işçileri etkileyen bir faktör olarak cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli ayrımcılığı ön plana çıkarırken, farklı gruplardan işçilerin birlikte örgütlenebilmesinin koşullarına dair yaptığı öneriler üzerinden, bu faktörlerle sınıf oluşum ve bozuşum süreçleri arasında bir bağlantı kurmuş da olur.

Lordoğlu ve Aslan'ın (2012) "Türkiye'de İşgücü Piyasalarında Etnik Bir Ayrımcılık Var Mıdır?" makalesiyse bir faktör olarak etnisite ve etnik ayrımcılığı odağa almaktadır. Çalışma, etnisiteyle, iş piyasasına katılma, iş piyasasından ayrılma ve piyasada uzun süreli kalma ve işte terfi etme arasındaki ilişkiyi araştırmaya yöneliktir (Lordoğlu ve Aslan, 2012: s. 119). Çalışmanın sonuçları etnik ayrımcılığın biçimlerini sekiz grupta toplamaktadır: İşe almamak, işyerinde terfi ve kadro unvanı vermemek, işten çıkarmak, işyeri kapatmak veya boşaltmak, iş ortamında taciz edip işten uzaklaşmasını sağlamak, iş vermeyerek terk etmesini sağlamak, işyeri ortamını değiştirmek veya sürgün etmek, işyerinde uzun süreli çalışmayı zorlamak veya sosyal güvencesiz çalıştırmak (Lordoğlu ve Aslan, 2012: s. 134). Bu çalışma etnisite temelli ayrımcılığın farklı biçimlerini işçileri etkileyen faktörler olarak öne çıkarır, işçilerin daha geniş bir ayrımcılığa odaklanıyor olmaları veya var olan bir ayrımcılığın farkında olmuyor olmaları gibi çıkarımlarıyla, öznel unsurlara da değinir (s. 139) ve ayrımcılık faktörüyle, terfi edememe ve vasıf seviyesi düşük işler yapma (s. 139), işsiz kalma veya belli çalışma alanlarında çalışamıyor olma gibi sonuçlar (s. 140), suç unsuru teşkil eden alanlara yönelme gibi durumlar (s. 140) arasında bir ilişki kurar Bu çalışma doğrudan işçilerin birbirleriyle kurabildiği veya kuramadığı ortaklık bağlarına odaklanmıyor olsa da işçilerin, sınıf oluşum ve bozuşum sürecinde işveren, devlet, meta ve diğer işçilerle ilişkilerini şekillendiren aracı faktörlerden birini ön plana çıkarmaktadır.

Yücesan-Özdemir'in (2014) *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş* adlı kitabıysa, bir üretim noktası olarak çağrı merkezlerindeki emek

süreci örgütlenmesinin farklı boyutları olarak işaret edilen vasıf, kariyer, çalışma mekânı, işçi sağlığı ve denetimle, işçilerin bunları deneyimleme şekilleri ve bireysel veya kolektif direniş biçimleri arasında ilişkiler kurmaktadır. Çağrı merkezlerinde çalışırken, emek sürecinin örgütlenmesinin bir parçası olarak emeğin vasıfsızlaştırılmasına örneğin, çağrı merkezi çalışanlarının ekrandaki yazılara bağlı kalma zorunluluğu ve yasak veya zorunlu kelimeler olması (s. 113), duygulanımların kontrol altına alınması (s. 120), maharet ve becerilerin kullanılamaması (s. 128) gibi örneklerle dikkat çekilmiştir. Denetim; çalışma, sosyalleşme ve dinlenme mekanlarının düzenlenmesi (s. 138-139), yönetim hiyerarşileri ve yönetici konumundakilerinin iş süreçlerini denetleme yöntemleri (s. 141-145), teknolojik araç ve yöntemlerin kullanılmasıyla çalışanların ve yaptıkları işin denetlenmesi (s. 149-153), giyinme, konuşma, davranış ve benzerlerine dair kurallar aracılığıyla sürdürülen denetim (s. 154-158), birlikte yapılan etkinlikler ve gerçekleştirilen ritüeller (s. 161-162), takımlar veya kişiler arası rekabeti vurgulama (s. 163-163), paternalizm (s. 166-171) gibi örnekleriyle yer bulmaktadır. Bir faktör olarak işçi sağlığına ilişkin durum ve düzenlemeler ise, sağlıklı iklimlendirme yapılmaması (s. 180), havasızlık ve toz sorunu (s. 180), sürekli kulaklık kullanımından, konuşuyor olmaktan, ekrana bakmaktan, aynı elle fare kullanmaktan, oturmaktan kaynaklı sağlık problemleri (s. 181-182), vardiya düzeninden kaynaklı uyku problemleri (s. 183), ruhsal ve psikosomatik sorunlar (s. 184-186), işyeri hekimlerinin çalışanın sağlık hakkını öncelememesi (s. 189) kapsamında ele alınmaktadır. Çalışma, bunların yanı sıra metropolde veya taşrada çalışıyor olma durumunu da bir faktör olarak içermekte (s. 72) ve çağrı merkezinde çalışma isteği (s. 93-107), vasıfsızlaştırma (s. 124-132), denetim (s. 165-174), işçi sağlığı (s. 186-192) gibi faktörleri, taşrada olma faktörüyle etkileşimi içinde de ele alınmaktadır. Çalışmanın tümünü kesen bir faktörün de genç olmak olduğu düşünülebilir. Çalışmanın amacı, “çağrı merkezlerinin genç ve inatçı köstebeklerini çevreleyen ilişkileri ve onların bu ilişkilerle kurduğu rabıtaı rabıtaı” irdelemek olarak ifade edilmiş (s. 16), eğitilmiş gençlerin karşı karşıya olduğu işsizlik ve güvencesizlik sorunları kitabın kuramsal girişinde tartışılmıştır (s. 40-48). Gençlik kategorisinin kapsamına dair bir ayrıntılandırma yapılmamış olsa da görüşülen çağrı merkezi çalışanlarının yaş aralığının 19-35 arasında olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, işaret edilen aracı faktörlerin sadece işçiler tarafından nasıl yorumlandığına değinilmez aynı zamanda

bunların parçası olduğu “yıkıcı emek rejiminin” ürettiği ve taşıdığı sosyal ilişkilere ve gündelik hayat da anlaşılmalı çalışılır. Hem emeğin hem de sermayenin yeniden üretimiyle ilişkileri bağlamında arkadaşlık ve rekabet ilişkileri (s. 199-208), yabancılaşma ve iletişim kuramama (s. 209-216) ele alınırken; direniş biçimleri arasında, -mı gibi yapma, dış gösterme, klavye parçalama, kendini karantinaya alma (s. 242-246) gibi bireysel olanlar ve kolektif dayanışma ve örgütlenme arayışları (s. 248-257) gibi kolektif olanlar sayılmakta ve son olarak da işçilerin direnememesi konusu tartışılmaktadır (s. 257-269). Dolayısıyla işaret edilen faktörlerin işçilerin üretim ilişkilerine dair çeşitli nesnelerle ve birbirleriyle kurdukları ve kurmadıkları bağlar, bazı faktörlerle ilişkileri çerçevesinde incelenmektedir.

Elbette bu gözle bakıldığında, aracı faktörlerle sınıf süreci arasındaki bağlantıları kurmaya yönelik çalışmalara daha birçok örnek verilebilir. Burada, birbirinden farklı aracı faktörlere ağırlık vermiş çalışmalara yer vermeye çalışılmış, dolayısıyla benzer türden aracı faktörleri ele alan kaynaklara, tekrara düşmemek için yer verilmemiştir. Burada temel amaç, farklı sınıf çalışmalarında bahsi geçen bazı özellik ve koşulların aracı faktör kavramı çerçevesinde bu çalışmadaki yaklaşımın kapsamına alınabileceğini göstermektir. Özetle bu çalışmalarda değinilen bazı aracı faktörler şunlar olmuştur: İşveren politikaları ve emek yönetim stratejileri, çalışma koşulları, devlet politikaları ve devlet şiddetinin kullanımı, sınıf örgütleri ve mücadele stratejileri, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim ve cinsel kimlik, etnisite başka toplumsal mücadeleler. Bunlara örnekler çoğaltılabilir ve aracı faktörler, herhangi bir işçi veya işçi grubunun, bir durumdaki sınıf deneyimi ifadelerini, dolayısıyla, onu şekillendiren kaygı ve özdeşleşmeleri şekillendiren faktörler olarak düşünülebilir. Yani, aracı faktörlerinin bu şekillendirici *etki*, bir bağlam içerisindeki faktörlerin işçilerin özneliği üzerinde yaptığı etki olarak düşünülebilir. Bu etki, sınıf deneyiminin ve birincil güvencesizliğin ruhsallıkta nasıl işlendiğini ve nasıl sınıf deneyimi ifadelerine çevrildiğini şekillendiren bir etki olarak düşünülebilir. Aracı faktörlerin sınıf sürecinin *dışında* olduğunu düşünülürse, etkilerin de onun *içindeki* boyutu veya temsili olduğu söylenebilir. Herhangi bir aracı faktör, sınıf sürecindeki etkileri çerçevesinde ruhsal bir anlam kazanacak ve sınıf deneyiminin belli şekillenmesine vesile olacaktır. Bu kavramsal ayrıştırmadan yola çıkarak, sınıf sürecini ilerleten ve geriletan faktörlerin olası üç etkisinden söz edilebilir ve bunlar

model içerisine, aşamalar arasına yerleştirilebilir. Bu etkiler modelde yerleştikleri sıraya göre, ideolojik etki, kurumsal etki ve hafıza etkisi olarak adlandırılacaktır.

3.3.2. Aracı Faktörlerin İdeolojik Etkisi

Daha evvel, emeğin, somut özelliklerinden soyutlanıp değer olarak ifade bulurken işçiler tarafından içselleştirildiği ve sahip olunan bir emek gücü olarak deneyimlendiği tartışılmıştı. Lucaks ([1967]2014, 347-348) emeğin, bu yabancılaşmış haliyle kurulan özdeşleşmenin, işçinin kendisini bir aletmiş gibi deneyimlemesine yol açtığına işaret eder. Bu içselleştirme, idealleştirilen bir nesne olarak emek gücüyle özdeşleşmeye denk düşer. Marx'ın meta fetişizmi ve Lucaks'ın şeyleşme kavramlarında ifade bulan bu süreç, iki kuramcı tarafından da kapitalist toplumsal ilişkilerin başat bir özelliği olarak değerlendirilmiştir. Gramsci ([1929-35]2007: s. 81-82), kapitalist toplumsal ilişkilerin, insanların düşünce dünyasıyla nasıl bir ilişkiye girip onları kendine entegre ederek aktif katılımcılar olmaya ittiği ve nelerin, bu ilişkileri dönüştürmeye yol açabileceği sorularıyla meşgul olurken, toplumsal yapının ayrılmaz parçası olarak, ideolojiye işaret eder. Bu bağlamda ideolojinin etkisi, işçilerin kapitalist üretim ilişkilerinin hiyerarşik nesneleriyle (emek gücü/meta, devlet, sermaye, egemen sınıfların düşünceleri, vb.) özdeşleşmeleri şekillendiren bir etki olarak düşünülebilir. Bu özdeşleşmeler narsisistik nitelikli olabileceği gibi, bu narsisistik yatırımların ideolojik etkiyle bozulması da mümkündür; dolayısıyla ideolojik etkinin, Sınıfın Narsisistik Aşaması ile İkircikli Aşaması arasında iş gördüğü söylenebilir.

Gramsci ([1929-35]2007: s. 81) ideoloji kavramının “düşüncelerin nereden geldiği üzerine yapılan inceleme” anlamının, “düşünceler sistemi” anlamına dönüştüğüne işaret ederken, ilk anlama göndermeyle Freud'un, ideologların sonuncusu olduğunu söyler. Bunu söylemesinin sebebi Freud'un, düşüncelerin nereden geldiği meselesini, bu metinde de değinildiği şekiller de dahil olmak üzere çeşitli gelişimsel ve tarihsel yönlerden ele almış olması olabilir. Gramsci ([1929-35]2007: s. 81) aynı zamanda praksis felsefesi olarak adlandırdığı Marksizmin, ideolojiyi aşmış olduğundan ve tarihsel olarak ona karşı olduğundan söz ederken, düşünce sistemlerinin ötesinde, düşüncenin oluşumuna yönelik ilgisine ve

düşüncelerin kaynağını fizyolojiden tarihe kaydırıldığına dikkat çeker. Gramsci ([1929-35]2007: s. 82) aynı zamanda toplumsal yapılarla ideolojinin ayrıştırılıp, ikincisinin her durumda keyfi olduğunun varsayılmasına da karşı çıkar ve tarihsel olarak geçerliliği olan ideolojilerin varlığına, başka bir deyişle ideolojinin tarihsel olarak bir geçerliliğe yaslandığına işaret eder. Ona göre ideoloji, insanların üzerinde hareket ettiği, kendi durumlarıyla ilişki kurdukları ve savaştıkları psikolojik zemindir ve bu anlamıyla tarihsel olarak rastlantısal olmaktan ziyade geçerlilik sahibidir (Gramsci, [1929-35]2007: s. 82). Bu yaklaşımla, Marx'ın, "halkın inançlarının sağlamlığını" belli bir toplumsal durumun zorunlu bir ögesi olarak ele alması arasında bir paralellik kurar ve Marx'ın, halkın kanaatine, maddi bir güç kadar güç atfedebildiğine değinir. Tarihsel blok kavramıyla, maddi güçlerle ideolojik güçleri, birbirinden sadece inceleme amacıyla ayrıştırılabilecek bir bütünlükte buluşturur; bu bütünlük içerisinde ideoloji, biçim, maddi güçler de içeriktir (Gramsci, [1916-1935]2010: s. 244). Gramsci'ye ([1916-1935]2010: s. 239) göre ideolojiler, toplumsal ilişkilerle bağlantılı oldukları kadar toplumun çelişkileriyle ve karşıt çıkarlarıyla da bağlantılıdır ve kendi yollarından onları uzlaştırmaya çalışır. Bu çerçevede ideolojilerin mücadeleye sokulması, yani ideolojik hegemonya mücadeleleri, bir yandan ekonomik ve siyasal olgular, diğer yandan da belli devlet anlayışlarına, kültürel olgunluklara, kültürel bütünlüklere onay verilmesi açısından temel önemdedir (Gramsci, [1916-1935]2010: s. 236). Toplumsal olarak kurucu önemde olan ideolojik hegemonya, yönetilenlerle yönetenlerin düşünsel bağlarının kuruluş süreci olarak ele alınabilir ve bu hegemonyanın doğasının açığa çıkarılması, yıkılması ve yenisinin kurulmasının, toplumsal ilişkilerin dönüştürülmesi açısından vazgeçilmez önemdedir (Gramsci ([1916-1935]2010: s. 239). Ona göre insanlar, bu ideolojiler aracılığıyla kendi toplumsal konumlarıyla ilişki kurup kendi toplumsal görevlerinin farkına varır, dolayısıyla konumlarıyla kurdukları ilişkinin değiştirilmesi, toplumsal görevlerinin de ona göre belirlenmesine giden yoldur.

Bates (1975: s. 352) Gramsci'nin, hegemonya anlayışı Lenin'e borçlu olduğunu söylemesine rağmen, Lenin'de bu kavramın sınırlı bir anlama sahip olduğuna ve büyük köylü kitlesini sayıca az olan işçilerin devrimci programına kazanmakla bağlantılı olduğuna dikkat çeker. Gramsci'nin hegemonya anlayışıysa, Marksizmin 19.yy'ın sonunda yaşadığı krize bir yanıt olarak, bilinç ve toplum

sorularına verilen bazı yanıtlar taşır ve Marksizm’de üstyapı kavramıyla bir araya getirilen unsurların, toplumsal düzenin basit bir yansıması olarak değerlendirilmesine karşı çıkar (Bates, 1975: s. 353). Bates’e (1975: s. 359) göre Gramsci, Marksizmin mekanik yorumlarının geliştirdiği devrim öngörülerıyla, işçilerin 20.yy’da reformculuğa kayması olgusu arasındaki makasın ve kitlelerin kayıtsızlığına ilişkin örneklerin ortaya çıkardığı soruları yanıtlamaya çalışmıştır. Lenin’in (Lenin, 1966 akt. Bates, 1975: s. 359-360) bu sorulara verdiği yanıtlar arasında, yaşamın maddi koşullarından devrimci bir bilince geçişin kendiliğinden olmayacak olması, emperyalizmle birlikte işçi aristokrasilerinin oluşmaya başlaması ve bu işçilerin reformculuğa yatkın hale gelmesi vardır. Gramsci ise ondan farklı olarak, kültürel alan içerisinde bir yanıt arar ve kitlelerin egemen sınıfın dünya görüşüne tabii olduğuna işaret eder (Bates, 1975: s. 360). Hegemonya, yönetenlerin dünya görüşlerinin aydınlar aracılığıyla yönetilenlere doğru genişletilmesi ve toplumsal düzen için onayının alınması sürecidir ve bu onay, bir zorlamayla değil serbest bir şekilde verilir (Bates, 1975: s. 353). Hegemonyanın yaratılmasında eksiklikler, yani onay alma-verme sürecinde aksamalar olduğunda, egemen sınıflar devlet zoruna başvurur ve onay vermeyenleri kontrol altına almaya çalışır (Gramsci, 1932, akt. Bates, 1975: s. 352). Burada Thompson’ın (1978: s. 164) hegemonyaya ilişkin yaptığı hatırlatmalara da değinilebilir. Ona göre hegemonya kurma süreci otomatik bir şekilde işlemez, aksine egemenlerin, sürekli bir beceri göstermesini, sahne kurmasını ve tavizler vermesini gerektirir. Aynı zamanda, başarılı bir şekilde tesis edildiği durumlarda bile hegemonya, yaşamın her alanını kusursuzca kapsayan bir görüş sunamaz; illa ki geriye, insanın daha doğrudan gördüğü alanlar bırakır. İnsanların, kendi deneyimleri ve kaynaklarından türeyen, baskıya direnişi de içerebilen ve gerçekliğe ilişkin resmî tanımlamalara karşı bir tehdit oluşturan kültürleriyle birlikte var olur.

Gramsci’nin düşüncesinde, işçilerin devrimci bir bilince erişmeleri egemenlerin yarattığı ideolojik hegemonyadan özgürleşmekten geçer (Bates, 1975: s. 360). Birbirine karşıt yönlerdeki politik hegemonya mücadelelerinin varlığı, insanların kendileriyle ilişkili eleştirel bir kavrayış geliştirmesinin de kaynağıdır ve bu sayede insanlar, öncelikle hegemonik bir kuvvetin etkisinde olduklarını fark ederler (Gramsci, [1929-35]2007: s. 31-33). Gramsci ([1929-35]2007: s. 33-34) bu

bağımsızlaşma sürecinin ancak örgütlenerek oluşabileceğini ve örgütlenmenin de karşı hegemonyayı temsil edecek entelektüel kadrolarla mümkün olduğunu düşünür. Bu bağlamda sınıf bilincinin kaynağı, bu entelektüellerin yürüttüğü karşı hegemonya mücadelesidir (Bates, 1975: s. 360). Bu tartışmalar içerisinde bizim açımızdan önemli olan, belli toplumsal ilişkilere verilen veya verilmeyen onayla, karşıt yönlerde verilen ideolojik mücadele arasında kurulan ilişkidir. Bu tartışmadan yola çıkarak, ideolojik olarak tanımlanan bu karşıtlığın bir yönünde, egemen sınıfın dünya görüşüne bağımlılık ve onunla özdeşleşme, diğer yönünderse, bu dünya görüşünden bağımsızlaşma eğilimi ve onun karşıtıyla özdeşleşmenin bulunduğu söylenebilir.

İdeolojik etki, kapitalist üretim ilişkilerinin hiyerarşisiyle ve hiyerarşik nesneleriyle kurulan özdeşleşme ve bu ilişkilere yapılan ruhsal yatırımları temsil etmesi ve şekillendirmesi bağlamında düşünülebilir. Bu açıdan Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'nin hiyerarşik özdeşleşmeler ekseninde yer alan iki aşamasının, Sınıfın Narsistik Aşaması ile Sınıfın İkircikli Aşaması arasında iş gördüğü savunulabilir. Bu etki, iki aşamayı tanımlayan özdeşleşmeler arasındaki ileriye veya geriye doğru geçişleri sağlar. Örneğin, egemenlerin çıkarları çerçevesinde gelişen dünya görüşlerinin ve ilişkilerin idealleştirilmesi ile bunların tersine çevrilmesi arzusu arasında; bağımlı olunan nesnelerle özdeşleşmeyle o nesnelerin kontrol altına alınmaya çalışılması arasında; toplumsal düzenle kusursuz bir uyumlulukla huzursuz bir uyumsuzluk arasındaki geçişlere vesile olur, bu türden geçişleri temsil eder. Hiyerarşik nesnelerin idealleştirilmesi ve içselleştirilmesi söz konusu olduğunda orada, *geriletici ideolojik etkinin* varlığından söz edilebilir. Bu geriletici etkinin örnekleri Sınıfın Narsistik Aşamasına denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinde görülebilir. Öte yandan, bu nesnelerin kontrol altına alınma ve hiyerarşinin tersine çevrilmeye çalışılması eğilimi söz konusu olduğunda da *ilerletici ideolojik etkinin* varlığından söz edilebilir ve bunun örnekleri Sınıfın İkircikli Aşaması'nda bulunabilir.

3.3.3. Aracı Faktörlerin Kurumsal Etkisi

Freud'un ilksel babanın tiranlığından kardeşlerin yasasının egemenliğine geçişine ilişkin kurguladığı mitin, tümgüçlü otorite figürleriyle kurulan bağlardan,

otoriteye tabi olan eşitlerle kurulan bağlara geçişe, başka bir deyişle hiyerarşik özdeşleşmelerden eşitlikçi özdeşleşmelere geçişe işaret ettiğine değinilmişti. Bu geçiş, aynı zamanda özel ve tekil çıkarlara yatırımın yerini ortak çıkarlara yatırımın almasına dayanır. Buna benzer olarak Thompson'ın sınıfı, özel çıkarları dayatanlarla deneyimlenen karşıtlık ve ortak çıkarlara sahip olanlarla deneyimlenen ortaklık üzerine kurduğu da tartışılmıştı. Burada kurumsal etki, tam da bu geçişlere vesile olan ve onları temsil eden bir etki olarak ele alınacaktır.

“Baba Cinayeti, Tümgüçlülüğün Ölümünden Doğan Gerçeklik” metninde Dufour (2012: s. 51) Freud'un ilksel kabile mitinin, tarihçilerin böyle bir zamanın bulunmadığına ilişkin tezlerine itiraz etmeyi gerektirmeden, başka kelimelerle anlatılamayan bir ruhsal gerçekliği resmedip aktardığının düşünülebileceğini söyler. Burada anlatılan, kişinin kendi gerçekliğini, tümgüçlülükten, totaliter isteklerden ve dürtüsel şiddetten ayrıştırması ve tanımasıdır (Dufour, 2012: s. 49). Bu ayrışmayı sağlayan ve *baba işlevi* olarak da adlandırılan işlev, benliğin dış dünyadan ayrışmasına, üstbenliğin temellerinin atılmasına, özdeşleşme yoluyla benliğin güçlendirilmesine vesile olur (Erdem, 2014). Burada işaret edilen özdeşleşmelerin, dış dünyayla ve nesneyle bir ayrışmaya ve tümgüçlülükten vazgeçmeye dayanması itibariyle narsistik özdeşleşmelerden farklılaştığı söylenebilir. Dufour (2012: s. 56), Oidipus kompleksinin içinden geçme sürecinde çocuğun, bir ebeveynin sevgisini tekeline alma, rakip olarak gördüğünü yok etme ve ebeveynleri gibi olma gibi arzularının gerçekleşmeyeceğini anlayarak bu düşüncelerden vazgeçeceğini ve kendini, olamayacağı büyüklükte görmekten dolayı utanarak, ebeveynlerine ait bazı niteliklere sahip olmayı isteyeceğini aktarır. Böylece çocuk babanın gücü ve annenin yumuşaklığıyla çatışmalı bir biçimde özdeşleşir. Burada yasanın, bir gerçekliğin tanınmasıyla, narsistik yatırım ve özdeşleşmelerden vazgeçiş ve ayrılmış biçimde özdeşleşmeye geçiş söz konusudur.

Dufour (2012: s. 59) Lacan'ın da çocuğun kendini, annenin bakışıyla ideal bir biçimde görmesiyle sahnelenen, anneyle çocuk arasındaki kaynaşmış bağı yaratan arzusunun, baba işlevi tarafından yasaklandığına dikkat çektiğini anlatır. Yasağın, engellenme, hadım edilme ve yoksunluk olarak üç şekli vardır (Lacan, 1957-58, akt. Dufour, 2012: s. 59). Engellenme, annenin çocuğu tekelleştirmesine; hadım edilme,

çocuğun anneyi kendine mal etmesine karşı yasağı anlatır. Yoksunluk ise, babanın yasak koyan otoritesinin kendinden menkul bir güce sahip olmadığını ve onun kişiliğini aşan bir yasağın, ancak sözcüsü olabildiğini gösteren yasaktır. Bu bağlamda Dufour (2012: s. 59) Lacan'da babanın işlevinin, başka bir deyişle anne ve çocuk üzerindeki yasak koyma gücünün esasında bir tümgüçlülük olmadığına dikkat çeker ve bu özelliği nedeniyle ebeveyn-çocuk ilişkilerindeki yıkıcılığı engelleyen bir güç olabildiğini söyler. Burada "Baba yasasının" anlamının, tümgüçlü olmaya değil, aksine, toplumsal bir düzenlemeye tabi olmaya ve onun temsil etmeye dayandığı görülebilir. Bu bağlamda, başkalarını tekelleştirme, özneler arasındaki ayrımları inkâr etme ve başka öznellikleri tabi kılmaya yönelik yıkıcı arzusun karşısında buradaki işlev, totaliterliğe karşı ve onu düzenlemeye aday bir eğilimi temsil eder. Bu noktada bir de Dufour'un Bion'un bu işleve ilişkin düşüncesini ele alışına değinilebilir. Dufour'a (2012: s. 63-64) göre Bion'un klinik çalışması ve kuramında baba işlevi, otorite işlevinden vazgeçebilmeye ile düşünme ve yorumlamaya gücünün her zaman yetmeyişi tahammül etmeye denk düşer. Bu içsel baba, iki kişinin ilişkisinde -örneğin hasta ile psikanalist ilişkisinde- iki kişi tarafından da kendine mal edilemeyen ve iki kişi için de sınırlılığı temsil eder. Bu işlev, hem sınırsızca bilebilme ve düşünceye hâkim olma eğilimine karşı bir sınırlanma, hem de sınırlanmanın deneyimine katlanmaya denk düşer.

Tüm bunlar ışığında, baba işlevi ile paralelliği çerçevesinde kurumsal etki, hiyerarşik özdeşleşmelerle eşitlikçi özdeşleşmeler arasına, Sınıfın İkircikli Aşaması ile Sınıfın Uygar Aşaması arasına yerleştirilebilir. Bu etki, toplumsal gerçekliği ve sınıf deneyimini inkâr etmekle, bunları tanıma ve bunlara katlanma arasındaki geçişte yer alır. Aynı zamanda örneğin, üretim ilişkilerindeki hiyerarşik nesnelerle özdeşleşmekle bu özdeşleşmeden vazgeçme; eşit konumda olunanlarla ortaklıkları inkâr etmekle bu ortaklıkları tanıma; liderle özdeşleşme üzerinden bağımlı bir grup olmakla ortaklık düşünceleri üzerine kurulu ve yaratıcı bir grup olma gibi ikililer arasındaki geçiş vesile olur ve bu geçişleri temsil eder. Bu etki, David Harvey (Marx ve Engels, [1848]2015: s. 9) tarafından -kitaba yazılan giriş bölümünde- sınıf mücadelesine katılmaya çağıran cezbedici bir sesi olarak tanımlanan ve içerdiği anlamları derinlemesine düşünme hak ve yükümlülüğümüze işaret edilen *Komünist*

Manifesto'nun, sınıf mücadelesine ve komünistlerin işlevine bakışıyla birlikte de düşünülebilir.

Marx ve Engels'e ([1848]2014: s. 45) göre "ancak iş buldukları sürece yaşayabilen ve ancak emekleri sermayeyi artırdığı sürece iş bulabilen modern emekçiler sınıfı olan proletarya" burjuvazi tarafından yaratılmıştır. İlk aşamada bu işçiler, tek tek burjuvalara ve üretim araçlarına karşı mücadele eder ve kaybettikleri konumu yeniden kazanmaya çalışırlar (Marx ve Engels, [1848]2014: s. 51). Marx ve Engels bu aşamada işçilerin bir araya gelişlerini, kendilerinin sınıf olarak birleşmelerine değil, kendi amaçları için işçileri bir araya getiren ve birleşebilmiş olan burjuvaziye bağlar ve mücadelelerinin, burjuvazinin düşmanlarıyla karşı olduğunu söyler. Başka bir deyişle işçiler ne ortaklıklarını ne de karşıt çıkarlarını tanıyarak ayrılmış durumdadır. Daha sonra işçiler daha büyük kitleler halinde bir araya geldikçe, çıkarlar ve koşullar eşitlendikçe mücadele, tek tek işçiler ve bazı burjuvalar arasında olmaktan çıkarak iki sınıf arasında verilen mücadele halini alır; işçiler sınıf olarak örgütlenmeye başlar (Marx ve Engels, [1848]2045: s. 52). Marx ve Engels, mücadele ettikçe birliklerini de genişleten işçilerin mücadelesinin her zaman politik bir mücadele olduğuna işaret ederken, siyasi parti formunda örgütlenmenin kendi aralarındaki rekabet nedeniyle aksadığından söz etseler de bu aksamanın, mücadelenin politik niteliğini yok ettiği veya aksattığına değinmez. Hatta işçilerin, her seferinde daha güçlenerek, yasal kazanımlar elde ettiklerini söyler. *Komünist Manifesto*'nun, işçi olmaktan sınıf olmaya doğru giden gelişme ve oluşma mantığına bakıldığında, işçilerin pasif (yaratılmış olmak), parçalı olmak (tek tek mücadele etmek) gibi özellikler hiyerarşik konumda olan öteki sınıfın amaçlarına bağımlı olmakla veya onlarla özdeşleşmekle birlikte ele alındığı görülebilir. Öteki sınıfın çıkarlarından da kendi çıkarlarının ve karşısındakinin çıkarlarının tanınması çerçevesinde verilen mücadeleyle birlikte ele alınmış, politikleşme ve güçlenme de bu türden bir ayrışmaya denk düşecek şekilde aktarılmıştır. Dolayısıyla burada, egemen sınıfla özdeşleşen ve mücadele etse de kendi gerçekliğini tanımayan işçiyle, kendi gerçekliğini tanıyan ve kendini ayırtıran sınıf arasında bir geçişe işaret edilmektedir. Bu geçişe vesile olan ve aynı zamanda onu temsil eden de "işçilerin durmadan genişleyen birliği" ve bir politik mücadele olan "her sınıf mücadelesi"dir. "Komünistler" de, mücadele ve hareket halinde olan sınıfın tanıdığı, milliyetten

bağımsız ve ortak çıkarların temsilcisidir (Marx ve Engels, [1848]2014: s. 57). Sınıfın oluşumunu ve egemen sınıfın hakimiyetine son vermeyi amaçlayan komünistlerin kuramsal önermeleri de, gözler önünde süren bir mücadelenin ve onun yarattığı ilişkilerin ifadesidir; bunun ötesinde olan ilkeler, yani soyutlamalar değil (Marx ve Engels, [1848]2014: s. 57-58). Dolayısıyla burada, sınıf mücadelesinde tanınan çıkarları ve oluşan ilişkileri temsil eden ve onların taşıdığı işlevi taşıyarak sürekli kılmayı amaçlayan bir faktöre işaret edildiği söylenebilir. Bu faktör, baba işlevi için değinildiği gibi, hem egemen nesneden ve tümgüçlülükten ayırmayı sağlamalı, hem de bu ayırışmanın temsil etmelidir. Temsil ettiği ilkeler, “şu ya da bu nizam-ı âlemci tarafından icat edilen ya da keşfedilen düşüncelere, ilkeler” (Marx ve Engels, [1848]2014: s. 57) değil, işçilerin birlikte mücadelesi, yani kardeşlerin tiranlığa karşı mücadelesi sonucu üretilen ilkelerdir. Marx ve Engels’in burada dikkat çektiği işlev, baba işlevi ile birlikte düşünülebilir ve sınıfın özdeşleşme aşamalarına etkide bulunan kurumsal etkiyi tanımak ve tanımlamak için kullanılabilir.

Sınıf sürecinde işçilerin egemen nesnelerle özdeşleşmelerini aşıp öteki işçilerle özdeşlemeye yöneldiği ve kendi bağımlılık deneyimlerini tanıdığı örneklerde, *ilerletici kurumsal etkinin* varlığından söz edilebilir. Bu türden özdeşleşmeler ve bunlara dayanan sınıf deneyimi ifadeleri Sınıfın Uygur Aşaması’na denk düşecek ve ortaklaşmacı ve mücadelecilik özelliklere sahip olacaktır. Bununla birlikte bu etkinin, eksik kaldığı veya tersine çevrildiği zamanlar, hiyerarşik özdeşleşmelere doğru gerilemelerin görüldüğü düşünülebilir ve bu şekilde ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadeleri, Sınıfın İkirlikli Aşaması’na düşer. Bu gibi örnekler için *geriletici kurumsal etkinin* varlığından söz edilmelidir.

3.3.4. Aracı Faktörlerin Hafıza Etkisi

Daha evvel Marcuse’un, Freud’un işaret ettiği, kardeşler arasındaki bir sözleşmeyi tiranlığın yerine geçirme eğiliminin tamamına ermemiş boyutuna dikkat çektiğine değinilmişti. Bu bağlamda Freud’un da insanların ortaklaşmalarının ardında varlığını koruyan bir gerileme potansiyeline dikkat çektiği söylenmiş ve bu gerilemenin, farklı olana yönelen yıkıcılıkla ilişkisi kurulmuştu. Bu eğilimin aksi yönündeyse Butler’ın işaret ettiği, yine daha önce değinilen, ötekinin farklılığını

tanıma ve bu farklılığıyla birlikte ötekinin yok edilmemesini temel bir ilke olarak benimseme eğiliminin durduğu söylenebilir. Bu eğilimin de aynı zamanda, Freud'un uygarlık olarak adlandırdığı ortaklaşma aşamasının, gerilemeci yönünün karşısında yer alan ve insanlar arasındaki bağ kurma şekilleri açısından henüz gerçekleşmemiş potansiyelleri temsil ettiği savunulabilir. Bu çerçevede burada söz edilecek olan hafıza etkisinin, ortaklıklar üzerine kurulu eşitlikçi özdeşlemelerle, ortaklığın grubun dışına doğru yayıldığı ve dolayısıyla, her zaman tanınmayan ötekileri kapsamaya yöneldiği eşitlikçi özdeşleşmeler arasındaki geçişi temsil ettiği düşünülebilir. Başka bir açıdan, toplumların tarihinde gerçekleşmiş veya tasarlanmış ve bu derecede eşitleyici olan ilişkilerin, demokrasilerin, ütopyaların, güncel pratiğe yansıtılacak ve onunla harmanlanacak şekilde hatırlanması çerçevesinde düşünülebilir.

Traverso (2018: s. 93-116) ilk bakışta Marksizm'in, hafıza meselesine yabancı olduğunun düşünülebileceğini söylese de Marx'ın ve Marksist gelenekten düşünürlerin yaklaşımlarında, hafıza ve hayal edilen gelecek arasında güçlü bir ilişki kurulduğuna dikkat çeker. Traverso (2018: s. 95-96) hafızanın, sadece bireysel hatıralara değil aynı zamanda geçmişe dair kolektif temsillere de işaret ettiğini söyler. Hafıza, yaşanılanların hatırasının ötesinde, sürekli değişim halindedir ve kültürel pratiklerden, kültür endüstrisine, politikalardan yasalara kadar birçok şey geçmişin temsillerini şekillendirip dönüştürür. Yirmi birinci yüzyılın başlarında da ütopycı hayallerin ciddi bir krizde olduğu, geçmişe, şimdiye ve geleceğe bakışın bu kriz tarafından belirlendiğine dikkat çeken Traverso (2018: s. 98), ütopyanın Marx'ın düşüncesinin temel yönelimlerinden olduğuna işaret eder. Bu yüzyıla atfettiği tarihselleştirme biçimi şimdiciştir; toplumsal ilişkilerin mevcut yapısını doğallaştırır ve ebediymiş gibi gösterir, geçmişle gelecek arasındaki gerilimi bertaraf ederek köklü dönüşümlerin temsillerini dışarıda bırakır. Marx'ın dönüşüm anlayışı, bir yandan geçmişin yeniden canlandırılması ve tekrarlanması hayallerine karşı geleceğin yeniliğine vurgu yaparken (Traverso, 2018: s. 98) diğer yandan da Bloch'un ütopya düşüncesinde karşılığını bulduğu gibi, geçmişten beri var olan özgürleşme hayalleriyle yeni bir bilinç arasında bir bağlantı kurar (Traverso, 112-113). O halde böyle bir hafıza, geçmiş ile gelecek arasındaki hem bağlantıyı hem de çelişkiyi taşıyabilecek, geçmişten gelen hayallerin gerçekleşmesiyle geçmişin olduğu

gibi tekrarlanmaması arasında özel bir bağ kurabilecek bir hafıza olarak düşünülebilir.

Sosyalizm de hem bir ütopya hem de özgürleşmeci hatıraları bir araya getirip bütünleştiren bir hedef olarak düşünülebilir (Traverso, 2018: s. 113). Dolayısıyla hafıza etkisini, bir yandan eşitlikçi ilişkilerin mevcut ortaklaşmaları aşan şekilde genişleyip yeni bir hal almasını temsil ettiği ve buna vesile olduğu söylenebilir. Ama aynı zamanda da bu yenilik, geçmişte, pratikte ve hayalde geliştirilen eşitlikçi ilişkilerin güncel pratiklere uyarlanması, eşitlik ve demokrasiye dair hatıraların güncel gerçeklikle buluşturulmasıyla oluşur. Burada söz konusu olan hatırlama, Freud'un ([1914]1981b: s. 149-150) tekrardan ayırdığı bir hatırlama olarak düşünülebilir. Freud ([1914]1981b: s. 150) geçmişte bastırılanların güncel ilişkilere yansıtılmasıyla geliştirilen tekrarları, bastırılanın unutulmuşluğunu sürdüren bir süreç olarak alır. Kişi, hatırlamak yerine bastırılmış olanı tekrarlar (Freud, [1914]1981b: s. 151). Tekrarda, bastırılan, bastırılmış olarak ve tekrarlamanın itici gücü olarak kalır. Hatırlama ise bundan farklı olarak, bastırmanın sürdürülmesi değil bastırılanın düşünceye katılması, dolayısıyla yeni düşüncelere dönüşebilmesinin önünü açar. Yenilik, geçmişte bastırılanı tekrarlamanın değil, bastırılanı hatırlarken onu tekrarlama zorlantısından kurtulmanın bir sonucudur. Geleceğin ancak bu şekilde geçmişten kurtulacağı düşünülebilir; hatırlayarak.

Traverso'nun, hafızanın politik olarak dönüştürülebilir olduğu teziyle uyumlu şekilde Wood (2008c: s. 265) demokrasiye dair yaygın olarak kabul edilen liberal demokrasi anlayışının temelde, bir tersine çevirme ve bastırmaya dayandığını söyler. Yaygın anlayışa göre siyasal ilerleme, monarşiden, anayasal hükümete, oradan da demokrasiye veya mutlakıyetten liberalizme, oradan da liberal demokrasiye doğru olmuştur. Wood'a (2008c: s. 265) göreyse esas söz konusu olan, liberal demokrasi kurgusunda, demokrasinin liberalizm tarafından bastırılmasıdır. Wood (2008e: s. 217) Yunan kent devletleri ve özellikle Atina'nın çoğunlukla köleci toplum olmaları açısından ele alındığını ama dikkat çekici özgün demokratik özelliklere sahip olmaları ve demokrasilerinin, özgür emekçilerin -köylülerin- siyasal konumuyla bağlantısına yeterince odaklanılmadığını söyler (s. 213). Ona göre Yunan kent devleti hem köleci toplumun hem de yurttaşların çoğunun geçinmek için

çalıştığı son derece demokratik bir toplumun bir örneği sayılabilir ve büyük ölçüde tarıma dayanan bu toplumun tarımsal üretimi temel olarak, köle değil özgür köylülerin emeğine dayanmaktadır (Wood, 2008d: s. 216). Wood (2008d: s. 217) bu özgür emekçilerin yasal konumlarının, öncesi ve sonrasındaki toplumlar açısından birçok açıdan farklı olduğuna dikkat çeker. Toprak beyleri ile yurttaşlık ve askerî açıdan birleşen köylülerin yasal konumu Wood (2008d: s. 221) tarafından, mülk sahipleri ile üreticiler arasında bütünüyle yeni ilişkilerin habercisi olan ayırt edici bir özellik olarak değerlendirilir. Atina aynı zamanda, benzer bir yasal konumun oluştuğu Roma'dan, oradaki gibi kölelerin çalıştığı devasa çiftliklere sahip olmama ve yayılmacı imparatorluk olmama açısından ayrılmaktadır ve bundan dolayı Atina'da yöneticiler ile üreticiler arasındaki ayrışma bütünüyle kırılmıştır (Wood, 2008d: s. 223). Demokrasinin bu şekli, kapitalizmdeki gibi sınıfsal eşitsizlikle yurttaşlıkta eşit olmayı yan yana getiriyor olsa da emekçilerin yasal konumu, sınıflar arasındaki ilişkileri doğrudan etkiler (Wood, 2008d: s. 236). Bunun sebebi; kapitalizmde işçileri yasal konumlarından bağımsız olarak etkileyen iktisadi zorlamaların ve çalışma araçlarına ulaşmak için piyasaya girme zorunluluğunun olmasına ve siyasal ayrıcalığın buna bir etkisi olmamasına karşın, Atinalı yurttaşın çalışma araçlarına ulaşmak için piyasaya girmek zorunda olmaması ve kapitalizm öncesinde görülen iktisat-dışı zorunluluklardan yasal statüsü sayesinde korunmasıydı. Bu bağlamda Wood kapitalizm koşullarındaki, siyasal ile iktisadi olanın ayrışmasına dayalı liberal demokrasi ile siyasal konum ve müdahalenin iktisadi koşullara doğrudan etki edebildiği kent devleti demokrasisi arasına temel bir ayrım koyar. Kapitalizmin gelişmesiyle ve iktisadi alanın kendi kurallarına sahip bir alan olarak oluşturulmasıyla birlikte kent devletlerinin emekçilerin yaşamına doğrudan etki eden demokrasisinin, yeni bir demokrasi anlayışıyla bastırılması için uygun koşullar oluşmuştur (Wood, 2008d s. 237).

Wood (2008c) demokrasinin sulandırılması veya bastırılması sürecinin bir aşamasının, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşunda temsili demokrasi anlayışının geliştirilmesi, diğer aşamasını da liberal demokrasi anlayışının geliştirilmesi olarak anlatır. Bu özelliği unutulmuş olsa da aslında yeni olduğunu vurguladığı Amerikan temsili demokrasi düşüncesi ona göre, siyasi gücün kullanılmasına değil onun devredilmesi ve yabancılaştırılmasına dair bir

formülleştirmedir (Wood, 2008c: s. 251). Wood (2008c: s. 252-254) meselenin esasında, bu demokrasinin bir şekilde temsile dayanmasıyla ilgili değil, “Kurucu Babalar”ın mülk sahibi sınıfların yönetimdeki rolünü koruma amacıyla ilişkisi olduğunu söyler ve kurucuların siyasetin odağını, halihazırda gelişmiş olan demokratik alışkanlıklar ve bunların yerel ve tabandaki biçimlerinden uzağa, merkeze taşıma stratejilerine işaret eder. Wood (2008c: s. 258-259) Yunan kent devletlerinde gelişen, alt sınıfları siyasete katma eğilimi anlamındaki demokrasiye karşı, bu yeni demokrasi anlayışının tam tersi bir yöne işaret ettiğini vurgular ve *halk* kavramının *demos* kavramından farklı olarak alt sınıfların demokratik katılımını daha fazla değil, daha az desteklemek için ortaya atıldığını söyler. Demokrasinin bastırılması sürecinde, temsili demokrasinin formülleştirilmesinden sonra, 19. yüzyılda liberal demokrasi anlayışının şekillenmesi, bir sonraki adım olmuştur (Wood, 2008c: s. 262). Wood (2008c: s. 265) liberal demokrasinin, anayasacılık ve yönetimin sınırlandırılması gibi liberal değerlere, evrensel oy hakkı gibi demokratik değerlerin eklenmesinden ibaret olmadığını özellikle vurgular. Wood’a (2008c: s. 266-267) göre liberalizmin devlet müdahalesine karşı savunduğu özgürlükler, Avrupa’da lordların, merkezileşen monarşilere karşı lordluğun gücünü savunmasına uzanır ve gerekçeleri ve sonuçları açısından demokrat değildir; aksine, olası yararlarına karşın, kapitalizm koşullarında ortaya çıkan iktidar ilişkilerinden kaynaklı sorunlara yanıt vermekten uzaktır. Wood (2008c: s. 266-267) liberalizmin kaynağında yer alan bu sınırlılığının gizlenmesi ve onun, sanki daha geniş amaçlara hizmet etmek için yaratıldığı anlayışını, liberalizmin demokrasinin yerine geçmesi ve bir karşı-devrim projesi olarak yorumlar. Bu çerçevede liberal demokrasi, kapitalizmle gelen iktidar ilişkilerine dokunmayı, piyasadan özgürleşmeyi düşünmemize izin vermez (Wood, 2008c: s. 270). Wood (2008c: s. 272-273) nüfusun çoğunluğunu oluşturan kadınlar, köleler ve yabancı yerleşimciler gibi kimseleri dışlayan bir siyasi sisteme demokrasi demenin tuhaf görünebileceğini bilmesine karşın, çalışma zorunluluğunu ve hatta mülkiyetsizliği siyasal haklardan dışlama gerekçesi yapmayan ve emekle tiranların zengin edilmediği Atina demokrasisini, bu özellikleri çerçevesinde de ele almanın gerçek bir demokrasi anlayışı geliştirmek açısından önemini vurgulamakta ısrarcıdır.

Hafıza etkisi, ütopyacı ilişkilerin tasarlanmasına vesile olması ve yaşamın yeniden üretilmesinde siyasi pratikle iktisadi pratik arasındaki ayrımının ötesine geçen demokratik tasarım ve müdahaleleri mümkün kılması bağlamında düşünülebilir. Bu açıdan eşitlikçi özdeşleşmelerin, sınıfı bir grup olarak inşa eden işçileşme ekseninde yer alanlarıyla, sınıfı, kendisini kuran ilişki ve anlayışlarla birlikte aşmaya yönelik işçileşmeye direnme arasında yer alanları arasında iş görür. Sınıfın Uygar Aşaması ile Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması arasında ilerletici veya geriletici etkilerde bulunur. Bu etki, işçilerin, birbirleriyle ortak deneyimler üzerinden bağlar geliştirmesiyle, toplumla eşitlikçi bağlar kurması; mahrum kaldıkları şeyleri geri kazanma isteğiyle, toplumsal ilişkilerin baskı ve sömürüye izin vermeyen şekilde düzenlenmesi arzusu; grubun yaratıcılığını, grubun gelişimini korumak için kullanmasıyla, farklı toplumsal ilişkilerin gelişebilmesi için grubun ortadan kaldırılması için kullanması gibi ikili durumlar arasında geçiş vesile olur bu geçişi temsil eder. Yukarıdaki tartışmalar ışığında hafıza etkisinin, demokrasinin bastırılmış boyutlarını tanıma ve eşitlikçi bir düzen arzu etmeyle ilişkilendirilebilir ve hafıza etkisiyle ortaya çıktığı düşünülebilecek tasarım ve pratiklerin bütünlüklü ve bütüleştirici olacağı söylenebilir. Bu etki sayesinde işçilerin tasarım ve pratiklerinin demokratikleşmesi, ne hayatın iktisadi boyutunun, ne de toplumun kırılğan başka kesimlerinin dışarıda bırakılmasına izin verecektir. Bu türden sınıf deneyimi ifadelerinin ortaya çıktığında bunlar Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'na denk düşer ve burada, *ilerletici hafıza etkisinin* varlığından söz edilebilir. Buna karşın hafıza etkisinin, yukarıda bahsedildiği gibi bastırmalar (örn. demokrasinin bastırılması), unutmalar (örn. toplumların eşitlikçi mücadele ve deneyimlerinin unutulması) ve şimdicilik (başka bir deyişle, geçmişe geleceğin geriliminin cansız bir şimdi'yle yatıştırılması) gibi eksiklik yaratıcı süreçlerden mustarip olduğu durumlarda *geriletici hafıza etkisinin* varlığından söz edilebilir. Sınıfın Uygar Aşaması'na denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin, ilerletici kurumsal etkinin yanı sıra bu geriletici etkiyle de ilişkisi kurulabilir.

Böylece bu bölümde, ideolojik etki, kurumsal etki ve hafıza etkisi kavramları çerçevesinde, sınıf oluşum ve bozuşum sürecindeki sınıf deneyimi ifadelerinin oluşmasına vesilen olan etkiler ele alınmış oldu ve bu etkiler, sınıfın dört aşamasının (Narsisistik, İkircikli, Uygar, Sembolik-Etik) arasına yerleşerek ilerleme

ve gerilemeleri sağlayan etkiler olarak tanımlandı. Dolayısıyla bir yandan sınıf sürecinin aşamalarını ve o aşamaları tanımlayan ruhsal nitelikleri, bir yandan da o ruhsal niteliklerin oluşumuna vesile olan aracı faktörlerin etkilerini bir araya getiren bir model sunulmuş oldu. Sonraki bölümde bir olgunun incelenmesi için kullanılacak bu model, Birinci Bölüm ve İkinci Bölüm’de tartışılan kuramsal hatların izlenmesiyle oluşturulmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MODEL ARACILIĞIYLA BİR OLGU İNCELEMESİ

4.1. YÖNTEME DAİR

Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'nin üzerine oturduğu psikanalitik yaklaşım ve psikanalitik kavramlar Birinci Bölüm'de, sınıf kavrayışı ve ilişkili kavramlar ise İkinci Bölüm'de ele alınmıştı. Oralarda yapılan tartışma, Sınıfın Bilinçdışı Yaklaşımı olarak adlandırılabilir, sınıf sürecinin bilinçdışı boyutlarını, bilinçli boyutlarıyla, sınıf deneyimi ifadeleriyle ve bireysel ve toplumsal faktörlerle birlikte incelemeyi içeren yaklaşımın önerilmesiyle sonuçlandı. Üçüncü Bölüm'de ise, bu yaklaşımla bağlantılı olarak, farklı olguları incelemeye olanak verecek modeli bir model öner önerisi sunulmuş oldu. Bu model, bu bölümde ele alınacak olgunun incelenme yöntemini oluşturmaktadır.

Olgu kavramı burada, işçilerin belli bir zaman diliminde ürettikleri ve farklı araçlar vasıtasıyla kayıt altına alınıp aktarılabilen sınıf deneyimi ifadesi kümelerine işaret eder. Örneğin, Tekel işçilerinin direnişi bir olgu olarak kabul edilebilir; bu olgu, *Direnışçi* ve *Tekel 51* belgesellerinde olduğu gibi, belli kesitleri kamerayla kayıt alınmış ve video olarak aktarılıyor olabilir ve o olgu, öyle bir kaynaktan (belgeselde) görünür olan ve olmayan türlü sınıf deneyim ifadelerini (işçilerin sözlerini, duygularını, eylemlerini, sloganlarını, çadır kentlerini, dayanışmaya gelenlerle temaslarını, vb.) kapsar. O olguyu aktaran belgeseller kendi sınırlılıkları içerisinde, sınıf deneyimi ifadelerini ve bu ifadelerin oluşumuna vesile olan bazı aracı faktörleri (ideolojileri, devlet şiddetini, işçi örgütlerinin durumunu, dayanışma ilişkilerini, kolektif bedeni, vb.) yansıtır. Ele alınacak bir olgunun, bir işçi grubu tarafından değil tek bir işçi tarafından üretilen ifadelere dair olması da mümkündür. Örneğin, Zehra Kosova'nın (1996) *Ben işçiyim* başlıklı otobiyografisiyle kayıt altına alınıp aktarılan yaşam deneyimi, bir olgu olarak kabul edilebilir. Burada yine, bir kaynak tarafından kendi sınırlılıkları çerçevesinde aktarılan, sınıf deneyimi ifadeleri ve bunlarla ilişkilendirilebilecek aracı faktörler söz konusudur ama örneğin bu otobiyografi, Tekel direnişine dair belgeselden farklı olarak, işçinin deneyimlerini

hikâyeleştirme çabasını ve deneyimine dair kurduğu bağlantıları daha fazla içermektedir. Otobiyografi aynı zamanda, daha uzun bir zaman dilimine (ergenlikten emekliliğe) yayılan deneyimleri içerdiği için, zamanla yaşanan değişimler (bireysel yaşamın farklı dönemleri, büyüme, yakınların kaybı, çocuk sahibi olma, siyasal ortamın farklı dönemleri, vb.) aracı faktörler arasında daha fazla yer bulmaktadır. Bu örneklerin yanı sıra, model çerçevesinde ele alınabilecek olguların sadece ağırlıklı olarak kol emeğiyle geçinen değil, zihin emeğine dayalı üretim süreçleri içerisinde olan işçilerin deneyimlerine dair olması da mümkündür. Hatta olgularda, onların, belli haksızlıklara karşı direnme boyutuyla ön plana çıkma zorunluluğu da aranmamalıdır. Örneğin beyaz yakalıların, otobiyografi veya belgeselden farklı bir kaynak olan bir web sitesi, www.beyazyakalilarbisiyapsa.com aracılığıyla aktarılan deneyimi de bir olgu olarak düşünülebilir. Böyle bir kaynak, site içeriğini oluşturan ve kendini beyaz yakalı olarak tanımlayan işçilerin sınıf deneyimi ifadeleri ve bunlarla ilişkili aracı faktörleri, hem farklı metinlerle (örn. “Manifestomuz” metni, sitenin bölümlerinin tanıtımları, vb.) hem videolarla (bkz. “İşimi Anlatmam Lazım” bölümü), hem de görsellerle (örn. bkz. “İstanbul hepimizin” / “Farkındalık kartları” bölümü) yansıtır. Dolayısıyla Sınıfın Özdeşleşme Modeli aracılığıyla incelenebilecek olan olgular, çeşitli araçlarla kayıt altına alınıp çeşitli yollarla, işçi grupları veya tekil olarak işçiler tarafından üretilmiş sınıf deneyimi ifadelerini aktarıyor olabilir. Bu çalışmada önerilen model, olguları aktaran araçların, yani kaynakların incelenmesi üzerinden bu türden olguların, sınıf deneyimi ifadeleri ve aracı faktörlere ayrıştırılarak yorumlanmasına izin verir. Bir kaynak incelenirken *odak noktası*, sınıf deneyimi ifadelerinden yola çıkarak bakılan, işçi sınıfının öznelliğidir. Bu nedenle, bu incelemede değinilen aracı faktörler de (örn. sendikaların tutumları ve politikalar, işverenlerin stratejileri, devlet politikaları, vb.) her ne kadar belli tarihsel ve toplumsal nedenlerle belli özelliklere sahip olmuş olsalar da, *sadece* bu öznellikle ilişkileri, yani bu öznelliğe etkileri bağlamında ele alınmaktadır. Birincil amaç, onların öznellikteki konum ve anlamını tespit etmektir. Bu da demektir ki böyle bir incelemede aracı faktörler toplumsal nesnellik içerisinde bağımsız inceleme nesneleri olarak ele alınmaz, dolayısıyla buradaki incelemedeki yorumlar, faktörlerin var olma ve değişme koşullarına dair çıkarımlarda bulunma iddiası taşımaz.

Bu noktada, model çerçevesinde incelenecek kaynakların belli bir *yorumlama* işlemine tabii tutulacağı söylenebilir.¹ Bir olgu, bir yorumlama işlemi sonucunda, Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'nde belirtilen aşamalara/kümelere denk düşen sınıf deneyimi ifadelerine ayrıştırılabilir ve o ifadelerin belli kümelerde olmasına vesile olan etkiler ve bu etkileri taşıyan bireysel ve toplumsal aracı faktörlere dair çıkarımlar yapılabilir. Dolayısıyla yorumlama hem bir ayrıştırma hem de bir bağlantı kurma işlemi olacaktır. Laplanche ve Pontalis (1988: s. 227) belli bir materyalin örtük anlamını açığa çıkarmak anlamında yorumlamanın, Freudyen kuram ve tekniğin merkezinde yer aldığını söyler. Yorumlamanın Freud'daki ilk örneği, rüyaların açık içeriğinden yola çıkarak örtük içeriğinde bulunan anlamı açığa çıkarmaya yöneliktir; yorumlamanın nihai hedefi, bilinçdışı istek ve bu isteği cisimleştiren fantezidir (Laplanche ve Pontalis, 1988: s. 227-228). Bununla birlikte yorumlama işleminin konusu sadece rüyalardan ibaret değildir, bilinçdışının dil sürçmesi ve semptomlar gibi diğer ürünleri ve ruhsal bir çatışmanın izini taşıyan her söz ve eylem de bu işlemin konusudur (Laplanche ve Pontalis: s. 228). Dolayısıyla Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli psikanalitik yaklaşıma dayalı bir yorumlama işleminin aracı olarak düşünülebilir. Belli sınıf deneyimi ifadelerini bir araya toplayan olgular, onları aktaran kaynaklar aracılığıyla görünür bir içerik sunmaktadır ve bu içerik de bu çalışmanın yaklaşımına göre, birincil güvencesizliğin deneyimlenme biçimleriyle bağlantılı olan ruhsal çatışmalarının izlerini taşımaktadır. Bu çalışmada, yorumlamaya konu edilecek olan bu içeriğin olası örtük anlamlarının, Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli aracılığıyla, özellikle fanteziler, kaygılar ve özdeşlemeler olarak daha görünür kılınabileceği ve bu model eşliğinde yapılan yorumlamaların ortaya yeni anlamlar çıkarabileceği iddia edilmektedir. Bir olgunun

¹ Özneler tarafından yaratılan toplumsal bir ilişki ve süreç olan sınıfın psikanalitik bir yorumlamaya tabii tutulması onun bireyselleştirmesi veya öznelliğe indirgenmesi anlamına gelmek zorunda değildir. Böyle bir yorumlama, toplumsal bir ilişkiyi ve süreci yaratan öznelerin ruhsallığına ve o toplumsallıkla ilişkilerine daha yakından bakılmasına izin verirken o toplumsallığın oluşum sürecine de farklı bir açıdan bakılmasını sağlayabilir. Toplumsal açıklamanın yerine ruhsal açıklamayı koymak zorunda olmadan bir perspektif genişlemesini hedefler. Bu da, bu çalışmanın yönteminde de Marksizm ve psikanalizin birlikte kurabileceği bir çerçeveden vazgeçmemenin, yorumsamacı bir yöntem kullanılmamasının veya sınıfın salt nesnel bir analiz nesnesi olarak kabul edilip öznellik söz konusu olduğunda sadece bireylere bakmakla yetinilmemesinin de gerekçesini oluşturur. Aynı zamanda bu çalışmadaki yöntemle sadece söylemlerin değil eylemlerin, sembollerin, duyguların, ilişkilerin, vb. incelenmesi de hedeflendiği için burada önerilen yöntemin bir söylem analizi çerçevesine oturabileceğini düşünmek de mümkün değildir.

sınıf sürecindeki durumuna ve bu durumun bireysel ve toplumsal faktörlerle ilişkisine dair üretilebilecek bu yeni anlamlar hem inceleme esnasında hem de Sonuç bölümünde tartışılacaktır.

Bir yorumlama sürecinin, materyali sunanın öznelliği, yorumlayanın öznelliği ve yorumlanan materyalle karşılaşma ortamı gibi koşulların etkisi altında gerçekleştiği düşünülebilir. O nedenle yorumu, bu koşullardan bağımsız ele almamak ve bu etkilerin de belli zamanlarda ve belli şekillerde yoruma katılması psikanalitik yorumlama sürecin temel niteliklerindendir (Keser, 2018: s. 28-29). Bununla birlikte, bilinçli ve bilinçdışı nedenlerle yorumların etkilenebilir ve dönüşebilir olması, onların mutlak bir göreceliliğe hapsediği anlamına gelmez. Yorumu yapan açısından, yorumun sistematığının, kuramın içeriğine ve çerçevesine dayanması önemli bir referans noktasıdır. Aynı zamanda, dayanan psikanalitik kuramlar da önemli ölçüde pratik içerisinde (örn. klinik pratik) oluşup gelişmektedir. Bu bağlamda, öznelliğe dair öznel yorumların nesnelliği hem kuramdan hem de kuramın yaslandığı pratikten kaynak alır. Yorumların dayandıkları kuramlarla tutarlılık içinde olması, onların gerçeklikle tutarlılık içinde olması, yani geçerlilikleri açısından önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmada sunulacak olan yorumların, buraya kadar sunulan kuramsallaştırmayla olabildiğince uyumlu olmasına gayret edilecek ve yorumlama sürecinde, çalışmanın *işsel paradigmasına* yaslanılacaktır. Elbette ortak bir paradigmadan yola çıkılarak farklı türden yorumların yapılması da mümkündür ve yorumların kendileri, yeniden yorumlamalara her zaman açıktır. Bu durum, bu çalışma açısından bir kısıtlılık olarak düşünülebileceği kadar bir avantaj olarak da değerlendirilebilir. Çünkü burada sunulan yaklaşımın bir iddiası da bir olgu üzerine düşünme alanımızı genişletme kapasitesine sahip olmaktır. Benzer paradigmalara yaslandığı ölçüde buradaki yorumların eleştirilmesi veya yeniden yorumlanması, bir olguya dair ortak bakış açısını genişletebilir.

Bu çalışmada yer alan incelemenin özellikle üç öznellik kümesinden etkilenebileceği düşünülebilir: Aydın'ın kitabında yaptığı yorumlara ve elindeki materyale uyguladığı seçme-eleme işlemine yansıyan öznelliği, bu materyale kaynaklık eden aktarıcılarının hatırladıklarına ve aktardıklarına yansıyan öznellikleri, bu çalışmayı gerçekleştirenin yaklaşımına ve yorumlarına yansıyan öznelliği. Bunlar,

olasılık olarak bu çalışmanın sonuçları üzerinde belli izler bırakacaktır. Hatta bunların, bu çalışmanın sonuçlarını belli ölçüde kısıtlayacağı bile iddia edilebilir. Ama yine de bu olasılıklara biraz daha yakından bakmak anlamlı olabilir. Aydın'ın öznel etkisi söz konusu olduğunda; onun yaptığı seçme-eleme işlemlerinin, kitabında yer verdiği aktarımların, sınıf deneyimi ifadeleri ve aracı faktörler olarak kodlanarak modele yerleştirilmesi sürecinde önemli bir etkisinin olmayacağı düşünülebilir. Eğer araştırmacı tarafından özel olarak değiştirilmediyse -ki bunu düşünmek için bu aşamada bir gerekçe yoktur- Aydın'ın kitabında yer verdiği örneklerle dair yapılan yorumlar, yer vermediği örneklerin varlığından veya niteliğinden önemli ölçüde etkilenmeyecektir. Sadece, Aydın'ın dışarıda bıraktığı aktarımların, yorumlama sonucu ortaya çıkan özdeşleşme tablosunu belli açılardan eksik bırakacağı düşünülebilir. Çünkü bu dışarıda bırakma işlemi sebebiyle, belli sınıf deneyimi ifadeleri ve aracı faktörler okuyucuya aktarılmamış olabilir. Aydın'ın öznelliğinin yansıdığı başka bir mecra da kendi yorumlarıdır. Bununla birlikte, bu çalışmada bu yorumların, yeniden yorumlanacak ve olduğu gibi kabul edilmeyecek olması bu yansımanın izlerinin görece az olacağını düşündürür.

Aydın'ın kitabında aktarıcı olarak yer alan işçilerin ve diğer insanların seneler önce yaşanmış bir olaya dair aktardıklarını şekillendiren öznellikleri ise bu çalışmaya daha etkili biçimde yansıyacaktır. İşçilerin ve diğer insanların 15-16 Haziran'a dair aktardıklarındaki unutmalar, yanlış hatırlamalar ve yeniden yazmalar, bu çalışmada değerlendirilecek olan ifadeleri doğrudan etkileyeceği için bu çalışmanın çıkarımlarını da doğrudan etkileyecektir. Bu etkinin minör ya da majör olması, etkiyi yaratan bilinçli ve bilinçdışı süreçlerin ne olduğuna göre değişebilir. Ama bu durumda da gözden kaçırılmaması gereken, bu etkilerden sadece bu çalışmanın değil, bizzat Aydın'ın çalışmasının ve ondan yola çıkarak yapılan başka yorumların da mustarip olduğudur. Dolayısıyla bu çalışma, tarihsel bir olayı aktaran bir kaynakta yer alan böyle etkileri telafi edecek özel bir yöntemle sahip değildir. Ama aktarılanlar gerçeğe uygun olduğu sürece, yorumlanan öznelliğin hangi zamana ait olduğu da önemli bir faktör olmayacaktır. Ve son olarak, bu çalışmadaki yorumların, yazarın öznelliğinden hem yaklaşımının oluşumu hem de yorumlarının gelişimi açısından etkileneceği düşünülebilir. Bu etki, yazar tarafından belli bir kuramsal sistematığa ve çeşitli değerlendirme süreçlerine bağlı kalınarak telafi

edilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte burada sayılan ve bir bakışa göre kısıtlılık yaratabilecek olan öznellik izleri, başka bir bakıştan, yeniden yorumlamaların da kaynağı olabilir. Bu çalışmada üretilen yorumlar, Aydın'ın, aktarıcılarının ve yazarın öznelliğine dair veriler eşliğinde, çalışmanın paradigmasından sapmadan yeniden yorumlanmaya açıktır. Her türden yeni veriyle yapılacak olan yeniden yorumlama bazı yorumlarda kökten değişime bile sebep olsa, ortak bir düşünme alanının genişlemesine hizmet edecektir.

4.2. 15-16 HAZİRAN İŞÇİ DİRENİŞİ'NİN İNCELENMESİ

Bu çalışmada, Sınıfın Özdeşleşme Modeli aracılığıyla incelenecek olgu, 15-16 Haziran İşçi Direnişi'dir ve bu olgu Zafer Aydın'ın (2020a) *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970* kitabı çerçevesinde incelenecektir. Bu incelemenin bir amacı, buraya kadar kuramsal temelleri tartışılarak yöntemsel bir araç olarak sunulan modelin, bir olguya ilişkin nasıl yorumlar üretebildiğini görmek ve bu yorumların tutarlı ve anlamlı olup olmadığına dair bir fikir edinebilmektir. İnceleme esnasında yapılan yorumlar ve çıkarımların tutarlılığı ve anlamlılığı Sonuç bölümünde de bir ölçüde tartışılacaktır ama bunlar esas olarak başka çalışmalarda değerlendirilebilir. Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'nin kuramsal ve uygulama aşamasındaki yeterliliğinin değerlendirilebilmesi için bu tez çalışması bir başlangıç olarak düşünülebilir. Bu çalışmadaki incelemenin tek amacı, önerilen modelin sınanması değildir. 15-16 Haziran İşçi Direnişi kapsam ve etkisinin büyüklüğüyle orantılı ölçüde sistematik incelemelerin konusu olmamış gibi görünmektedir. Aydın (2020a: s. 15) 15-16 Haziran İşçi Direnişi'nin, işçi örgütlerinden sermayeye, devlete ve partilere kadar birçok alanda kalıcı etkiler bıraktığına dikkat çekerken, direniş üzerine yapılan değerlendirmelerin hem olgusal gerçeklere dayanmayabildiğine hem de peşin hükümlerden mustarip olabildiğine değinir. Dolayısıyla burada 15-16 Haziran Direnişi'ne dair sistematik incelemelere bir katkı sunulması da hedeflenmektedir.

15-16 Haziran İşçi Direnişi 1970 yılında yaşanmış olmasına rağmen araştırmacılar ve araştırmacıların sunduğu veriler üzerinden tekrar değerlendirmeye açılacak zengin ve yoğun bir içeriğe sahip kitlesel bir işçi direnişidir. Aydın

(2020b: s. 377) bu direniş, 1961'de Saraçhane Mitingi'yle başlayan, sınıf hareketinin yükselmesi döneminin sonu, bir anlamda da tepe noktası olarak ele alır. Bu dönem içerisinde, 1967'de DİSK'in kurulmasıyla birlikte sınıf hareketinin yeni bir hız kazanmasıyla birlikte işverenler, iktidar partisi, devlet yöneticileri ve rakip sendikaların bundan duyduğu huzursuzluk da artmıştır (MTÇG, 2017: s. 337). DİSK, Anayasa'nın işçilere sunduğu özgürlükleri sonuna kadar kullanmayı ve onların sınırların genişletmeyi önüne koyarken, işçilerin insanca muamele görmesi, çalışma ve yaşam koşullarının iyileşmesi için mücadele ediyordu (Aydın, 2020b: s. 377). 1969'da ekonomik kriz ve siyasi rekabet ve karmaşaların da yoğunlaştığı bir ortamda hem Türk-İş yöneticisi hem de Adalet Partisi milletvekili olan Kaya Özdemiroğlu'nun DİSK'in engellenmesi hedefiyle getirdiği 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda değişiklik önerisi komisyondan geçememiş ve kadük olmuştur (MTÇG, 2017: s. 339). Daha sonra 1970'de, CHP milletvekili olan Türk-İş'lilerin ve hükümetin komisyona getirdikleri tekliflerin uyumlulaştırılması ve Rıza Kuas'ın önerilerinin büyük ölçüde reddedilmesiyle oluşturulan ve getirdiği barajlarla DİSK'i ortadan kaldırmayı hedefleyen yeni bir tasarı meclis komisyonunda kabul edilmiştir. (Aydın, 2020b: s. 380). DİSK bu süreci başından beri takip etmiş, değerlendirmek için toplantılar yapmış, sendika temsilcilerinin görüşlerini almış, tasarıyla karşı yapılacak eylemleri tartışmış ve kamuoyuna yönelik açıklamalar yapmıştır (MTÇG, 2017: s. 344-348). Tasarının, 11 Haziran 1970'te mecliste görüşülmeye başlanmış ve 12 Haziran'da kabul edilmiş olmasıyla birlikte DİSK de acilen neler yapılması gerektiğini değerlendirmeye devam etmiş, 12 Haziran'da Yönetim Kurulu'nu, 13 Haziran'da üye sendikaların yönetim kurullarını ve 14 Haziran'da da sendika temsilcilerini toplamıştır (MTÇG, 2017: s. 348-352). Son olarak 14 Haziran'daki toplantıda tasarıya karşı işçilerin direnmesi kararı alınmıştır (MTÇG, 2017: s. 360). Direniş sadece DİSK'e bağlı işyerlerinin katılımıyla sınırlı kalmadan yaklaşık 170 işyerinden binlerce işçinin katılımıyla 15-16 Haziran'da İstanbul, İzmit ve daha sınırlı da olsa Ankara'da gerçekleşmiş, 16 Haziran akşamı Sıkıyönetim'in ilan edilmesine kadar sürmüştü ve bundan sonra ancak kimi işyerlerindeki artçıları bir süre daha devam etmiştir (MTÇG 2017: s. 377; Aydın, 2020b: s. 397). Direnişle birlikte CHP tasarıya verdiği desteği geri çekmiş ve Senato'da eleştirmiş, Milli Birlik Grubu ve bağımsız senatörler de tasarının anayasaya aykırı olduğunu savunmuştur ama Senato Genel Kurulu'nda belli değişikliklere kabul edilmiştir. (Aydın, 2020b: s.

386). Yeniden görüşölmek üzere meclise gönderildikten sonra CHP'nin engelleme girişimleriyle birlikte 29 Temmuz 1970'te kabul edilmiş, cumhurbaşkanı tarafından 6 Ağustos'ta onaylanmış, 12 Ağustos'ta yürürlüğe girmiştir ama 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'nda öngörölen değışiklikler direnişin etkisiyle gündeme getirilememiştir (Aydın, 2020b: s. 386). Çıkan 1317 sayılı kanun da daha sonra önce TİP ve CHP tarafından Anayasa Mahkemesi'ne taşınmış ve mahkeme 8-9 Şubat 1972'de düzenlemenin bir bölümünü sendika özgürlüğüne aykırı olduğu için iptal etmiştir (Aydın, 2020b: s. 400). Bu direniş sadece yasalar üzerindeki etkileriyle değil, devlet, partiler, işçi örgütleri, işçiler ve diğer toplumsal mücadeleler üzerindeki birçok etkisiyle var olmuş ve değeriendirilmeye açıktır.

Aydın'ın (2020a) direniş üzerine yaptığı çalışma hem olgusal gerçekliğe daha yaklaşıması hem de bu gerçeklikle temas ederek daha zengin değeriendirme ve yorumların yapılabilmesi açısından önemli bir yerde durmaktadır. Dolayısıyla, burada yapılacak olan, kapsamlı bir 15-16 Haziran Direnişini incelemesi değilse de kapsamlı bir araştırmanın sunduğu veri ve yorumların, belli bir sistematik içerisinde yorumlanması olacaktır. Bir kaynak olarak Aydın'ın çalışmasının kapsamının olabildiğince geniş olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, bu yorumlama ve yeniden yorumlama çabası, bir olgu olarak 15-16 Haziran İşçi Direnişini'ne dair bazı anlamlı çıkarımlar yapılmasını da sağlayabilir.

4.2.1. A Kümesi: Sınıfın Narsisistik Aşaması

İlk olarak bu başlık altında, 15-16 Haziran İşçi Direnişini sürecinde ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadelerinden Sınıfın Narsisistik Aşaması'na denk düşenler ve bu ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olan geriletici ideolojik etkileri taşıyan aracı faktörlere yer verilecektir.

4.2.1.1. Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri

Bu aşamaya denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri arasında devletin ve ordunun idealleştirilmesine işaret edenler sayılabilir. Bu aşamadaki ifadeler üretim ilişkileriyle bağlantılı hiyerarşik nesnelerin idealleştirilmesi ve onlarla

özdeşleşmesine dayanır; devlet ve ordu da bu nesneler arasında düşünülebilir. Direnişte taşınan ulusal bayraklar, işçilerin söylediği şarkılar ve marşlar ve işçilerin orduya bakışı, bu nesnelerle kurulan özdeşleşmelere işaret etmeleri açısından bu kümede ele alınacaktır.

4.2.1.1.1. Ulusal Bayraklar

Eylemlerde taşınan Türk bayrakları ve onlara atfedilen öncü, birleştirici ve kuşatıcı roller ulus devlete yönelik bir idealleştirmeye işaret ediyor olabilir. Örneğin, Arçelik işçisi Bekir Belovacıklı'nın aktardığı gibi işçilerin fabrikayı önden giden büyük tören bayrağının “altında” boşaltması (Aydın, 2020a: s. 319); Tekel işçisi Bahtiyar Kuru'nun aktardığı gibi işçilerin fabrikanın emniyet müdürüne “Bak bayrağı teslim et, fabrikayı kurtaralım” diyip, bayrağı teslim alarak fabrikayı boşaltması (s. 328); Otosan işçisi Mehmet Karaca'nı aktardığı gibi bir işçinin üzerine Türk bayrağı sararak askerin üzerine yürümesi (s. 338); Dinarsu işçisi Süleyman Çelebi'nin aktardığı gibi Türk bayrağının direnişe dair bir işaret olarak fabrikanın girişine asılması (s. 350) bu aşamada değerlendirilebilecek olan sınıf deneyimi ifadelerindedir. Bu ifadelerde bayraklar, olası başka duygusal yatırım ve anlam atıflarının da yanında, kendilerine atfedilen öncülük ve kuşatıcılık bağlamında idealleştirmelerin taşıyıcısı sayılabilir ve bu idealleştirmelerin de ulus devlete dair olduğu düşünülebilir. Tablonun geneline bakıldığında, sınıfın iktidar figürlerinden ayrıışmışlığına işaret eden sınıf deneyimi ifadeleri yoğunlukta olsa da ve bu türden idealleştirmelerin baskınlığından söz etmek mümkün olmasa da bu idealleştirmelerin varlığına işaret etmek mümkün görünmektedir. Devletle ideal bir figür olarak özdeşleşmeye yönelik bu işaretler direnişte olan işçilerin öznelliğinin potansiyel gerileme noktalarından birini gösteriyor olabilir -ki bu durum, toplama bakıldığında az sayılabilecek, A ve B Kümelerindeki diğer ifadeler için de geçerlidir- ve belki, bu başka incelemelerin konusu olsa da, bağlam değiştiğinde (örneğin, hareket geri çekildiğinde, devlet şiddeti yoğunlaştığında, kurumlar yetersiz kaldığında, vb.) yoğunluğu da değişebilecek hiyerarşik nitelikli sınıf deneyimi ifadelerinin nereye yaslandığını anlamayı kolaylaştırabilir.

4.2.1.1.2. Şarkılar ve Marşlar

Bayrakların yanı sıra işçilerin söylediği aktarılan bazı şarkı ve marşların da devletin idealleştirilerek içselleştirilmesine işaret ettiği düşünülebilir. Bu aşamada ele alınabilecek olanlar, işçilerin kendilerini bir sınıf olarak ayrıştırarak ürettiği veya kullandığı slogan ve marşlardan farklı olarak, sınıf olarak ayrışmışlığa ve aktif tercümeğe gönderme yapanlar değil de devletin öğrencisi olmanın pasif konumunu yeniden üretme eğilimine dayananlardır. Örneğin, Tuzla Porselen işçisi Hanife Reis Gülşen'in ilkokuldan akıllarında kaldığını söylediği ve topluca söylediklerini aktardığı “İlgaz Anadolu'nun sen yüce dağsın” şarkısı ve “Ankara, Ankara güzel Ankara” marşı (Aydın, 2020a: s. 332); öğrenci İlkay Alptekin'in çok slogan bilmediğini söylediği işçilerin kullandığını aktardığı “Dağ Başını Duman Almış” marşı (s. 433) bu kümeğe alınabilir. İlkokulda öğrenildiği aktarılan bu şarkı ve marşların, olası başka boyutlarının yanında, işçilerin -henüz- bilmediklerinin ve yaratamadıklarının yerine geçme özelliğine sahip olduğu ve devletin otorite konumunun karşısında çocuksu bir konumun sürdürülmesine gönderme yaptığı düşünülebilir. Bunlar, sınıfın daha sonraki aşamalarında deneyimlenen ayrışma yaşandıkça, yeni şeyler öğrenildikçe, akla ilk gelen olma statüsünü kaybedecek veya şu örnekte olduğu gibi dönüşüme uğratılacak düşünceler olarak ele alınabilir. Örneğin, öğrenci Cihan Şenoğuz'un aktardığı gibi öğrencilerin sözlerini değiştirdiği Eskişehir Marşı'nın işçiler arasında tutması ve sonrasında işçi direnişlerinde söylenen bir marş olması (Aydın, 2020a: s. 419) işçilerin asıl değil, uyarlanmış bir marşı sınıf deneyimi ifadesi olarak kullanmasına işaret ettiği için bu örneklerden ayrışır.

4.2.1.1.3. Orduya Bakış

Ordunun idealleştirilmesine dayandığı söylenebilecek sınıf deneyimi ifadeleri de narsistik aşamaya denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri arasında sayılabilir. Aydın'ın (2020a: s. 936) “eylem günlerinde sokaklardaki babacan tavrının” öve öve bitirilemediğini söylediği orduya dair, Maden-İş 1. Bölge organizatörü Hanefi Öztürk (Aydın, 2020a: s. 405) ve Gripin işçisi Naran Özkan'ın (s. 412) atıldığını aktardığı “İşçi-Asker El Ele” sloganı; üzerinde “proleter” yazan

minibüsün sahibi Yalkın ve Halide Özerden çiftinin aktardığı gibi “askerleri öven sloganlar” atılması ve askerlerin alkışlanması (s. 466) orduya atfedilen yüksek değer in ifadesi olarak düşünülebilir. Eylemler sırasında orduya yönelik övgüler ve orduyla birlik olunduğuna ilişkin sloganların dayandığı düşüncelerin, orduya yüksek bir değer atfetmenin yanında, aradaki güç farkının yadsınmasını ve hayali düzeyde bir eşitleme fikrini içerdiği söylenebilir. Dolayısıyla orduyla kurulan özdeşleşme, bir yandan onun güçlü bir kurtarıcı olarak varsayılmasına, diğer yandan da onun, idealleştirilmiş bir nesne olarak içselleştirilmesi yoluyla onunla aynı güce sahip olma deneyimine dayanmaktadır. Yüksek bir değer atfetme ve o değer de eşitleme eğilimlerinin çelişkili olduğu söylenebilir ve bu çelişkili birliktelik, Aydın’ın şu ifadelerinden yola çıkarak da tespit edilebilir:

Sınıflardan bağımsız bir devlet anlayışını, umut ve bel bağlanan ordunun sermaye saflarında yer alması ile orduya bakışı da büyük ölçüde değişikliğe uğrattı. 15-16 Haziran’da Ordu sermayenin yanında yer alarak işçi hareketini bastırmıştı. MDD içinde ittifak güçleri arasında sayılan ve eylem günlerinde sokaklardaki babacan tavrı öve öve bitirilemeyen ordu işçilerin karşısına geçmişti. (Aydın, 2020a: s. 936).

Aydın, buradaki çelişkinin varlığına doğrudan dikkat çekmemiş olsa da eşit bir ilişkiye gönderme yapan “ittifak” ile hiyerarşik bir ilişkiye gönderme yapan “babacan” tavır beklentisinin aynı anda var olduğunu tespit etmiştir. Bu iki çelişkili boyutlu deneyim, hiyerarşik özdeşleşmelerin bir özelliği olarak düşünülebilir.

4.2.1.2. Geriletici İdeolojik Etki Yapan Faktörler

Narsisistik aşamadaki sınıf deneyimi ifadelerinin ortaya çıkmasına vesile olan geriletici ideolojik etkilerdir ve bu etkiler, bazı bireysel ve toplumsal aracı faktörler tarafından taşınmaktadır. Bu türden etkileri etkiyi taşıyor olabilecek aracı faktörler olarak burada, öncü işçilerin ulus devlet ve milliyet vurguları, DİSK’in orduya bakışı ve anayasacılık anlayışının devletle ilişkili boyutuna değinilecektir.

4.2.1.2.1. Öncü İşçilerin Ulus Devlet ve Milliyet Vurguları

Bu kümedeki idealleştirme ve narsisistik özdeşleşmelere vesile olan ideolojik etkiyi taşıyan faktörlerden bazılarını, eylemlerden bir gün önce, 14 Haziran'da Merter'de yapılan ve yedi yüz kadar işçinin katıldığı toplantıdaki bazı sözel ifadelerde bulabiliriz. Arçelik temsilcisi Remzi Aslan'ın eylem kararından Türk işçisinin kurtuluş savaşı için alınan karar olarak söz etmesi ve bir “Kurtuluş Savaşı” göndermesi yapması (Aydın, 2020a: s. 269); Beşiktaş Un Fabrikası temsilcisi Rafet Yıldırım'ın “Savaşacağız, uğraşacağız” dedikten sonra Türk işçisinin tarihini kanlarıyla beyaz duvarlara yazacaklarını söyleyip savaş ve kırmızı-beyaz (bayrak) göndermeleri kullanması (s. 270); Rabak temsilcilerinden Neşet Demircan'ın kanunu çıkaranlara kanunu yalatacaklarını söylerken cümlenin öznesini “Türk işçi sınıfı” olarak ifade etmesi (s. 270) bunun örnekleri arasında sayılabilir. Burada aracı faktör olarak, sendikanın işyerlerindeki temsilcisi olan işçilerin savaş, bayrak ve etnisite örnekleri çerçevesinde ulus devlet ve milliyet vurguları tespit edilebilir. Devletin kuruluşuna, bir milliyete, düşmana karşı savaş fikrine yapılan göndermelerle, devletin ve ordunun idealleştirilmesine vesile olan ideolojik etkinin taşındığı düşünülebilir. Elbette tüm inceleme açısından geçerli olduğu gibi burada da yalnızca incelenen kaynakta görülebilen olası aracı faktörlere işaret edilmektedir.

4.2.1.2.2. DİSK'in Orduya Bakışı

İncelenen kaynakta DİSK'in, bu ideolojik etkiyi taşıyan faktörlerden biri olma şekline de rastlanabilir. Aydın (2020a: s. 902), “sokaklardaki işçi gösterilerini ‘komünizm tehdidi’ olarak algılayıp”, ürken ve “sosyal gelişim ve mücadele çizgisini bastırmak üzere” 12 Mart müdahalesini gerçekleştiren askerlerin, bu müdahalesine “destek konusunda en hızlı davrananlardan” birinin DİSK olduğunu söyler. DİSK ile Türk-İş'in askeri müdahaleye destekte buluşmuş olduğuna dikkat çeker (Aydın, 2020a: s. 904). DİSK desteğini ifade ederken şu ifadeleri de kullanmaktadır:

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın tanıdığı hakları en cesur şekilde kullanan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak, Atatürk devrimlerini hâkim kılmak ve Anayasa'nın öngördüğü reformları gerçekleştirmek özellikle

Anayasa'mızın temel ilkelerine yürekten bağlı kalmak yolunda görev başında olduğunun radyolardan ilanı karanlık ufukları aydınlığa kavuşturmuştur. (*DİSK Karar Defteri*, 1971, akt. Aydın, 2020a: s. 902).

DİSK'in 15-16 Haziran eylemlerinden dokuz ay kadar sonra yaptığı bu açıklamalardaki, orduya yönelik iyi niyet atfı ve orduyu olumsuzluk atfından azade tutma eğilimi DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in -*Milliyet*'te yer aldığı haliyle- 16 Haziran'da yaptığı konuşmada da mevcuttur:

Ne var ki, bizim aramıza çeşitli maksatlar güden kişiler, çeşitli kılıklara bürünerek girebilirler. Hatta, kötüsü, gözbebeğimiz, şerefli Türk ordusunun bir mensubuna kötü maksatla taş atabilir, tahrikler yapabilirler. Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Genel Başkanı olarak sizleri uyarıyorum. (Aydın, 2020a: s. 868)

Aydın (2020a: s. 869) bu vurgunun, o dönemin yaklaşımları içerisinde orduya atfedilen rolle bağlantılı olduğunu, Kemalizm'in ve 27 Mayıs Darbesi sonrasındaki “nispi özgürlükçü ortamın sağladığı demokratik avantajlar”ın bu atıflara katkısı olduğunu söyler. Aynı zamanda eylemlerde atılan ve pankartlara yazılan “İşçi-Ordu El Ele” sloganını, “Ordu’yu, devrimci mücadelesinin parçası sayan ‘sol’ anlayışın” da etkisine bağlar ve işçilerin “Türk Silahlı Kuvvetleri'nin adaletine” güven duyduğunu belirtir. Dolayısıyla DİSK'in de ordunun idealleştirilmesine vesile olan geriletici ideolojik etkiyi taşıyan faktörlerden olduğu söylenebilir. Yöntem kısmında tartışıldığı ve tüm aracı faktörlerin özellikleriyle ilgili yapılan tespitler için de geçerli olduğu gibi, DİSK'in bu etkiyi taşımış olabileceği tespiti DİSK'in toplumsal gerçeklikteki tutumunun bütününe veya o özelliklerinin gerekçelerine dair bir iddia taşımaz ama bu kaynakta görünür olmuş olan bir özelliğin işçilerin öznelliğindeki yerine dair bir çıkarım içerir.

4.2.1.2.3. Anayasacılık Anlayışının Devletle İlişkili Boyutu

Kemal Türkler (Aydın, 2020a: s. 868) 16 Haziran'da yaptığı konuşmada, anayasaya bağlı işçiler olduklarından ve hareketlerinin anayasa sınırlarının dışına çıkamayacağından bahseder. Anayasaya bağlılığa ilişkin vurgularla taşınan ideolojik etkinin ilerletici boyutuna B Kümesi'nde değinilecektir ama burada geriletici bir

boyuttan söz edilebilir. Aydın (2020a: s. 868), eylemlerin DİSK tarafından kırıldığı fikrinin solda uzun ömürlü bir şablon olduğunu ve Kemal Türkler'in konuşmasının da bunun örneği olarak değerlendirildiğini söyler. O dönem Dev-Genç işçi sınıfı hareketinin “ekonomistlerin ihanetleri ve provokasyonları sonucunda” pasifleştirildiğini dile getirmiştir (*Dev-Genç*, 1971, akt. Aydın, 2020a: s. 867-868). Buradan yola çıkarak bu çalışmada sorulabilecek bir soru, DİSK'in bazı müdahalelerinin eylemleri kırıp kırmadığı değil, anayasaya bağlılık vurgusunun işçilere yönelik bir uyarıya dönüştüğü bir konuşmanın, pasifleştirici, yani geriletici bir etkiyi de temsil edip etmediğidir. DİSK Genel Sekreteri Kemal Sülker'in (*Milliyet*, 1970, akt. Aydın: 2020a: s. 510) “Ayrıca işçilere de radyoda bir uyarı yaparak, kötü cereyanlara alet olmamalarını istedik” diyerek desteklediği bu uyarının, Aydın'ın (2020a: s. 510) belirttiği gibi “sağlıklı bir bilgiye” sahip olunmayan bir durumda ortaya çıktığı verisi dikkate değerdir. Çünkü uyarının tonu, bu belirsizliğin kabulünü yansıtmaktan uzaktır. İfadelerin, ister işçi hareketinin pasifleştirme stratejisinin bir parçası olduğu ister sendikal mücadelenin sınırları tarafından belirlendiği savunulsun ister onlara başka motivasyonlar atfedilsin, bu tür değerlendirmeler bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Bununla birlikte ifadelerin arka planındaki “bilgisizlik”, dolayısıyla belirsizlik, ele aldığımız metinden çıkarılabilmektedir. Aydın şöyle yazar:

Kemal Sülker'in aktardığına göre, Vilayet'ten çıkan DİSK yöneticileri açıklamayı yaparken sokaklarda neler yaşandığının, kaç kişinin yaşamını yitirdiğinin bilgisine sahip değillerdi. Olayların boyutunu Sülker, Valilik önünden ayrıldıktan sonra gittiği bir gazetenin yazı işleri müdürünün verdiği bilgiler sayesinde öğrenmiş oldu. (Sülker, 2005, akt. Aydın, 2020a: s. 870)

Bu belirsizliğe rağmen, beklemek ve başka değerlendirme süreçlerini devreye sokmak yerine, işçilere hitaben bir uyarının yapılmış olması dikkate değerdir. Başka nitelikte değil, uyarı niteliğinde bir konuşma yapılmış ve bu konuşmada, ordunun idealleştirilmesiyle paralel olarak, ideal olanla *bizden* olmayan arasında, eşitler (işçiler) arasında ayırım yapmaya yol açabilecek şekilde bir ayrıştırmaya yer verilmiştir. Bunlar, bu aracı faktörü ilerletici değil geriletici etkileri temsil ettiğini düşündürür. Çünkü, burada belirsizliğin çözümü, hızlıca, otoritenin

beklediğiyle uyumlu olduğu düşünölen bir kurguya havale edilmektedir. Bu kurgudaki anayasaya bağılılık vurgusu, ileride söz edilecek olan “Anayasacılık” anlayışının diğör boyutlarından farklı olarak, anayasaya yaslanarak haklılık iddia etmeye değıl anayasa üzerinden devletin ve ordunun idealleştirilmesine katkı yapıyor gibidir.

4.2.2. B Kümesi: Sınıfın İkircikli Aşaması

Bu başlık altında direniş sürecinde ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadelerinden, Sınıfın İkircikli Aşaması’na denk düşenlere yer verilecek olup bu ifadelerin çıkmasına vesile olan ilerletici ideolojik etki yapan faktörlere ve geriletici kurumsal etki yapan faktörlere değinilecektir.

4.2.2.1 Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri

Bu aşamaya denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin, üretim ilişkileriyle bağlantılı hiyerarşik nesnelerin gücünün idealleştirilmesine ve aynı zamanda kontrol altına alınma ve bu vesileyle güçsüzlük deneyiminin kontrol altına alınma veya yok edilme çabasına dayandığı düşünölebilir. İktidar figürleri ve onların gücü özdeşleşme nesneleri olarak deneyimlenmektedir. Bu bağlamda burada, bu türden özdeşleşmelere dayandığı düşünölebilecek, işçiler arasındaki bölünmeler ve savunmasız olana yönelik şiddetten söz edilecektir.

4.2.2.1.1. İşçiler Arasındaki Bölünmeler

İşçilerin direniş sürecinde ürettiğı sınıf deneyimi ifadelerinden bu kümeye dahil edilebilecek olanlar arasında işçiler arasındaki bölünmelere işaret edenler sayılabilir. İşçiler arasında yaşanan ve bir kesimin diğörünün deneyimini kontrol altına almaya veya yok etmeye yöneldiğı bölünmeler bu kapsama alınabilir. Ülker işçisi Yaşar Avcı’nı anlattığı gibi Ülker fabrikasının tamamen boşalmaması ve genelde dış mekânda, ambarda ve sevkiyatta çalışanların çıkmış olması (Aydın, 2020a: s. 410) ve Kocaeli’nde Seka ve Gölçük Askeri Tersanesi’nden eylemlere katılım olmaması (Öztürk, 2008, akt. Aydın, 2020a: s. 501) örneklerindeki ayrışmalarda, ayrışmış iki

grubun birbirlerine ve genel gruba yönelik düşüncelerine ilişkin çıkarım yapmak zordur ve bu nedenle bu kümeye dahil edilmeleri tartışmalı olabilir. Bununla birlikte, ayrışmadan ziyade bölünmelerin varlığına işaret eden örnekler vardır. Örneğin, Basın-İş üyesi İsmail Keresteci'nin aktardığı gibi Tekel Müdürlüğü önüne gelen işçilerin içeride çalışanları protesto etmesi ve taş atmaya başlaması (Aydın, 2020a: s. 413) ve Levent bölgesindeki çatışmadan sonra Şişli istikametine yürüyen işçilerin eyleme destek vermeyen Puro-Fay işçilerini yuhalaması ve İmren-Baylan Fabrikası'nı taş tutması (s. 437) işçiler arasındaki bölünmeye ve onun keskinliğine dair işaretler taşır. Bu bölünmeler, grubun bir bütün olarak, ortak bir deneyimle temasındaki aksamalara işaret ederken aynı zamanda da bir tarafın ötekinin deneyimini kontrol etmeye çalışması veya yok sayması eğilimleri çerçevesinde ele alınabilir Burada, bir tarafı dışarıda bırakma, yok sayma, kontrol altına alma veya cezalandırma eğilimlerini barındıran bölünmelerden söz edildiği düşünülebilir. Öteki tarafa ve onun deneyimine yönelen yıkıcı tutumlar, otoriter saldırganlıkla kurulan özdeşleşme yoluyla ötekini kontrol etmeye veya onun ötekiliğini yok etmeye yönelik isteklere işaret eder.

4.2.2.1.2. Savunmasız Olana Yönelik Şiddet

Saldırganla ya da başka bir deyişle, ötekinin deneyimini ve sınırını tanımayan ve kendini sınırlandırmadan muaf gören otoriteyle kurulan özdeşleşmelerin, o an savunmasız olan insanlara yöneltilen şiddet eylemlerinin de kaynağı olabileceği düşünülebilir. Örneğin, Haymak'tan Kadıköy'e yürüyen işçilerin bir büfenin üzerindeki Cola afişleri nedeniyle büfeye zarar vermesi ve sonrasında zararı karşılanmış olsa da büfe sahibinin ağlamasına sebep olmaları (*Birleşik Metal Gazetesi*, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 483), eylemler sırasında askerliğini yapmakta olan Cengiz Aksakallı'nın aktardığı gibi işçilerin kendilerine küfreden bir askerin dilini taşla ezmeleri (Aydın, 2020a: s. 473), bir polisin "işçilerin kabaran öfkesinin kurbanı" olması ve cansız bedeninin resmini hastane morgunda çeken Gabris Özatay'ın aktarımına göre kafasına aldığı bir darbeye hayatını kaybetmesi (*Tutanak Dergisi*, 1970 akt. Aydın, 2020a: s. 491) bu türden özdeşleşmelere işaret ettiği düşünülebilir. Bu tür sınıf deneyimi ifadelerinde saldırganlığın nesnesi ya toplumsal iktidar konumunda zaten olmamış ya da o iktidarın uygulayıcısı olma konumunu -

eylemler esnasında- kaybetmiş figürlerdir. Onlara yöneltilen saldırganlık, muktedirden daha ziyade iktidara sahip olmayana, savunmasız olana yönelmiş gibidir. Bu bağlamda, bu öfke eylemlerinin ardındaki deneyimin, öznenin kendi güvencesizliğiyle kurduğu bir temastan çok, o güvencesizliği karşısındakinde görüp kontrol altına alma veya yok etme isteğine dayandığı iddia edilebilir. Direnişteki işçilerin yöneldiği iki tür şiddet biçiminden biri olan, eşit olana veya savunmasız olana yönelik şiddet örnekleri baskıyı aşmaya yönelik olanlara kıyasla az sayıda olsa da bunların öznel anlamını tespit etmek, bu öznel durumu (hiyerarşik özdeşleşmeler temelinde ötekinin ve dolayısıyla kendi güvencesizlik deneyimine yönelen yıkıcılık) potansiyel bir gerileme noktası olarak tanımak açısından da anlamlı görünmektedir.

4.2.2.2. İlerletici İdeolojik Etki Yapan Faktörler

İkircikli aşamadaki sınıf deneyimi ifadelerinin ortaya çıkmasına vesile olan, ilerletici ideolojik etkiler ve geriletici kurumsal etkilerdir. Burada öncelikle, ilerletici ideolojik etkileri taşıdığı düşünülebilecek bir faktör olarak, anayasacılık anlayışının haklılıkla ilişkili boyutundan söz edilecektir.

4.2.2.2.1. Anayasacılık Anlayışının Haklılıkla İlişkili Boyutu

Burada ilerletici ideolojik etkisiyle ele alınacak olan, A Kümesi'nde başka bir etkisinden (geriletici ideolojik etki) söz edilen ve C Kümesinde başka bir etkisinden (ilerletici kurumsal etki) söz edilecek olan anayasa vurgusu hakkında Aydın şöyle yazar:

DİSK fabrika işgallerinden, sokak gösterilerine kadar gerçekleştirdiği bütün eylemler için meşruiyet kaynağı olarak Anayasa'ya işaret ediyordu. 15-16 Haziran eylemlerine hazırlanırken de DİSK eylemlerin meşruiyet çizgisini Anayasa'nın güvence altına aldığı direnme hakkı üzerine oturtmuştu. (Aydın, 2020a: s. 869)

Yani, haksızlığa uğruyor olmanın ve haklılık iddiasının gerekçelendirmesinde anayasa vurgusunun önemli bir yeri vardır. 1969 yılından, 1970'de gerçekleşen 15-16 Haziran Direnişi'ne kadar bu temele oturtulan haklılık

iddiası; Kemal Türkler'in 1969 Türk-İş'in hazırlıkları kamuoyuna yansımaya başladığında DİSK'in görüşlerini kamuoyuyla paylaşırken anayasa yer alan örgütlenme, sözleşme ve grev yapma haklarına dikkat çekmesinde ve anayasaya aykırılık vurgusunda (*DİSK Basın Bülteni*, 1969, akt. Aydın, 2020a: s. 199), aynı yıl DİSK Genel Sekreteri Kemal Sülker'in işçilerin Anayasa'dan gelen bütün haklarının ellerinden alınmak istendiğinin söylemesinde (DİSK Ajansı, 1969, akt. Aydın, 2020a: s. 199), o öneri kadük olduktan sonra yeni teklifin anayasaya aykırılığının saptanmasında (*DİSK 3. Genel Kurul Çalışma Raporu*, akt. Aydın, 2020a: s. 200), DİSK Yürütme Kurulu'nun kendini anayasa ilkelerini savunan devrimci bir kuruluş olarak tanımlaması ve DİSK'i kapatma amacıyla anayasayı rafa kaldırmayı birlikte ele almasında (DİSK Ajansı, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 208), "274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile İlgili Hükümet Tasarıları Hakkında DİSK'in Görüşü" başlıklı raporda yasa tasarısının "Anayasa'ya açıkça aykırı" olduğunun söylenmesinde (TÜSTAV/İşçi Hareketleri Arşiv Fonu, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 212), DİSK Direniş Komitesi'nin yasayı "Anayasal direnişleri kırmak üzere getirilen baskı ve terör kanunu" olarak tanımlamasında (TÜSTAV/İşçi Hareketleri Arşiv Fonu, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 212-214) bulunabilir. Aynı zamanda benzer vurgular; 15 Mart 1969'da "Türkiye'de Sendika Özgürlüğü Kara Bulutlarla Kaplanıyor" başlığıyla çıkan Maden-İş gazetesinde bu başlıkta yayımlanan yazıda hür sendikacılığın Anayasacı anlayışın savunucusu olduğuna işaret edilmesinde (Maden-İş gazetesi, 1969, akt. Aydın, 2020a: s. 216), Kimya-İş Genel Başkanı Dinçer Doğu'nun yaptığı açıklamada "Anayasa'nın işçi sınıfına tanıdığı haklara dayanarak" savaş verileceğini söylemesinde (TÜSTAV/İşçi Hareketleri Arşiv Fonu, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 229-230), Lastik-İş gazetesinde 'DİSK hür sendikacılığının teminatıdır' başlıklı açıklamasında Rıza Kuas'ın AP iktidarının Anayasa'nın dışına düştüğünden söz etmesi ve Anayasa'ya sahip güçlerin buna dur diyeceğine dikkat çekmesinde de (Lastik-İş gazetesi, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 236) bulunabilir. Buralarda, hükümetin çıkarmayı hedeflediği yasanın, anayasadan kaynaklanan haklara yönelik bir saldırı olduğu ve bu gerekçeyle, bu hakları savunmak için mücadele etmenin anayasal açıdan meşru olduğu fikri yer almaktadır. Bu fikirler; Kemal Türkler'in Süleyman Demirel'e mektubunda (USTE/Kemal Sülker Koleksiyonu, akt. Aydın, 2020a: s. 258), DİSK Uyarı Heyeti'nin Ankara'da yetkililerle görüşme

girişimlerinin ardından yaptığı açıklamada (USTE/Kemal Sülker Koleksiyonu, akt. Aydın, 2020a: s. 260-261), direnme hakkının “anayasal direnme hakkı” olarak tanımlanmasında (TÜSTAV/İşçi Hareketi Arşiv Fonu/Alev Ateş Koleksiyonu, akt. Aydın, 2020a: s 262-263; 264-265) da bulunabilir.

Bu örneklerde hükümetin çıkarmayı hedeflediği yasanın anayasadan kaynaklanan haklara yönelik bir saldırı olduğu ve bu gerekçeyle, bu hakları savunmak için mücadele etmenin anayasal açıdan meşru olduğu fikri yer almaktadır. Dolayısıyla iktidarın, işçileri, toplumsal ilişkiler matrisi içerisinde konumlandığı ve olmaya zorladığı yere (örneğin, daha pasif ve uzlaşmacı bir örgüte üye olma ve ancak sınırlı sosyal haklara sahip olma konumuna) karşı DİSK, ona bağlı sendikalar ve yöneticiler, bu müdahalenin ideolojik boyutunu tarif ediyor, kendilerine/işçilere farklı bir vaatte bulunduğunu söyledikleri 27 Mayıs Anayasası’na referans veriyor ve bu vaatlerin yerine getirilmesini hak ettikleri fikrine yaslanıyorlar. Başka bir şekilde söylersek, vaatten vaz geçilmesi veya vaadin törpülenmesi anlamına gelecek yasal değişikliklere karşı, vaadi koruyan metni (anayasayı) temel referans alıyorlar. Bu bağlamda Aydın’ın (2020a: s. 869) işaret ettiği “Anayasacılık” anlayışının ideolojik olarak ilerletici, yani devletle kurulan narsisistik özdeşleşmenin kırılmasına vesile olan boyutu bu olabilir. Devletle kurulan/algılanan bu uyumsuzluk, haklılık iddiasına dayalı öfkenin de kaynağı olarak düşünülebilir. Bu türden bir haklılık iddiasının elbette, eylemlerin gerçekleşmesi için gerekli olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır ama haklılık iddiası ancak, ileride görüleceği gibi ilerletici kurumsal etkileri taşıyan faktörlerle birlikte Sınıfın Uygur Aşaması’na denk düşecek ifadelerin oluşmasına vesile olur. Bu aşamada olduğu gibi *haklılık* temelinde ikircikli ifadelere vesile olması ise geriletici kurumsal etkiler nedeniyle olur. Bir bölünmenin öteki tarafındakilere (haksız görülenler) ilişkin yıkıcı eğilimler; anayasayı referans alan haklılık vurgusunun, mutlak bir haklılık-haksızlık (iyi-kötü) bölünmesine vesile olan faktörlere *dönüştüğü* yerlerde ortaya çıkıyor olabilir. Bu dönüşüme geriletici katkı sunan faktörlerin en belirginini devlet şiddetidir.

4.2.2.3. Geriletici kurumsal etki yapan faktörler

İkircikli sınıf deneyimi ifadelerinin ortaya çıkmasında ilerletici ideolojik etkileriyle birlikte var olan geriletici kurumsal etkiyi taşıdığı düşünülebilecek faktörler arasında da devlet şiddeti, işveren şiddeti, DİSK'in işlev eksiklikleri ve başka kesimlerle kurulan ilişkilerdeki eksikliklere değinilecektir.

4.2.2.3.1. Devlet Şiddeti

Direnşe dair aktarımlarda, şiddet tehdidinden fiili şiddete kadar, devlet şiddetinin farklı biçimleri bulunabilir. Bu şiddete işçilerin verdiği tepkiler değişebilmektedir ve C Kümesi'nde söz edileceği gibi işçiler, şiddeti aşmanın veya bertaraf etmenin yollarını bulabilmektedir. Bununla birlikte devlet şiddetinin anlık olarak aşılabilmesi onun, artan ya da form değiştiren bir şiddet bütünüünün parçası olduğunun gözden kaçırılmasına neden olmamalıdır. Örneğin, sıkıyönetim ilanı gibi, uygulandığı anda belirgin bir hareketsizleştirme etkisi yapan bir şiddet biçimi bile, ancak, eylemler boyunca yapılan tehdit, engelleme ve fiili şiddetin bir devamı, bir tamamlayıcısı olarak düşünülebilir. Benzer şekilde eylemlerden sonra, 16 Haziran gecesinden itibaren yapılan baskın ve gözaltılar (bkz. Aydın, 2020a: s. 546-557), sendikal faaliyetlerin yasaklanması (bkz. s. 545), işkenceler (bkz. s. 557-567) de bir açıdan bu şiddetin devamı olarak ele alınabilir. Belli zamanlarda ve ilerletici kurumsal etki yapan belli faktörlerin varlığında devlet şiddetinin aşılması söz konusu olabilir ama bu, devlet şiddetinin bir özdeşleşme nesnesi olması ve yaratabileceği zulmedilme kaygıları nedeniyle geriletici bir potansiyeli olmasına da engel değildir.

ECA temsilcisi Yunus Uysal'ın (Aydın, 2020a: s. 325), Auer baştemsalcisi Cengiz Turhan'ın (s. 404), İbrahim Ethem işçisi Nurten Arıcan'ın (Bayındır, 2009, akt. Aydın, 2020a: s. 407) ve Gripin işçisi Naran Özkan'ın (s. 412) aktardığı gibi tankların çeşitli yerlerde işçilerin önünü kesmesi ve yine Auer baştemsalcisi Cengiz Turhan'ın aktardığı gibi askerlerin işçilere yaptıkları eylemin yasadışı olduğunu söyleyip sendikacılara cahil demesi (s. 399) devlet şiddetinin engelleme, cezayla tehdit etme ve aşağılama gibi görünümüne örnek olarak verilebilir. Fiili şiddet de Cengiz Turhan'ın aktardığı gibi bir tankın son anda durana kadar işçilerin üzerine

hızla gelmesi (s. 402), polisin Şişli'ye doğru yürüyen işçilere yaptıklarını yasadışı olduğunu söylemesi ve ardından saldırması (s. 426), ECA Temsilcisi Yunus Uysal'ın aktardığı gibi Fenerbahçe Stadı önünde işçilerin önünü kesen polisin önce onlara bağırması, silahla havaya ve üzerlerine ateş etmesi ve çıkan çatışma esnasında işçileri sürüklemesi (s. 457), yine aynı çatışmada bir çocuğun polis tarafından vurulması (*Sendika.org*, 2015, akt. Aydın, 2020a: s. 463), Kadıköy'de kaymakamlığın altındaki karakolun önünde işçiler toplanmışken bir sivil polisin ateş açması (s. 480), işçi-polis çatışmalarındaki polis şiddeti (s. 483) örneklerinde bulunabilir. Sıkıyönetim ilanından sonra, Aydın'ın (s. 867) deyiimiyle bir "furya" olarak devamı gelecek gözaltılar da eylemler sırasında yaşanan devlet şiddeti örnekleri olarak değerlendirilebilir. Ankara 51'i öğrenci, 19'u işçi olmak üzere 70 kişinin gözaltına alınması (s. 507), İstanbul'da, Demir Döküm işçisi Turgut Bozgül'ün aktardığı gibi işçiler askerle konuşurken polisin iki işçiyi kapıp gözaltına alması (s. 346), üç işçinin gözaltına alınıp Kartal Emniyeti'ne götürülmesi (s. 448) bunlara örnek verilebilir.

Fabrikalarda ve sokaktaki devlet şiddetinin yanı sıra, DİSK yöneticilerine yönelik baskı ve suçlamalar da geriletici kurumsal etki yapan faktörler arasında sayılabilir. Örneğin eylemlerin başlamasından birkaç saat kadar sonra 1. Ordu Komutanı'nın gönderdiği dört subayın DİSK Genel Merkezi'ne gidip 1. Ordu Komutanı'nın kendileriyle görüşmek istediğini söylemesi, komutanın görüşmeye giden DİSK yöneticilerini bir süre bekletip sonra yanlarına gittikten sonra onları suçlaması (Sülker, 2005 akt. Aydın, 2020a: s. 509), onların kargaşa ve cinayet sorumluluğu yüklemesi ve sıkıyönetim ilan edilirse onarı tutuklayacağını söylemesi (Nebioğlu, 1988, akt. Aydın, 2020a: s. 509), daha sonrasında da Vilayet'te İçişleri Bakanı, Emniyet Genel Müdürü, Jandarma Genel Komutanı, İstanbul Valisi, İstanbul Emniyet Müdür ile MİT'ten olduğu tahmin edilen bir kişi ve İstanbul Bölge Çalışma Müdürü'nün olduğu toplantıda DİSK yöneticilerinin suçlanması ve sıkıyönetim haberinin verilmesi (Nebioğlu, 1988, akt. Aydın, 2020a: s. 509) bunların örnekleri arasındadır. Sıkıyönetim ilanı, bir aracı faktör olan devlet şiddetinin bir biçimi olarak düşünülebilir. Aydın sıkıyönetimin, işçilerin hareketini geriletken, bir arada olmalarını, eylem ve miting yapmalarını engelleyen etkisi üzerine şunları yazar:

İşçi eylemleri üzerine Sıkıyönetim'in ilan edilmesi, İstanbul ve Kocaeli'nde kentin idari yönetimin askerlere bırakılması, askerlerin sokakları, fabrikaları kuşatması ve yaygın gözaltı furyası, 17 Haziran'da sokaklardan çekilmesini getirdi. Henüz Sıkıyönetim'in ilan edilmediği bir aşamada, DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler 17 Haziran için düşünülen mitingden vazgeçemediklerini, Cumartesi gününe ertelediklerini açıklamıştı. Ancak o akşam Sıkıyönetim ilan edilince bu plan da kadük hale geldi. 17 Haziran sabahı fabrikaların kapısı tutulmuştu. Sokağa çıkmak pek mümkün görünmüyordu. İşçilerin yapacağı tek şey kalmıştı, fabrikalara çekilerek direnişi sürdürmek. Nitekim öyle de oldu; işçiler fabrikalara çekilerek, direnişe devam ettiler. Bir müddet daha iş yerlerinde sürdürülen direniş, bazı işyerlerinde çalışılmayan günler için ödenen ücretler karşılığında, bazı yerlerde atılan işçilerin geri alınması neticesinde yavaş yavaş bitti. (Aydın, 2020a: s. 867)

Sıkıyönetimi ilanı; Başbakan Süleyman Demirel başkanlığında yapılan toplantını sonunda Devlet Bakanı Refet Sezgin'in devletin alabileceği tedbirler arasında sıkıyönetimi de sayması (*Yenigün*, 17 Haz. 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 509), başbakanın MİT müsteşarı ile birlikte cumhurbaşkanıyla görüşmeleri ve sonrasında Bakanlar Kurulu'nun toplanarak İstanbul ve Kocaeli'nde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etmesi (*Tercüman*, 17 Haziran 1970, Aydın, 2020a: s. 511), Sıkıyönetim Komutanlığı'nın 21.00 ile 05.00 arası sokağa çıkma yasağı koyması (*Bugün*, 17 Haziran 1970, Aydın, 2020a: s. 511), TBMM'de Adalet Partisi ve Güven Partisi'nin kabul oylarıyla sıkıyönetim kararını onaylanması (*Cumhuriyet*, 18 Haziran 1970, Aydın, 2020a: s. 513) ve askerlerin 17 Haziran sabahı fabrikaların kapısını tutması (s. 867) aktarımlarında izlenebilir.

4.2.2.3.2. İşveren Şiddeti

Devlet şiddetinin yanı sıra, işverenin şiddeti de geriletici kurumsal etki yapan faktörler arasında düşünülebilir. Bunlar arasında Gıda-İş yöneticisi Yurdakul'un aktardığı gibi işverenin sonra üzerlerine gitmese de önce işçileri tehdit etmeye çalışması (Aydın, 2020a: s. 365), Ülker işçisi Yaşar Avcı'nın aktardığı gibi Magirus işçileri fabrikanın önün gelince işverenin fabrikanın kapılarını kapattırması (s. 410) tehdit ve engellemeye örnek olabilecekken, işverenin Haymak'ta sendika kırıcı olarak Eskişehir'den işçiler getirmesi ve bu işçilerin direnişteki işçilere

müdahale etmeye hazırlanması ve lojmanlarında kesici ve delici aletler bulundurması (s. 336-337) fiili şiddeti organize etmenin bir örneği olarak düşünülebilir. Tıpkı devlet şiddeti için değinildiği gibi işveren şiddetinin de o esnada aşıldığı durumlarda dahi geriletici boyutu göz önüne alınmalı ve diğer şiddet biçimlerinin geriletici etkisine güç katma özelliği gözden kaçırılmamalıdır. Eylemlerden sonraki işten atmalar da (s. 574-575) bir açıdan bu şiddetin devamı veya tehditlerin uygulamaya konması olarak düşünülebilir.

4.2.2.3.3. DİSK'in İşlev Eksiklikleri

Devlet ve işveren şiddetinin işçiler arasındaki bölünmeler ve belli bir anda savunmasız olan kişilere karşı girişilen saldırgan eylemleri ortaya çıkan etkileri taşımasının yanı sıra burada ele alınan kaynak, konfederasyon ve sendikaların taşımış olabileceği geriletici kurumsal etkilerin tespit edilmesine de olanak vermektedir. DİSK'in eylemlerle iletişim kurma ve temas etme konusundaki yetersizlikleri böyle bir etkiyi taşıyan ya da bu etkinin telafisini zorlaştıran faktörlerden olabilir. Teknoloji yetersizliği veya başka sebeplerden kaynaklansın, bazı örneklerde görülebilecek olan haber, bilgi ve değerlendirme eksiklikleri geriletici etki yapabilecek işlev yetersizlikleri olarak değerlendirilebilir. DİSK yöneticilerinin 1. Ordu Komutanı'yla görüşmesi esnasında eylemler esnasında olup biten konusunda bilgi sahibi olmaması (Aydın, 2020a: s. 509) ve benzer şekilde Vilayet'te tehdit ve suçlamaya maruz kaldığı toplantıya katıldıklarında da eylemlerin ve olayların boyutu konusunda sağlıklı bilgiye sahip olmamaları (s. 510), neler yaşandığını veya kaç kişinin yaşamını yitirdiğini bilmemeleri (s. 870) bunun örnekleri olarak sayılabilir.

A Kümesi'nde, bilgi eksikliği olarak söz edilen belirsizliğin DİSK yöneticileri tarafından hızlıca bir uyarı mesajına çevrilmesinin, devletin idealleştirilmesi yönündeki bir ideolojik etkiye katılabileceğinden söz edilmişti. Bu belirsizliğin işaret ettiği kurumsal işlev yetersizliği de işçilerin şiddeti dönüştürmesi veya aşmasına yerine içselleştirmesine vesile olan bir faktör olmuş olabilir. Aydın bu türden bir yetersizliğe şu şekilde dikkat çekmektedir:

Gözaltına alınanların fiili müdahaleyle kurtarılması, kamu araçlarına biler almadan binme çağrısı, ayaklanma, başkaldırı denmese bile devlet otoritesine karşı kuvvetli itirazı içeren bir özelliğe sahipti. Bu çapta bir çağrı karşısında gelişebilecek devlet reaksiyonlarının öngörülememesi, bir B planının olmaması, eylemin merkezi bir idareden yoksun olarak sönümlenmesine yol açan bir diğer faktör oldu. (Aydın, 2020a: s. 870)

Aydın da benzer şekilde “devlet reaksiyonları” ile bir öngörüsüzlük ve hazırlıksızlık durumunun, bir sönümlenmeye *birlikte* yol açtığına dikkat çekmiştir. Bu sönümlenmeyi “merkezi bir iradede yoksun” olarak tanımlarken de bu sönümlenmenin, içsel bir örgütlenmenin korunduğu bir geri çekilme olmadığına işaret etmektedir. Aydın’ın burada, örgütlenmenin korunmasına karşıt olarak bir dağılmayı içinde taşıyan bir pasifleşmeden söz ettiği düşünülebilir. Dolayısıyla bu yorum da devlet şiddetinin kurumsal işlev yetersizlikleriyle birleşerek geriletici kurumsal etki yaptığı fikrini destekler niteliktedir. Bu alıntılarda, işçilerle örgütleyici ve yatay ilişkileri genişletici bir şekilde ilişki kurma işlevinden ziyade, dağıtıcı ve hiyerarşik ilişkileri besleyen bir işleve kaymanın işaretinin de olduğu söylenebilir. Benzeri bir kayma Kocaeli’nde Lastik-İş’in örgütlü olduğu iki büyük lastik fabrikasından eylemlere katılım olmamasında da görülebilir, çünkü Lastik-İş Şube Başkanı Kenan Akman kendi ifadesine göre bölgeden katılımı yeterli görüp kendisi oraya gelmeden eyleme katılmaması talimatı vermiştir (15-16 Haziran Kocaeli İşçi Direnişi Davası Mahkeme Evrakı, t.y. akt. Aydın, 2020a: s. 373-374).

4.2.2.3.4. Başka Kesimlerle Kurulan İlişkilerdeki Eksiklikler

Kurumsal olarak geriletici etki yapmış olabilecek bazı diğer faktörler de öteki mücadelelerle ve toplumun diğer kesimleriyle kurulan temas ve karşılıklı ilişkideki eksiklikler olabilir. Aydın (2020a: s. 293) pürüzsüz bir işçi-gençlik ilişkisinden söz edilemeyeceğini söylerken politik saiklerle karşılıklı mesafeler taşındığına da işaret eder. Uzel işçisi Mehmet Ali Kılıç’ın aktardığı gibi öğrencilerin bildirilerinin alınmamasına yönelik işçilere yapılan ikazlar da (s. 409) bu mesafe çabasının örnekleri arasında düşünülebilir. Paralel şekilde Ankara’da öğrenci Firuzan Enson’ın tarafından “Sanayi Mahallesi çalışanları” (s. 503-504), Kürkçü (2006, akt.

Aydın, 2020a: s. 504) tarafından “çırak” (Kürkçü, 2006, akt. Aydın, 2020a: s. 504) ve İba (2016, akt. Aydın, 2020a: s. 503) tarafından “esnaf” adlandırılan kesim veya kesimlerle işçiler arasında, bir tarafın diğerine şiddet uygulamasıyla ifade bulabilen güçlü bölünmelere işaret edilmektedir. Sendikal kurumların, öteki mücadelelerle ve toplum kesimleriyle ilişkilerindeki ayrışmaların, telafi edilmeye çalışılmayan boyutları ve sürdürülen veya aşılamayan bölünmeler sınıf deneyiminin ikircikli ifadelerinden olan, işçiler arasındaki bölünmeleri ve işçilerin savunmasız olana yönelttiği saldırganlığı besleyen faktörler arasında sayılabilir.

4.2.3. C Kümesi: Sınıfın Uygar Aşaması

Bu başlık altında direniş sürecinde ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadelerinden Sınıfın Uygar Aşaması’na denk düşenler ve bu ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olan ilerletici kurumsal etki yapan faktörler ve geriletici hafıza etkisi yapan faktörlere yer verilecektir.

4.2.3.1. Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri

Bu aşamaya denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri, diğer işçilerle kurulan eşitlikçi özdeşleşmelere ve hiyerarşik nesnelerden ayrılmaya dayanır. Bir yandan bağımlılık ve zorunluluk deneyimleri kabul edilirken, diğer yandan bunlar üzerinden benzer konumda olanlarla ortaklık duygu ve düşünceleri gelişir. Bu türden özdeşleşmelere dayandığı söylenebilecek grev, toplu yürüyüş ve mitingler, devlet ve işveren şiddetinin aşılması, ortaklaştırıcı ve hareketlendirici duygular, sergi ve marşlar ve başka kesimlerle kurulan ilişkiler bu kümede ele alınacaktır.

4.2.3.1.1. Grev, Toplu yürüyüş ve Mitingler

15-16 Haziran İşçi Direnişi’nden sınıf deneyimi ifadeleri arasında, eşitlikçi özdeşleşmelere işaret eden en yaygın örnekler grev, toplu yürüyüş ve mitinglerdir. Bir yandan bu incelemede yer alan tüm sınıf deneyimi ifadelerinin bu toplu eylemlerin parçası olarak düşünüleceği söylenebilir ve inceleme esnasında bu parçalar farklı kümelere dağıtılmaktadır. Ama bu kümede özellikle yer verilecek olan, bu toplu

eylemlerin ortaklaşmacı ve ortaklaştıran nitelikleridir. Bu ifadeler, işçilerin birbirleriyle kurduğu ortaklık ilişkileri kadar, iktidarı temsil eden figürlerle aralarındaki farkı tanımaya da dayanır. Aynı zamanda mahrum edileceklerine inandıkları şeyleri savunma eğilimi taşır. Aydın 15 Haziran'da üretilen bu türden ifadeleri şu şekilde özetler:

O sabah, Maden-İş, Lastik-İş, Kimya-İş ağırlıklı olmak üzere DİSK'in örgütlü olduğu iş yerlerinin büyük kısmında üretim durdu. Ardından direniş, grev, eylem tecrübesi olan, organizasyon becerisine sahip iş yerlerinden başlayarak, işçiler, yavaş yavaş fabrikaları terk ettiler.... Kimi 14 Haziran akşamı Bölge Temsilcilikleri'nde yapılan toplantılarda belirlenen güzergah üzerinde, kimi o anda inisiyatif kullanan temsilcilerin ve işçi önderlerinin çizdiği hatta yürüyüşe geçtiler. Sokağa çıkanlar, arkalarında herhangi bir olumsuzluğa meydan vermemek için üretim sahalarının, işletmelerin güvenliğini, belirledikleri nöbetçilere emanet ettiler.

15 Haziran günü, DİSK üyesi sendikaların örgütlü olduğu işyerlerinin neredeyse tamamında üretim durdu, ancak üretimin durduğu işyerlerinin hepsi sokağa çıkmadı. 14 Haziran toplantısında, yerel yöneticilere tanınan inisiyatifin sonucu olarak, bazı fabrikalarda işçiler, protestolarını fabrikanın içinde, bahçesinde ya da önünde yapmayı seçti.

Fabrikalarda üretimi durduran işçilerin ilk yaptığı işlerden biri de içeride eylemin başladığını duyurmak amacıyla fabrikaları çevreleyen duvarlara, tel örgülere karton pankartlar asmak oldu. Bu pankartlarda işçiler, taleplerini ve kararlılıklarını şöyle ifade ettiler: 'Anayasa'ya aykırı kanun çıkaranlar işçi düşmanıdır', 'Anayasa ve sendika özgürlüğünü alanlara derslerini vereceğiz', 'Kanunlar Meclis'ten alınıncaya kadar direneceğiz' [Cumhuriyet, 16 Haziran 1970]. Bu gibi politik taleplerin yanı sıra işçilerin kalemlerinden çıkmış 'İneği besleyen biz, sütü, kaymağı yiyen kim?' gibi dikkat çekici dövizler de duvarlardaydı. (Aydın, 2020a: s. 316-318)

Bu türden sınıf deneyimi ifadelerinden 15 Haziran'da Anadolu yakasında gerçekleşenlere; Maden-İş 4. Bölge organizatörü Adem Karabaş (Aydın, 2020a: s. 318), Aksan baştemcilsici İsmail Dönmez (s. 318), Arçelik işçisi Bekir Belovacıklı (s. 319), Arçelik işçisi Hayri Erol (s. 320), Arçelik işçisi İbrahim Özyürek (s. 322), Aydın (s. 322; 327; 332), Arınır-Öztürk (1976, akt. Aydın, 2020: s. 323), ECA

temsilcisi Yunus Uysal (s. 324-325), Singer işçisi İmam Toker (s. 326), Tekel işçisi Bahtiyar Kuru (s. 328), Tuzla Porselen işçisi Hanife Reis Gülşen (s. 332) ve Otosan işçisi Mehmet Karaca'nın (s. 333) aktarımlarındaki iş bırakma, toplanma ve yürüyüşler örnek verilebilir. Aynı gün Haliç'ten benzer örnekler Demir Döküm işçisi Turgut Bozgöl (s. 344), Mahmut Altuncevahir (s. 344), Aydın (s. 345; 348), Nurmatal işçisi Selim Mahmutoglu (s. 348) ve Dizman'ın (2011, akt. Aydın, 2020: s. 351) aktarımlarında bulunabilir. Bakırköy'den örnekler, Derby Lastik işçisi Osman Bilgi (s. 364), Gıda-İş yöneticisi Yurdakul Gözde (s. 365-366), Aydın (s. 366) ve Auer Baştemsilcisi Cengiz Turhan'ın (s. 367) aktarımlarında; Boğaz-Levent hattından örnekler (s. 370), Türk Philips işçisi Ekrem Kandemir (s. 371) ve Profilo işçisi Süleyman Dolaşık'ın (Aydın, 2020: s. 371) aktarımlarında mevcuttur. 15 Haziran gününden bu küme içinde alınabilecek benzer sınıf deneyimi ifadelerinin Kocaeli (s. 372-373) ve Ankara'da (s. 376) da üretildiği görülebilir.

16 Haziran gününden işçilerin ürettiği grev, toplu yürüyüş ve miting gibi sınıf deneyimi ifadeleri de bu küme içinde değerlendirilebilir. Topkapı'da üretilen ifadelere örneklere Auer Baştemsilcisi Cengiz Turhan (Aydın, 2020: s. 400; 404), Aydın (s. 400) tarafından; Haliç'e dair örneklere Aydın (s. 424) tarafından; İstinye-Levent hattına dair örneklere yine Aydın (s. 425; 434) ve Metin Turgut (s. 426) tarafından işaret edilmiştir. Aynı gün Anadolu yakasında gerçekleşen bu türden ifadeler Aydın (s. 441; 446; 450; 451; 454; 459), Tekel işçisi Nezaket Erdoğan (*Petrol İş Kadın Dergisi*, 2019, akt. Aydın, 2020: s. 444) ve Maden-İş 4. Bölge organizatörü Adem Karabaş (s. 451) tarafından aktarılmıştır.

Aydın eylemlere katılımı ile ilgili şöyle yazar:

Sayılar üzerine çeşitli tartışmalar olmakla beraber, birinci gün için eylemlerin sayısına 70 bin diyen gazeteler, ikinci gün için bu sayıyı 100 bin olarak verdi. (Yeni Gazete, 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 518).

Buraya kadar sunulan örnekler, toplu hareket etmenin farklı şekillerini içerir. Bu toplu hareketler eşitlikçi özdeşleşmelere dayanma ve bir grup olarak sınıf olma düşüncesine dayanmaları yönüyle bu kümeye dahil edilmiştir. İlgili alıntılarda,

uygar sınıf deneyimi ifadelerinden sayılabilecek grev, toplu yürüyüş ve mitingin yanı sıra, birçok yerde, başka bir işçi grubunu birlikte hareket etmeye davet etme, hareketsizlikten çıkması için çağrıda bulunma ve Haymak örneğindeki gibi bir sıkışma durumunda dayanışma gösterme gibi ifadeler mevcuttur. Aynı zamanda aktarımlardaki sloganlar da (“Anayasa’ya aykırı kanun çıkaranlar işçi düşmandır.”, “Anayasa ve sendika özgürlüğünü alanlara derslerini vereceğiz.”, “Kanunlar Meclis’ten alınıncaya kadar direneceğiz.”, “İneği besleyen biz, sütü, kaymağı yiyen kim?”, “İşçiyiz haklıyız, işçiyiz güçlüyüz”, “Demirel İstifa”, “Hükümet İstifa”, “Sendika Hakkımız”, “İşçiyiz Güçlüyüz”, “Sömürüye Son!”, “Yaşasın DİSK, Kahrolsun Türk-İş”, “Kahrolsun Sarı Sendikacılar”) hem öteki işçilerle kardeşleşme, hem de mahrum bırakma tehdidini temsil eden iktidar figürleriyle karşıtlaşma eğilimlerini yansıtmaları çerçevesinde değerlendirilebilir. Buna paralel şekilde Tekel işçisi Ahmet Sarıcan’ın aktardığı, Kadıköy’e doğru yürüyen işçilerin Bağdat Caddesi’nden geçme eğilimi de kendisi tarafından “kaymak tabaka” ile karşıtlaşma eğilimi olarak değerlendirilmiştir (Aydın, 2020a: s. 451-452)

4.2.3.1.2. Devlet ve İşveren Şiddetinin Aşılması

Sınıf deneyiminin bu küme içerisinde ele alınabilecek ifadeleri arasında, devlet ve işveren şiddetinin içselleştirilmesine değil de aşılmasına işaret edenler sayılabilir. Bu türden ifadelerin, bir karşı şiddet içerenleri olduğu gibi, şiddete dönüşmeyen bir tepki gösterme ve yol bulmayla sınırlı kalan biçimleri de olabilir. Otosan işçisi Mehmet Karaca’nın aktardığı gibi işçilerin eylemini kanunsuz olarak tanımlayan bir askere karşı direnişte ısrarcı olunacağını söylenmesi (Aydın, 2020a: s. 443), Gıda-İş yöneticisi Yurdakul Gözde’nin aktardığı gibi işverenin tehdit etmesine karşı işçilerin fabrikayı boşaltıp yürümesi (s. 365) ve işyerindeki teknik müdürün işten atmakla tehdit etmesine karşı temsilcilerin ve işçilerin fabrikayı boşaltmaları (Arınır-Öztürk, 1976, akt. Aydın, 2020a: s. 323) şiddetin aşılması için davranışta ısrar etme yönteminin kullanılmasına örnek teşkil eder. Örneğin Auer Baştencilsici Cengiz Turhan’ın aktardığı gibi askerlerin yolu kestiği bir noktada onların kenara itilmesi ve yürüyüşe devam edilmesi (s. 404) ve Gripin işçisi Belkıs Kaya’nın aktardığı gibi yolu kesen tankların üzerinden atlanması (*Cumhuriyet*, 2008, akt. Aydın, 2020a: s. 412) da yine bu kümede değerlendirilebilecek ifadeler arasında

sayılabilir. Bunlar gibi kolektif bir şekilde gerçekleştirilen ve kolektif olarak oluşturulan beden kuvvetinden yararlanıldığını düşündüren örnekler dışında Auer Baştemsilcisi Cengiz Turhan'ın aktardığı gibi bir işçinin sendikacılara cahil diyen bir askere argo kullanarak tepki vermesi de (s. 399) bireysel olan ve yine şiddetin karşılıksız bırakılarak aşılmasına dayanan bir sınıf deneyimi ifadesi olarak düşünülebilir. Yine aynı kişinin aktardığı gibi bir işçinin tankın önüne yatması (s. 402), bir işçinin hakarete uğradığı düşüncesiyle bir askere şiddetli bir tepki göstermesi (s. 402) ve İbrahim Ethem Fabrikası işçisi Nurten Arıcan'ın aktardığı biri kaba davranmak istediği düşünülen bir askerin tankın üzerinden itilmesi (Bayındır, 2009, akt. Aydın, 2002a: s. 407) benzer şekilde değerlendirilebilir. Bazı örneklerdeyse işçilerin dayanışma göstermesi ve bu sayede gözaltı uygulamasının aşılmasından söz edilmektedir. İşçilerin Eyüp Karakol binasının etrafını sarıp içine girerek gözaltındaki iki işçiyi dışarı çıkarması (Bozgöl, akt. Aydın, 2020a: s. 346-347) ve işçilerin gözaltındakilerin serbest bırakılması talebiyle Kartal Emniyet binasını bir süre işgal etmesi ve gözaltındakilerin serbest kalması (*Akşam*, 17 Haziran 1970, akt. Aydın, 2020a: s. 448) buna örnektir.

İşçilerin tehdit biçiminde veya fiili işveren ve devlet şiddetine karşı şiddet eylemleri geliştirmeleri ve karşılarındaki şiddetin üstesinden gelme eğilimlerine işaret eden örnekler de bu kümede değerlendirilebilir. Bu türden ifadelere, Haymak'a sendika kırıclığı yapmaları için Eskişehir'den gelen işçilerden birinin havaya ateş etmesi üzerine işçilerin fabrikaya hücum etmesi, fabrikanın idari bölümünü tahrip etmesi ve lojmanlarda arama yapması (Aydın, 2020a: s. 336-337), Demir Döküm işçisi Turgut Bozgöl'ün aktardığı gibi işçiler askerlerle konuşurken polisin iki işçiyi gözaltına alması üzerine işçilerin askerlere ve polise karşı taşlarla hücumu geçmesi ve onların dağılması (s. 346-347), Sabri Ülker'in fabrika kapılarını kapattırmasına karşı işçilerin kapıları sallamaya başlaması ve Sabri Ülker'in işçilerin çıkışına izin vermesi (s. 410), Levent-Mecidiyeköy, Beşiktaş-Ortaköy hatlarından ve İstinye'den gelip buluşan işçilerin Şişli'ye yürümesi üzerine polisin yaptığı saldırıya karşı saldırıya geçmesi ve polislerin dağılarak kaçması (s. 426), Selahattin Türokay'ın aktardığı gibi Şişli tarafında işçilerin polisle yaşadığı çatışma (s. 434), ECA Temsilcisi Yunus Uysal'ın aktardığı gibi Fenerbahçe Stadi'nin orda işçilerin polis şiddetine karşı çatışmaya girmesi, geri çekilmeler sonrası çatışmayı sürdürmesi, polis

arabasını devirmesi, gözaltındaki işçileri gözaltından çıkarması ve polisin dağılması (s. 457), işçilerin Altıyol'da önlerini kesen güvenlik kuvvetleriyle çatışması (s. 472), Kaymakamlık binasının alt katındaki karakolun önüne gelen işçilerin bir sivil polisin ateş açmasıyla birlikte saldırıya geçmesi (s. 480) örnek verilebilir. B Kümesi'ndeki örneklerden farklı olarak bu türden tepki ve şiddet örneklerinin bu kümede ele alınmasının sebebi, buradaki öfkenin, iktidar sahibi saldırgan figürünün içselleştirilmesine dayanmaktan ve güçsüz olana yönelmekten ziyade; özel çıkarları korumaya odaklanan, dolayısıyla kardeşlik hukukunu tanımayı reddeden iktidar figürlerinin iktidarının yok edilmesini amaçladığı düşüncesidir. En azından, başka boyutları olma ihtimali de olsa bu boyutunun varlığı onları bu kümeye dahil etmek için yeterlidir.

Aynı zamanda, güçsüz olanın varlığını ve öznelliğini inkâr etmeye dayalı saldırganlıktan farklılaşma eğilimine işaret eden, şiddetten kaçınma örnekleri de burada ele alınabilir. ECA Temsilcisi Yunus Uysal'ın aktardığı gibi bazı işçilerin AP'li bir esnafın dükkanını tahrip etmek istemesine diğer bazı işçilerin engel olması (Aydın, 2020a: s. 324-325), Tekel Müdürlüğü'ndeki çalışmaya devam eden işçilere yönelik öfkeyle camların taşlanması başka işçiler tarafından durdurulmuş olması (Keresteci, akt. Aydın, 2020a: s. 413) ve bir Madeni-İş temsilcisinin valiliği işgal etme önerisine başka bir işçi tarafından itiraz edilmesi (Bayrak, akt. Aydın, 2020a: s. 499) bu eğilimin taşıyıcısı olarak değerlendirilebilir.

4.2.3.1.3. Ortaklaştırıcı ve Hareketlendirici Duygular

Direnışten Sınıfın Uygar Aşaması'na denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri arasında, işçiler arasında paylaşılan, işçileri ortaklaştıran duygulardan da söz edilebilir. Bu duyguların, ortaklığa gönderme yapmanın yanı sıra canlılığı, birlikte canlanmayı da temsil ettiği düşünülebilir. Örneğin Koruma Tarım işçisi Ahmet Ceylan, daha evvel direnişlerini desteklemeye de gittikleri ECA işçisinin fabrika önüne gelip “İşçiler dışarı” diye bağırmasıyla hareketlenip, dışarı çıktıklarını anlatırken böyle bir duyguya işaret etmekte gibidir ve dışarıdaki havayı tarif ederken “bir kucaklama, bir sevinç, sanki bayram” olduğunu söyler (Aydın, 2020a: s. 326). Buradaki ifadeden yola çıkarak, sözü edilen duyguların, kucaklayıcı ve bütünleştiren

duygular olduğu kadar, “bayram” gibi coşkulu ve hareketli olduğu da söylenebilir. İşçileri fabrikadan çıkmaya iten duygu, onlar fabrikadan çıkığı zaman, sanki onlardan dışarı ve birbirlerine doğru taşmaktadır. Buradakiler gibi canlandırıcı duygulara, başka bir bağlam için Tekel işçisi Şaban Tekinbaş tarafından da dikkat çekilmektedir. Kendisi Fenerbahçe Stadı önünde yaşanan çatışmayı aktarırken, işçilerin “büyük bir hışımla” çatışmaya başladığından söz eder (s. 457). Tekel işçisi Ahmet Sarıcan da bir panik duygusunun ardından kalabalığın geri döndüğünden ve geri-ileri dalgalandığından söz eder; kalabalığın insanlar vuruldukça kaçtığını ve sonra kızgın bir şekilde geri döndüğünü anlatır (Aydın, 2020a: s. 458). İleriye doğru saldırmayı da “toplumsal bir içgüdü”ye bağlar. Burada “toplumsal bir içgüdü”ye benzetilen, yani canlandırıcı, itici bir güç olarak ele alınan hışım, öfke, aynı zamanda dağılmaya karşı bir eğilim da görülmektedir. Öfke, hareketin itici gücü olurken, işçileri de bir araya getirerek toparlar ve toplu hareket eden grubu yeniden inşa eder. Aynı çatışmaya dair başka bir aktarım da öfkenin ortak çıkarlarla ilişkili niteliğiyle ilgili bir fikir verir. İlk bakışta aşağıdaki alıntıda bir atasözü aracılığıyla (“Pilavdan dönenin kaşığı kırılısın.”), insanı kaçmaya sevk edebilecek bir korkunun karşısına, ortaklığı bozmanın yasak olduğuna dair bir söz (anlaşma) koyuluyor görünür:

Tedirginlik yaşadım, ölebilirim, ezilerek ölebilirim diye. Ama şöyle bir şey de vardı. Onu söylemem lazım zaten. Bir yandan bu çatışma var ama şöyle bir şey yok, bırakıp kaçalım falan.... Diyelim ki insanı olarak kaygın var. Ölme kaygın var, ölme korkun var. Fakat bir yandan da pilavdan dönenin kaşığı kırılısın, pozisyonu da var. [Arçelik işçisi Hayri Erol] (Aydın, 2020a: s. 462)

Bu anlam da belki yersiz değildir ama ilgili atasözünün sözlükteki anlamına bakıldığında öfkenin başka bir niteliğine ilişkin bir bağlantı yakalanabilir. *Atasözleri Sözlüğü*’ne (Aksoy, 1995: s. 414) göre “Pilavdan dönenin kaşığı kırılısın” sözünün anlamları şöyledir: 1. İnsan çıkarını gözetmelidir. Kendisine yararlı şeyi elde etme çabasını göstermeyen kişiden ne hayır beklenir? 2. Bir görev yapması için elde bulundurulmakta olan araç, bu görevi yapmıyor ya da yapamıyorsa var olmasıyla yok olması arasında bir fark kalmaz. İlgili aktarım bu atasözünün ilk anlamı üzerinden yeniden düşünüldüğünde burada ölüm korkusunun karşısına konanın, insanın çıkarı için çaba göstermesi gerekliliği olduğunu görürüz. O halde burada,

işçileri bahsi geçen çatışma esnasında bir arada tutup harekete geçiren duyguyla, hışımla, işçilerin kendi çıkarını koruma hedefi arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Uygur sınıf deneyimi ifadeleri arasında sayılabilecek türden bir öfkenin hedefi, güçsüzlüğü ve ötekiliği yok etmek değil kendindeki -ötekilerle paylaşılan- güçsüzlüğü tanıyarak onun çıkarını, ihtiyacını savunmaktır. Bu bağlamda başka bir örnekte, tepki gösterilen bir figüre dair hissedildiği söylenen üzüntü duygusu da ötekinin varlığının inkarına dayanmayan tepkilerin dahil olduğu C Kümesi içerisinde sayılabilir. Auer Baştemsilcisi Cengiz Turhan kendisinin asker barikatını aşmaya çalışırken, bir askere çarpmış olduğunu fark ettiğini ve “zavallının” miğferinin bir yana tüfeğinin bir yana gittiğini aktarır ve aradan 46 sene geçmiş olmasına rağmen hâlâ o asker için üzüldüğünü söyler (Aydın, 2020a: s. 400-401).

4.2.3.1.4. Sergi ve Marşlar

İşçilerin 16 Haziran’da Levent’ten Şişli’ye yürürken uğradığı polis şiddetini ve yaşanan çatışmayı sonrasında bir sergiyle ifade etmiş olması da şiddetin ve saldırgan nesnenin, olduğu gibi, yıkıcılığıyla ve sınır tanımazlığıyla birlikte içselleştirilmesinden farklı olarak, yaratıcılığa ve deneyime ilişkin sembollere dönüştürülmüş olmasının bir örneği olarak düşünülebilir. Metin Turgut’un aktardığı gibi işçilerin polisin çatışma sonrasında giderken bıraktığı kask, cop, kalkanlar ve bir tabancayla yaptıkları “açık hava sergisi” (Aydın, 2020a: s. 426) böyle bir dönüştürmeye işaret eder. Benzer nitelikte bir sınıf deneyimi ifadesi de marş uyarlamalarının kullanılmasıdır. A Kümesi’nde değinildiği gibi okulda öğretildiği halleriyle kullanılanlardan farklı olarak, uyarlaması kullanılan bir marş, uyarlaması işçiler tarafından yapılmamış olsa bile işçilerin devletten ayrışma ve ayrılmış deneyimlerine taşıyıcılık yapması çerçevesinde ele alınabilir ve o marşın işçiler tarafından kullanılması uygar bir sınıf deneyimi ifadesi sayılabilir. Bunu örneği öğrenci Cihan Şenoğuz’un aktardığı gibi öğrencilerin yaptığı bir Eskişehir Marşı uyarlamasının işçiler arasında tutması ve söylenmesidir (Aydın, 2020a: s. 419). Aydın (2020a: s. 420) sözü edilen marşın, yürüyüşte bazı sözlerin atılıp yenilerinin eklenmesiyle oluşan ve o yıllarda Hukuk Fakültesi öğrencisi olup, daha sonraları yönettiği korolarda bu marşı söyleten Hüseyin Erdem tarafından kendine ulaştırılan haline kitabında yer verir:

Biz işçiyiz biz güçlüyüz
Bilinçli örgütlüyüz
Sömürü çarkı kırılsın
Kavgalarda öncüyüz

Alınteri emek biziz
Örgütümüz kalemiz
Sosyalizme sarılalım
Kapitalizme vuralım

İşçi emekçi kardeş
Zafer günü yaklaştı
Al silahı vur beline
Emperyalizme karşı

İşçi emekçi kardeş
Safları sıklaştıralım
Örgütlü savaşımla
Sosyalizmi tez kuralım

Biz işçiyiz devrimciyiz
Devrim için ölürüz
Devrimciler ölür ama
Devrimler durmaz sürer

4.2.3.1.5. Başka Kesimlerle Kurulan İlişkiler

İşçilerin toplumun farklı kesimleriyle kurduğu, karşılıklı birbirini tanımaya dayalı ilişkilere işaret eden alıntılar da burada ele alınabilir. İlgili alıntılarda aktarılan ilişki kurma biçimleri, uygar sınıf deneyimi ifadeleri arasında sayılabilir çünkü bu aşamada işçilerin birbirleriyle kurduğu kardeşlik/grup bağları, ortak bir mahrum edilme deneyimine ve onun aşılmasında benzer çıkarlara sahip olunduğu düşüncesine dayanır ve karşıtlık kurulanlar, bu mahrumiyet durumunu kendi özel çıkarları uğruna yaratma ve sürdürme eğilimi olanlardır. Onların bu eğilimi sınırlanmalıdır. Belki

işçiler bu aşamadaki sınıf deneyimi ifadeleri, toplumun başka kesimleriyle paylaşılan ve toplumsal ilişkilerin köklü bir şekilde dönüşümünde bulunan çıkarlara dair özel düşüncelere dayanmaz ama o kesimlerin çıkarlarıyla mücadele etme eğilimi de taşımaz. Aksine, ortak mahrumiyet deneyimi ve çıkarlar çerçevesinde grup oluşturma düşüncesi, başkalarının da benzer deneyimler yaşayabileceği ve bu deneyimler çerçevesinde bir grup olabileceği düşüncesiyle kolaylıkla yan yana bulunabilir. Bu bağlamda işçilerin “Hasta olur, çocuk olur, yolu kesmeyeceğiz.” Diyerek halkın olası bir mağduriyetiyle bağ kurması ve yürüyüş esnasında yol kesmekten kaçınması ve askerin itmesine karşılık tarım arazilerine girmemesi (Bayrak, akt. Aydın, 2020a: s. 497) bu duruma örnek olarak verilebilir. Benzer şekilde karikatürist Canol Kocagöz’ün aktardığı gibi işçilerin, zarar verilen büfe için esnafın zararını karşılama isteği de (*Birleşik Metal Gazetesi*, 2005, akt. Aydın, 2020a: s. 483) ötekiyle mahrumiyet deneyimi üzerinden bir benzerlik kurma ve onu tanıma eğilimine işaret olarak değerlendirilebilir. Arçelik işçisi İbrahim Özyürek’in aktardığı gibi kendisinin, bir bakkalın dükkanına dolan işçilerden korkmasına karşın onun kaygısını giderme çabası ve işçilerin içtiklerinin parasını vereceğine güvendiğine dikkat çekmesi de (Aydın, 2020a: s. 451) benzer bir eğilimi aktarır. Burada bir hassasiyetin ve ötekinin çıkarının gözetildiğine ilişkin bir güvene işaret edilmektedir.

4.2.3.2. İlerletici Kurumsal Etki Yapan Faktörler

Uygar aşamadaki sınıf deneyimi ifadelerinin ortaya çıkmasına vesile olan etkiler, ilerletici kurumsal etki ve geriletici hafıza etkisidir. İlerletici kurumsal etkileri taşıdığı söylenebilecek faktörler arasında DİSK ve sendikaların işlevleri, öncü işçilerin işlevleri, başka yer ve zamanlardan işçilerin çağrıları, işverenin destekleme tutumu, yakınlıklar ve mücadele eden başka kesimlerle kurulan ilişkilere yer verilecektir.

4.2.3.2.1. DİSK’in ve Sendikaların İşlevleri

15-16 Haziran İşçi Direnişi’nden, sınıfın uygar aşamasına denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin oluşmasına vesile olan kurumsal etkileri taşıyan faktörler arasında, yasa süreçlerini takip etme, bunlara dair değerlendirme yapma ve fikir

oluşturma, oluşturulan fikirleri yaygınlaştırma, eylem planları oluşturma, uzlaşma arama ve bilgi toplama ve iletme gibi işlevleri çerçevesinde konfederasyon ve sendikalar sayılabilir.

Yasa süreçlerinin takibi ve yasayla ilgili fikirler oluşturmanın örnekleri 1968’de başlamıştır; DİSK üye sendikaların hukukçularından oluşan bir uzmanlar grubuna ilk teklifi inceletmiş, bu incelemenin sonuçlarını savunulacak tezler olarak kabul etmiş ve kanun hazırlıklarıyla ilgili bilgi toplamıştır ve yaptığı inceleme sonucunda oluşan görüşleri savunulacak tezler olarak kabul etmiştir (*DİSK Yürütme Kurulu Altı Aylık Çalışma Raporu*, Kasım 68-Nisan 69, Tarihsiz. USTE/Kemal Sülker Koleksiyonu, akt. Aydın, 2020a: s. 198). İlk teklif geçersiz olduktan sonra verilen yeni teklif de DİSK tarafından izlenmiş, teklifin Anayasa’ya aykırı noktaları saptanmış (*DİSK 3. Genel Kurul Çalışma Raporu (1970-1973)* akt. Aydın, 2020a: s. 200-204), sendikaları konudan haberdar etme çalışmaları başlamıştır (Sülker, 2005: s.31, akt. Aydın, 2020a: s. 200-204). Aynı zamanda Maden-İş de en baştan itibaren sürecin takipçisi olmuştur (s. 216). DİSK’in süreci takip etme ve fikir oluşturma işlevlerine verilebilecek bu örneklerin yanında, bu fikirleri yaygınlaştırma çabasına ilişkin örneklere de burada yer verilebilir. Kemal Türkler (*DİSK Basın Bülteni*, 7 şubat 1969 akt. Aydın, 2020a: s. 198-199) ve Kemal Sülker’in (DİSK Ajansı, 15 Nisan 1969 akt. Aydın, 2020a: s. 199) yapılmak istenen düzenlemelerin yıkıcı boyutlarından ve bunlara karşı verilecek mücadeleden söz ettikleri açıklamalar, daha sonra DİSK’in “Uyarı” başlığıyla hazırladığı rapor (s. 199) bu işlevin bu süreçteki ilk örneklerinden olarak düşünölebilir. İç işleyişi aktifleştirerek fikir oluşturma ve fikri yaygınlaştırma da bu süreçteki başka işlevlerdendir. Bu bağlamda Kemal Türkler’in DİSK Yönetimi Kurulu üyelerini, sendika yöneticilerini ve aktif üyelere yaptığı toplantı çağrıları (s. 205-206), DİSK’in hem Yürütme Kurulu üyesi hem de İstanbul Milletvekili olan Rıza Kuas’ın kanun teklifini sendikalara göndermesi (s. 206-207), DİSK Yürütme Kurulu Yönetim Kurulu’nu toplantıya çağırması ve DİSK’in görüşüne dair bildiri yayınlaması (s. 207-208), DİSK Heyeti Ankara’dan döndöktten Türkler’in DİSK Yönetim Kurulu’nu, DİSK üyesi sendikaların yönetim kurulu üyelerini ve işyeri temsilcilerini toplantıya çağırması (DİSK Ajansı, 12 Haziran 1970, Aydın, 2020a: s. 261-262) bunlara verilecek bazı örneklerdendir.

Sendikaların da benzer işlevler taşıyan faaliyetlerinden söz edilebilir. Faruk Pekin'in aktardığı gibi Maden-İş'in bölge temsilciliklerinde ve sendika merkezinde üye ve temsilcilerle yaptığı eğitimlerde yasa değerlendirmelerine yer vermesi (Aydın, 2020a: s. 222), Yönetmen Ali Özgentürk'ün aktardığı gibi sendikalarda ve fabrikalarda oynanan tiyatrolarda işçi temsilcilerinin yasaya dair bilgi vermesi (s. 224-225), Maden-İş gazetesinin bu konuya özel değerlendirmelere yer vermesi (s. 225-226), Kimya İş Genel Başkanı'nın yasayı eleştiren görüşünü açıklaması (*Kimya-İş Sendikası Basın Açıklaması*, t.y., TÜSTAV/İşçi Hareketleri Arşiv Fonu akt. Aydın, 2020a: s. 229-230), Gıda-İş'in eğitim çalışmalarında ve toplantılarda işçileri bilgilendirme çabası (s. 233), Basın-İş'in bu konuda bir komite kurması (s. 233-234), Lastik-İş'in yayın organında sendikal özgürlüklere karşı olan gelişmeleri paylaşması ve Rıza Kuas'ın yasayı eleştiren açıklamalar yapması (s. 234; 236) bunlar arasında sayılabilir.

İlerletici kurumsal etkiyi taşıyan faktörler arasında konfederasyon ve sendikaların eylem planları oluşturması da sayılabilir. DİSK Genel Kurulu'nda DİSK Yürütme Kurulu'na bu süreçte yapılacak eylemlerle ilgili yetki verilmesi (*DİSK İddianame*, s. 145 akt. Aydın, 2020a: s. 205), DİSK Yönetim Kurulu'nun 3 Haziran'da kamuoyu oluşturmak ve geliştirecek tavrı oluşturmak için hazırlanma kararı verilmesi (s. 208-211), DİSK'in yapacağı eylemleri belirlemek üzere bir komisyon oluşturulması ve o komisyonun rapor yazması (s. 212), DİSK Yönetim Kurulu'nun komisyonun önerilerini uygun bulması ve yasa tasarısına karşı hakların savunulacağını vurgulanması (s. 214), DİSK Yönetim Kurulu toplantısında gerektiği takdirde işçinin eylemlerde serbest bırakılması, Anayasal Direniş Komiteleri'nin kurulması ve bu komitelerin protesto eden telgrafları Ankara'ya yağdırması kararı alması (Sülker, 1995, s.70, akt. Aydın, 2020a: s. 262) ve 14 Haziran'da yapılan ve "çeşitli işkollarından ve işyerlerinden yedi yüz civarında temsilci"nin katıldığı toplantıda 29 işçinin önerilerini söylemiş olması, bazı işçilerin önerilerini yazılı olarak divana iletmış olması ve eyleme geçme, üretimi durdurma ve sokağa çıkma vurgularını yapılmış olması (s. 267-269) bu işlevin taşınmasına ilişkin örnekler olarak değerlendirilebilir.

Kemal Türkler'in 14 Haziran toplantısının sonunda yaptığı konuşma, fikir oluşturma, oluşan fikri yaygınlaştırma, eyleme geçecek işçilerin karar ve hareket alanını tanımlama, eylemlerde hangi amaçlar için neyin yapılıp neyin yapılmaması gerektiğine dair sınırlar çizme, işçilerin kendilerini ve birbirlerini koruması ihtiyacına işaret etme gibi işlevleri bir arada toplamış gibidir, dolayısıyla burada ona yer verilebilir:

Bileşim itibariyle 'danışma organı' niteliği taşıyan bu toplantıda dile getirilen görüşleri Kemal Türkler, uygulamada yerellere inisiyatif tanıyan bir biçimde 'işçilerin kararı' olarak formüle etti. Kemal Türkler, konuşmasında eyleme 15 Haziran, Pazartesi sabahı başlanacağını, 'Biz özgür işçiler olarak, özgürlüğümüzü asla vermeyeceğiz ve çıkarılmakta olan kanunlar, Meclis'ten alınıncaya kadar şalterleri yarın sabahtan itibaren çekmeliyiz, direnmeye girmeliyiz teklif edildi' cümlesiyle verdi. Kemal Türkler, hangi eylem biçiminin tercih edileceği konusunda yerel yöneticilere inisiyatif tanındığını ise şöyle ifade etti: 'Bunun ismi genel grev midir? Direnme midir? Fiili grev midir? Fiili direnme midir? İşgal midir? Tasarılar geri alınıncaya kadar çalışmamak, onu ilgili olanlar düşünsünler.'

Kemal Türkler, işçilerin eyleme başladıktan sonra yapacaklarını ise şöyle bir çerçeve içinde dile getirdi: 'Kardeşler bu direnme hareketlerine başladığı takdirde, çünkü yazılı teklifler var, onların hepsini toparlayarak söylüyorum, fabrikalarda vakit geçirmek, fabrikalarda gerekli kadar nöbetçi bıraktıktan sonra kendi muhitlerindeki, yollarda, sokaklarda halk arasında pankartlarla, dövizlerle yürüyüş yapmak. Buna kim karar verecek, gene işçilerin kendisi karar verecek. Bir yandan fabrika işçileri yürüyüşe başladıkları zaman, önünden geçtikleri fabrikalar onlara katılacak.'

Kemal Türkler işçilere 17 Haziran Çarşamba günü saat 17.00'de Taksim'de yapılacak mitingi hedef olarak gösterirken sabah saatlerinden itibaren şehrin muhtelif yerlerinden yürüyerek, gösteri yaparak gelmelerini istedi. Kemal Türkler konuşmasında, işçilerin, eylemlere eş ve çocuklarıyla katılmalarını önerirken, kamu taşıtlarını kullanmak durumunda kalmaları halinde bilet almamalarını söyledi.... Kemal Türkler'in konuşmasında bir başka çağrısı da saldırılara karşı önlem alma uyarısıydı. Bu konuda da Türkler işçilere şöyle seslendi: 'Saldırmak için değil ... herhangi bir saldırıyla karşı kendimizi müdafaa etmek için gerekli tedbirleri almaya çalışacağız.... Üzerimize saldırı yaptırmayacağız, saldırana karşı koyacağız ve kendimizi müdafaa edeceğiz.' [Arınır-Öztürk, 1976]. Kemal

Türkler'in, burada yaptığı konuşmada baskılara karşı koyma yönünde bir başka önerisi de 'gözüaltına alınanların fiilen kurtarılmasıydı' [*Cumhuriyet*, 15 Haziran 1970]....

... Kemal Türkler'in konuşmasıyla toplantı sona erdiğinde işçiler, 'yasa geri alınıncaya kadar direnme' kararıyla çıkmışlardı. (Aydın, 2020a: s. 274-276).

Konfederasyon ve sendikaların yukarıda sayılan işlevlerine ek olarak, bilgi toplama ve iletme rollerine ilişkin örneklerle de burada değinilebilir. Örneğin Aydın (2020a: s. 836) Bölge Temsilcilikleri'nin haberleşme ve koordinasyon açısından işlevsel olduğuna dikkat çeker. Aynı zamanda Maden-İş 4. Bölge Organizatörü Adem Karabaş'ın Haymak'taki sendika kırımcıların yaptığı hazırlıkla ilgili bilginin E-5'teki işçilere ulaşmasını sağlaması (s. 336), DİSK Genel Merkezi'nin sendikaların haber zinciri ve basından gelen telefonlardan haber alıyor olması (s. 379), çeşitli yöneticilere araçla dolaşma ve bilgi toplama sorumluluğu verilmiş olması (s. 379-380), sendika merkezlerinin eylemleri takip edip bölgeler arasında bilgi akışı sağlaması (s. 382) bu role ilişkin örneklerdir.

Konfederasyon yöneticilerinin, yasa sürecindeki uzlaşma arayışları veya uzlaşmaya itme çabaları da ilerletici kurumsal etki yapan faktörler arasında değerlendirilebilir. Bu arayış, buraya kadar değinilen fikir oluşturma ve yaygınlaştırma süreçlerinden bağımsız düşünülemez. İstenen sonuca giden yol, tüm bu işlevlerin harekete geçirilmesiyle döşenmekte gibidir. Dolayısıyla uzlaşma arayışı da bu işlevlerin aynı anda kullanılıyor olmasıyla bağlantılıdır. Bu arayışa işaret eden örneklerden biri DİSK'in görüşlerinin MGK Sekreteri ve cumhurbaşkanına gönderilmesi ve DİSK'in oluşturduğu bir heyetin MGK, Başbakan ve Senato üyeleri ve partilerle görüşme çabalarıdır (Aydın, 2020a: s. 259-262).

Buraya kadar değinilen tüm eylem kararları bir arada düşünüldüğünde, eylem yöntemlerinde ve mücadele kanallarında bir çeşitlilik olduğu da söylenebilir. Buradaki ilerletici kurumsal etki yapan faktörlerde, o anki koşullara uygun yöntemleri düşünüp değerlendirme ve koşullara göre yöntemler arasında geçiş yapabilmeye ilişkin bir kapasitenin varlığının işaretleri görülebilir. Plan kadük hale gelene kadar aranan çıkışlar ve üretilmeye çalışılan yeni çözümler bu kümedeki

ifadeleri besleyecek etkileri taşıyan faktörlerden olabilir. Bunun bir örneği, Sıkıyönetim ilanıyla birlikte gerçekleştirilemeyecek olsa da DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in 17 Haziran için düşünülen ama valilik tarafından yasaklanan (Aydın, 2020a: s. 381) mitingi cumartesi gününe ertelediklerini söylemesidir (s. 867).

DİSK ve sendikaların taşıdığı işlevlerin; işçilerin deneyimlerinin, ne yaşandığı ve neden yaşandığını kavramsallaştıran bakış açılarına çevrilmesine ve mahrum kalma/bırakılma deneyiminin üstesinden gelinmesi için hedefler tanımlanıp, onlara ulaşmak kullanılabilecek yolların tasarlanmasına dayandığı veya bunlarla birlikte olduğu söylenebilir. Aydın'ın bu alıntıda “politik iklimin işçi eylemine yaptığı etki” olarak tanımladığı etki aynı zamanda, DİSK'in işçilerin deneyimlerini işlemesi ve kavramsallaştırması sürecinin sonucudur:

Politik iklimin işçi eylemine yaptığı etkinin bir başka yüzü de, AP Hükümeti'nin ekonomik politikalarına karşı duyulan öfkeydi. 70 yılının başında ekonomide kötü gidişin sinyalleri artmıştı. Adalet Partisi Hükümeti'nin yaşanan ekonomik sorunu çözmek için atacağı adımlar ise işçilerin ücretlerinde erimeye yol açacak, işçilerin yaşam şartlarını daha da zorlaştıracaktı. Gazetelerde yer alan devalüasyon yapılacağı, Türk lirasının dolar karşısında yeniden değerlendirmeye tabi tutulacağı haberleri işçiler arasında tedirginliğe yol açıyordu. İş yerlerinde daralamaya gidileceği, işçi çıkartılabileceği söylentileri artmıştı. Tanık anlatımlarına göre, tam bu aşamada DİSK'in kapatılması anlamına gelen düzenleme gündeme girince, işçilerde ‘savunmasız kalacağız’ korkusu ve buna bağlı olarak AP Hükümeti'ne duyulan tepki alttan alta iyice büyüdü. DİSK'in işyeri temsilcileri de devalüasyon yapılacağı haberlerinin yer aldığı gazeteleri iş yerlerinde dolaştırarak, alınacak tedbirlerin işçi aleyhine yaratacağı olumsuzları anlattılar. Bunun ile DİSK'in kapatılması arasındaki bağa işaret ederek, Hükümet karşıtı propaganda yaptılar. Eylem öncesinde, ‘Gözü bizim bir lokma ekmeğimizde’ diyerek AP Hükümeti'ne hınçlanan işçilerin sayısı artmıştı. (Aydın, 2020: s. 876)

Bu yorumda, hayat şartlarının zorlaşacağına ilişkin tedirginlik ve zorlukların sorumlusuna duyulan öfke ve hınç olarak tarif edilen deneyimlerin DİSK tarafından bir bakış açısına ve bu zorluğu hafifletmeye yönelik hedeflere çevrilmesine işaret

edilmektedir. Şurada da DİSK'in bu işleme kapasitesi ve takip ettiği hedeflere ulaşabilmesi sayesinde, kendine bağlı olmayan sendikalara üye işçiler için bile bu kapasiteyi temsil edebildiğinden söz edilmektedir:

DİSK üyesi olmayan işçilerin eyleme katılımında, dönemin hükümetinin izlediği ekonomik politikalara karşı gelişen hoşnutsuzluğun belli bir etkisi olduğunu saptayabiliyoruz. Bir başka etmen ise işyerlerinde her fırsatta aşağılanan, hor görülen işçilerin biriken öfkesiydi. Bu sosyo-psikolojik faktörlerin yanı sıra, DİSK'in varlığı, Türk-İş üyesi olan veya bağımsız sendikaların yetkili olduğu işyerleri için toplu iş sözleşmelerini olumlu etkileyen bir rekabet unsuruydu. (Aydın, 2020: s. 846)

Önceki kümelerde başka olası etkilerine değinilen “Anayasacılık” anlayışına burada başka bir açıdan bakılabilir ve bu sefer bu anlayış, işçilerin mahrumiyetine ve bunun telafisine ilişkin bütünlüklü bir hikâye sunan bir olarak faktör düşünülebilir. Aydın anayasayı bir meşruiyet kaynağı olarak adlandırırken, benzer bir işleve işaret etmektedir:

DİSK fabrika işgallerinden, sokak gösterileri kadar gerçekleştirdiği bütün eylemler için meşruiyet kaynağı olarak Anayasa'ya işaret ediyordu. 15-16 Haziran eylemlerine hazırlanırken de DİSK eylemlerin meşruiyet çizgisini Anayasa'nın güvence altına aldığı direnme hakkı üzerine oturtmuştu. (Aydın, 2020: s. 869)

4.2.3.2.2. Öncü İşçilerin İşlevleri

Aydın (2020: s. 232) DİSK ve sendikaların yasaya dair oluşturulan fikirleri yaygınlaştırmasını 15-16 Haziran'a hazırlık olarak nitelendirir. Fikirlerin yaygınlaştırılmasında, yöneticiler gibi, sendika temsilcisi, ünite temsilcisi olan veya süreçte aktif olan başka işçilerin rolünden de söz edilebilir. Arçelik işçisi Hayri Erol (s. 238), Arçelik işçisi İbrahim Özyürek (s. 239), Koruma Tarım işçisi Ahmet Ceylan (s. 239-240), Gıslaved işçisi Ahmet Karatuna (s. 240), Gıslaved işçisi Rasim Cangöz (s. 241), Auer Baştemsilcisi Cengiz Turhan (s. 242), Kavel işçisi Hamit Şindi (s. 243), Gripin işçisi Naran Özkan (s. 244), Profilo işçisi Süleyman Dolaşık (s. 244), Standart Belde işçisi Yusuf Türkoğlu (s. 245), Derby Lastik işçisi Osman Bilgi (s.

245), Aksan işçisi İsmail Dönmez (s. 246-247), Türk Philips işçisi Ekrem Kandemir (s. 249), ECA temsilcisi Yunus Uysal (s. 250), Çelik Halat işçisi Mustafa Çağdaş (s. 248) ve Otoyol işçisi Coşkun Gökdoğan'ın (*Express Dergi*, 1994 akt. Aydın, 2020: s. 250) aktarımlarında bu kişilerin bir haberi veya değerlendirmeyi taşıma rollerine işaret edilmektedir. Aydın da işçilerin ortak davranış sergilemesinde sendikaların işçi temsilcileri, ünite temsilcileri ve onlarla birlikte hareket eden“öncü işçilerin önemli bir rolü olduğuna dikkat çeker:

Eylemin iki temel unsuru olan fabrikalarda üretimin durdurulması ve fabrikaların boşaltılması işyeri temsilcileri ve öncü işçiler eliyle gerçekleştirildi. Yürüyüş kolları, yürüyüş güzergahları büyük ölçüde işyeri temsilcileri tarafından oluşturuldu. Kortejlerin güvenliği, eşgüdümü, haberleşmesi ağırlıklı olarak işyeri temsilcileri tarafından sağlandı.... İstisnaları olmakla beraber, yükselen gerilimlere, yaşanan sürtüşmelere müdahale eden işyeri temsilcileriydi. (Aydın, 2020a: s. 837)

Dolayısıyla öncü işçiler, yasaya karşı oluşturulan fikirleri yaymanın yanında başka işlevler nedeniyle de ilerletici kurumsal etki yapan faktörler arasında düşünülebilir. Bu işçiler, işçilerin kurduğu eşitlikçi özdeşlemelere dayalı sınıf deneyimi ifadelerinde -yani toplu hareket etme, greve çıkma, ortak deneyimi ortak sözlere ve sloganlara dönüştürme, birlikte coşkunlaşma ve öfkelenme, çıkar karşılığı olmayan başka kesimlere zarar vermekten kaçınma gibi ifadelerin oluşumunda- rol oynar. Temsilci ve diğer öncü işçilerin örgütleyici etkisine dair işaretler örneğin, kimi işçilerin önceden belirlenen güzergahların yanı sıra o anda temsilcilerin ve öncü işçilerin çizdiği rotada yürümesinde (Aydın, 2020a: s. 316), Aksan işçisi İsmail Dönmez'in aktardığı gibi kendisinin idareye “biz şimdilik direnişe geçiyoruz” ve “siz işinize bakın” demesinde (s. 318), Arçelik işçisi Bekir Belovacıklı'nın aktardığı gibi kendisinin de organizasyon planına dahil olmasında (s. 319), Arçelik işçisi Hayri Erol'un aktardığı gibi baştemsilcinin “ajitatif bir sesle” konuşma yapmasında (s. 320), Doğu Galvaniz baştemsilcisi Hasan Kahraman'ın aktardığı hakimiyet ve disiplinin baştemsilcilerde oluşu düşüncesinde (s. 323), Singer işçisi İmam Toker'in fabrikadaki yöneticiyi kürekle kovalamasında (s. 326), Otosan işçisi Mehmet Karaca'nın aktardığı gibi ünite temsilcilerinin organizasyon planını hazırlamasında (s. 333-334), Demir Döküm işçisi Sevdekar Çağan'ın aktardığı gibi temsilcilerin

fabrikayı dolaşarak “iş bırakın” demesinde ve bunun karşılık bulmasında (s. 343), Nurmetal işçisi Selim Makmutoğlu’nun aktardığı gibi baştemsilcinin “sendikadan gelecek haberlere göre hareket edeceğiz” demesi ve bunun karşılık bulmasında (s. 348), Standart Belde işçisi Yusuf Türkoğlu’nun aktardığı gibi temsilcilerin fabrikada söyledikleriyle işçilerin iş bırakıp dışarı çıkmasında (s. 370), Profilo işçisi Süleyman Dolaşık aktardığı gibi bir işçinin fabrikanın kapısında durup içeriği girmeyecekleri söylemesi ve sonra herkesin dışarı çıkmasında (s. 371) görülebilir.

Benzer işlevlerin ikinci gün de temsilci ve öncü işçiler tarafından üstlenmiş olduğuna dair örnekler arasında, Auer Baştemsilcisi Cengiz Turhan’ın aktardığı gibi kendisinin asker engelini aşma çağrısı yaptıktan sonra işçilerin “oluk gibi” akması (Aydın, 2020a: s. 400-401), Maden-İş 1. Bölge organizatörü Hanefi Öztürk’ün aktardığı gibi iki kadın işçinin askerlere “biz de kardeşiniz, ananız, bacınız” demeleri ve askerleri aşmalarında (s. 405), polis yetkilileriyle yapılan görüşmelerde (s. 407), İbrahim Ethem Fabrikası işçisi Nurten Arıcan’ın aktardığı gibi kendisinin bir askeri tankın üstünden itmesinde ve sonra işçilerin barikatı aşmasında (Bayındır, 2009, akt. Aydın, 2020a: s. 407-408), Otosan işçisi Mehmet Karaca’nı aktardığı gibi askerin engellemesine karşı işçilerin eyleminin meşru olduğunun savunulmasında (s. 443), Tekel işçisi Ahmet Sarıcan’ın aktardığı gibi Fenerbahçe’deki çatıma esnasında bir işçinin işçilere moral vermeye çalışmasında (s. 459) ve Serçip-İş Genel Başkanı Remzi Çakar’ın aktardığı gibi temsilcilerin ve işçilerin Seka fabrikasında Türk-İş’in kurduğu barikatı aşmanın yolunu bularak içerdeki işçileri eyleme katmalarında (Evrensel, 2007, akt. Aydın, 2020a: 498-499) sayılabilir.

4.2.3.2.3. Başka Yer veya Zamanlardan İşçilerin Çağrılar

İşçilerin, başka işçilere yaptığı çağrılar ve buna yönelik giriştiği eylemler de uygar ifadelerin oluşmasına vesile olan faktörler arasında ele alınabilir. Bu çağrılar, işçiler tarafından toplu bir şekilde yapılmasına ilişkin bir örnek, ECA temsilcisi Yunus Uysal tarafından aktarıldığı gibi eylemdeki işçilerin Türk-İş’e bağlı iş yerlerinin önüne gidip “Dışarı, dışarı” ve “İşçiler buraya” diye bağrırmaları ve konuşmalar yapmalarıdır (Aydın, 2020a: s. 324). Aynı zamanda Ülker işçisi Yaşar Avcı’nın aktardığı gibi, beyaz önlüklü Alman İlaç işçileri ve mavi tulumlu Magirus

işçilerinin fabrikanın kapısına gelmeleri, bazılarının kapıyı sallamaları ve fabrikadaki işçilerin bir bölümünün bunun üzerine dışarı çıkması (s. 410) da işçilerin birbirlerine yaptığı çağrılara örnektir.

Aydın (2020a: s. 847-848) işçilerin, fabrikaların önüne gidip içeridekileri eyleme katılmaya çağırmasını, DİSK'e bağlı sendikalara üye olmayan işçilerin eyleme katılmasının da sebeplerinden biri olarak ele alır. Aydın'a (2020a: s. 847-848) göre, DİSK'e bağlı sendikalara üye olmayan işçilerin eyleme katılmalarının diğer sebepleri arasında, işverenlerin tutumu ve Türk-İş'e bağlı olan ya da bağımsız sendikaların üyesi olan veya sendikasız olan iş yerlerindeki işçiler arasındaki "gönlü DİSK'e dönük solcu işçiler" vardır. Bu "solcu işçiler", aracı faktörlerden olan, öncü işçiler arasında sayılabilir. İşverenin tutumunun işçilerin eylemi üzerindeki etkisine değinmeden önce, başka işçilerden gelen çağrılar arasında başka zaman dilimlerinden gelen çağrılara, yani geçmişteki işçi eylemlerine değinilebilir. Aydın (2020a: s. 58) 1968'in temmuzundan başlayan, sendika seçme özgürlüğünü savunma eylemleri olan ve işçilerin organizasyon kapasitesini ve mücadele becerisini artıran, Derby, Kavel, Singer, Demir Döküm, Gamak, Sungular, ECA fabrikalarındaki fabrika işgallerinin 15-16 Haziran Direnişi'ni de hazırladığına ve onun habercisi olduğuna işaret eder. Dolayısıyla bu eylemleri işçilerin 15-16 Haziran sürecinde eşitlikçi özdeşleşmelere dayalı, toplu düşünme, duygulanma ve hareket etme biçimleri geliştirmesine vesile olmaları açısından da ele alınması mümkündür. Bu eylemler, fabrikanın içi ya da dışı gibi başka bir mekânda olmaları değil, hatta bazı durumlarda farklı insanlar tarafından yürütülmeleri bile değil geçmişte, yani başka bir zaman diliminde olmaları ve oradan gelen bir çağrı niteliği taşımaları çerçevesinde düşünülebilir. Aydın bu eylemlerin, örgütlenme, mücadele etme ve sendika seçme özgürlüğüyle ilişkisine değinirken aslında bu eylemlerin temsili önemine dikkat çekmektedir. Yani o eylemlere bakan veya bu eylemleri hatırlayan işçilerin orada görebileceği deneyim ve ideallerden bulunmaktadır. Bu idealler, işçilerin uygar ifadelerine vesile olması bağlamında ilerletici kurumsal etki yapan faktörler arasında değerlendirilebilir.

4.2.3.2.4. İşverenin Destekleme Tutumu

Aydın'ın tespitiyle paralel olarak, işverenin bazı tutumları, işçilerin toplu hareketini sağlayan etkileri besleyen faktörler arasında değerlendirilebilir. Turgut Bozgöl'ün aktardığı gibi 15 Haziran'da engelleyici tutum alan bazı işverenlerin ikinci gün “korkudan” “Gidin, gidin” demesi (Aydın, 2020a: s. 425) bunun bir örneği olarak düşünülebilir. Benzer şekilde Remzi Ersoy'un aktardığı gibi Haymak'ta yaşanan “hadise” nedeniyle tedirgin olduğu söylenen işverenlerden fabrikanın doğrudan boşaltılmasını isteyenler olması ve birinin işçilerin yeme içme ihtiyaçlarını karşılaması göndermesi (s. 447) de bu bağlamda düşünülebilir.

4.2.3.2.5. Yakınlıklar

Direnişin ortakça duygulanmaktan toplu bir şekilde hareket etmeye kadar uygar sınıf deneyimi ifadelerini oluşturan etkileri taşıyan faktörler arasında bazı yakınlıklar da sayılabilir. Örneğin Tekel işçisi Nezaket Erdoğan, eylem çağrısının abisinden gelmesi ve onunla birlikte eltisinin kız kardeşini de görmesini onu yürüyüşe gitmeye iten bir faktör olarak değerlendirir (*Petrol-İş Kadın Dergisi*, 2019, akt Aydın, 2020a: s. 444). Bu örnekte işaret edilen ailevi bir yakınlıktır. Aynı zamanda Doğu Galvaniz, Ferro Döküm, Arçelik ve Tezsan'ın Maden-İş üyesi işçilerinin “birlikte davranma alışkanlığı” kazandıklarından söz edilmektedir (Aydın, 2020a: s. 322), ki burada, belli deneyimlerin paylaşılması sayesinde ortaya çıkan bir yakınlığa işaret edildiği düşünülebilir. Bu birliktelik, duygularda ve eylemde birbirine benzeyerek yakınlaşmaya gönderme yapar.

Mekân olarak mahalle ve kahveler de vesile oldukları yakınlıklar üzerinden düşünülebilir. Aydın şöyle yazar:

15-16 Haziran'ı etkileyen faktörler bahsi açılmışken, işçilerin çalışma alanlarıyla iç içe geçen yaşam alanlarının yani işçi mahallelerini ve işçi kahvelerini de söze konu etmek gerek. Çünkü bugün için karakterini kaybetmiş işçi mahalleleri ile varlığını hâlâ korumakla beraber sayıları son derece azalmış olan işçi kahveleri eylemin örgütlenmesinde oldukça önemli bir yere sahipti....

... Mahalleler genellikle hemşerilik bağları üzerinden oluşurken, bu mahallelerde oturanlar da çoğunlukla aynı fabrikalarda çalışıyordu. Yani hem mahalleden komşu hem de iş arkadaşı olma durumu oldukça yaygındı.... Dayanışmayla inşa edilen, uzun yıllar yolu, elektriği, suyu olmayan, sağlık ocağı vb tesislerin bulunmadığı bu mahallelerde hayat dayanışmayla koterıldı.... Odağında dayanışma olan bu ilişki sistematiği mahalle sakinleri arasında karşılıklı bağımlılığa da tekabül etmekteydi.

Çalışma ve yaşama alanlarının iç içe geçtiği gecekondu semtlerinde, müdavimleri işçi olan kahveler önemli sosyalleşme mekânlarıydı. Kimi yerlerde hemşerilik bağları üzerinden oluşan kahveler aynı zamanda bölgenin işçi topluluğu için buluşma yerleriydi.... Erkek işçilerin, çalışma saatleri dışında çokça vakit geçirdiği kahveler, işçilerin sohbet ettiği birbirinden haber aldığı, işçi sorunlarının konuşulduğu, tartışıldığı, deneyim ve bilgi alışverişinin yapıldığı alanlardı. Hastası olan birine dayanışma kahvede toplanırdı. Köyden gelen birinin kısa süreli barınma sorununun çözümü de kimi zaman kahvelerden sağlanırdı. İşçi kahveleri, iş arayan birinin ‘Sizin fabrikada iş var mı?’ sorusuyla gittiği ilk yerlerden biriydi.... Fabrikaların civarında bulunan kahvehaneler, işçilerin öğlen paydoslarında buluşma noktasıydı....

Dolayısıyla 1970’lerde işçi kahveleri bir yanıyla iletişim sağlanan, günümüz sosyal medyasının işini gören mekanlar, bir yanıyla iş ve işçi bulma kurumu, bir yanıyla örgütlenme merkezi, bir yanıyla sendika şubesiydi. (Aydın, 2020a: s. 877-878)

Ve sonra sona fikrini özetlediği cümlede, esas olarak yakınlığa işaret eden ilişki biçimlerine dikkat çeker:

Sonuç olarak diyebiliriz ki, işçi kahveleri, işçi semtleri, bu mekânlarda sağlanan sosyalleşmeler, arkadaşlık, hemşerilik bağları eylemin örgütlenmesine ve yaygınlaşmasına olumlu katkı yapan sosyolojik faktörlerdi. (Aydın, 2020a: s: 877-878)

Bu bağlamda ister akrabalığın ister birlikte eğitimlere katılıp eylemler örgütlemenin isterse fiziksel bir mekânın kucak açtığı paylaşma ve dayanışma ilişkileri söz konusu olsun bunların hepsi direnişteki uygar sınıf ifadelerine vesile olan aracı faktörlerdendir.

4.2.3.2.6. Mücadele Eden Başka Kesimlerle Kurulan İlişkiler

Daha evvel içerdiği temassızlıklar açısından değindiğimiz, işçilerle öğrenciler/gençler arasındaki ilişkiler başka bir niteliği çerçevesinde bu küme içerisinde ele alınabilir ve ilerletici kurumsal etkilere katkı yapan faktörler arasında sayılabilir. Aydın (2020: s. 849) işçiler dışında eyleme katılanların büyük bir bölümünü devrimci gençlerin oluşturduğu söyler. 16 Haziran'da da 15 Haziran'a göre daha örgütlü bir katılımları olmuştur (s. 852). Aydın'a (s. 850) göre DİSK, DİSK Temsilciler Kurulu'nun 1967'de aldığı bir kararda, gençlikle iş ve eylem birliğinde olmayı kabul etmiştir (DİSK Temsilciler Kurulu Kararı, 15 Haziran 1967, USTE/Kemal Sülker Koleksiyonu) ama 1970'e doğru, gençlerin bir bölümüyle araya mesafe koyma gayretine girmiştir. Bu mesafe koyma çabasına önceki bölümde değinilmişti. Buna karşın Aydın (s. 858-859) görüşülen işçilerin çoğunun devrimci gençlerle yürüyüşte yan yana geldiğine, birlikte bildirip dağıtıp slogan attığına değinir ve gençlerin eyleme verdiği desteğe değer atfeden cümleler kurduklarını söyler. Mesafe alma çabasına karşın bu türden değer atıflarının, iki kesim arasında temas ve eşitlikçi bağların da var olduğunu söylediği düşünülebilir ve bu bağların da ilerletici kurumsal etkiyi taşımış olabileceği söylenebilir.

4.2.3.3. Geriletici Hafıza Etkisi Yapan Faktörler

İlerletici kurumsal etkilerle yan yana bulunan geriletici hafıza etkisini taşıdığı iddia edilebilecek faktörler arasında ise taban demokrasisiyle kurulan ilişkideki eksikliklerden söz edilecektir.

4.2.3.3.1. Taban Demokrasisiyle Kurulan İlişkideki Eksiklikler

Direnış sırasında ortaya çıkan uygar sınıf deneyimi ifadelerinin, sınıf olmanın olumsuzluğuna gönderme yapmayan ve eşitlikçi ve alternatif toplumsal ilişki tasarımlarını taşımakta eksik kalan yönlerini, daha evvel tartışıldığı gibi geriletici bir hafıza etkisiyle açıklamak mümkündür. Bu türden bir etkiyi taşıyan faktörler arasında, taban demokrasisiyle kurulan fikirsel ve pratik ilişkideki eksiklikler sayılabilir ve bu eksikliğin örneği, tabanla ilişkisi görece kuvvetli

toplantıların zamanlamasında bulunabilir. Aydın (2020a: s. 266) “DİSK’in karar süreçlerini aşağıya doğru yayma halkasının ilk toplantısı” olarak, 13 Haziran 1970’te DİSK üyesi yöneticilerin katılımıyla Samatya’da yapılan toplantıya işaret eder. Çeşitli işkolları ve işyerlerinden yedi yüz civarında işçinin katıldığı (s. 267) ve Aydın’a (s. 273) göre, “işçilerin eylem iradesini sergiledikleri kadar DİSK Yönetim Kurulu’nu eyleme geçme kararının işçiler tarafından kabul edildiği, onaylandığını, arkasındaki iradenin kuvvetlendirildiği” toplantı da ertesi gün, 14 Haziran’da yapılmıştır. Bu toplantıların taban demokrasisiyle ilişkisinin, başka bir deyişle tabanla yöneticilerin karşılıklı etkileşiminin kuvvetli olduğu örneklerden olduğu düşünülebilir. Kemal Türkler’in 14 Haziran toplantısında yaptığı konuşmadaki, farklı eğilimleri yok saymayıp duyarak, farklılıkları tanıyarak, yani aynı olmanın ötesine geçerek işçileri bütünleştirme eğilimi de bu kuvvetin göstergesi sayılabilir:

Kardeşler bu direnme hareketlerine başlandığı takdirde, çünkü yazılı teklifler var, onların hepsini toparlayarak söylüyorum, fabrikalarda vakit geçirmek, fabrikalarda gerekli kadar nöbetçi bıraktıktan sonra kendi muhitlerindeki, yollarda, sokaklarda halk arasında pankartlarla, dövizlerle yürüyüş yapmak. Buna kim karar verecek, gene işçilerin kendisi karar verecek [Arınır-Öztürk, 1976, s. 192]. (Aydın, 2020a: s. 274)

13 ve 14 Haziran toplantılarının bu özellikleri dışında ve bunlarla çelişen özellikleri de olabilir ama burada bu toplantılar taban demokrasisini taşıyabilme nitelikleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken, bu türden toplantıların eylemden önceki son günlerde gerçekleştirmiş olmasıdır. DİSK’in 1968 yılının son aylarında ilk tasarımı (Aydın, 2020a: s. 198), 1970 yılının ilk aylarında sonraki tasarımı (s. 200-204) takip etmeye başlamasıyla veya 1970 yılının mart ayında yasa tasarısını konu edinen toplantılar organize etmeye başlamasıyla (s. 205-206) eylemlerin başlaması arasında geçen süre dikkate alındığında 13 ve 14 Haziran tarihlerinin, bu sürenin sonlarına denk geldiği söylenebilir.

Taban demokrasisi fikriyle kurulan ilişkinin zayıf yönlerinden söz ederken, dönemin “Anayasacılık” anlayışına tekrar dönmek faydalı olabilir. Aydın (2020a: s. 21) 1960 darbesinden sonra yapılan 1961 Anayasası’ndan 12 Mart muhtırasına kadar olan dönemi “Cumhuriyet tarihinin nispi olarak en demokratik dönemi” olarak

niteler ve bu dönemde “hak arama bilincinin ciddi bir gelişme” kaydettiğini, “toplumsal muhalefetin bütün renkleri ile yükselişe” geçtiğini belirtir. 1961 Anayasası’nın, düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğünün geniş bir biçimde kullanılmasına olanak tanıdığını, toplumdaki çeşitli görüşlerin güçleri oranında yönetim organında yer bulduğunu, işçiler, gençler, köylüler, kamu çalışanları başta olmak üzere birçok kesimin ekonomik ve demokratik hakları için mücadele ettiğini yazar (Aydın, 2020: s. 21-22). Aydın’a (s. 22-23) göre Anayasa, temel hak ve özgürlükleri güvence alırken tek partinin yasama organındaki tekeline kırmak için Senato’yu kurar; gazete, dergi çıkarma ve kitap yayınlama hakkının önündeki bazı engelleri kaldırır; çalışanlara önceden izin almaksızın sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkı verir; grev ve toplu sözleşme hakkını güvenceye alır; üniversite ile radyo televizyonların idaresine özerklik getirir ve Anayasa Mahkemesi’ne yer verir. Bununla birlikte Aydın (s. 22) Anayasa’nın, darbeyi yapanların, devletçi, modernist, kentli ve Batıcı perspektifiyle kurguladığı rejimin çerçevesini çizdiğine de dikkat çeker. Yani, darbecilerin perspektifi ile anayasa arasındaki bağlantıya işaret eder. Askeri vesayeti kurumsallaştırmak için Milli Birlik Komitesi üyelerine ömür boyu senatörlük ve Cumhurbaşkanı’na Senato’ya üye atama kontenjanı tanıdığını, Emekli Genelkurmay Başkanları için cumhurbaşkanlığı yolunun açıldığını, Milli Güvenlik Kurulu’na Anayasa’da yer verildiğini aktarır (s. 23). Bu bağlamda düşünüldüğünde, önceki kümelerde ve yine bu kümede başka boyutları açısından ele alınan anayasa vurgusunun, taban demokrasisiyle ilişkisinin bu zayıf tarafı burada ele alınabilir. Aydın’ın işaret ettiği “en demokratik dönem” olma özelliğinin “nispi” olması vurgusu, taşıdığı eksikliklere işaret etmek için de yapılmıştır. Sendikacıların anayasaya yaptığı vurgular darbe ve askeri vesayetle bağlantılı boyutları çerçevesinde, gerçek bir demokrasinin, yani toplumun kendi örgütlülükleri aracılığıyla koşullarını ve kendini etkileyen tüm kararları şekillendirmesinin ve denetlemesinin aksi yönünde bir doğrultuya işaret eder. Bu işaret, işçilerin ürettiği uygar sınıf deneyimi ifadelerinin oluşmasına vesile olan geriletici hafıza etkisinin de işareti olarak düşünülebilir.

4.2.4. D Kümesi: Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması

Son olarak bu başlık altında da direniş sürecinde ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadelerinden Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'na denk düşenler ve bu ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olan ilerletici hafıza etkisi faktörler tartışılacaktır.

4.2.4.1. Kümedeki Sınıf Deneyimi İfadeleri

Benzerlik ve ortaklık üzerinden kurulan özdeşleşmeleri aşarak benzer olmayanlara doğru yayılan, işçilik konumunun yıkılması ve toplumsal ilişkilerdeki bütünlüklü dönüşümlerin de arzusunu taşıyan özdeşleşmeler, bu aşamaya denk düşen sınıf deneyimi ifadelerinin temelini oluşturur. Bu türden özdeşleşmelere dayandığı savunulabilecek ifadeler arasında burada, sınıfın politika yapması ve alternatif kültüre yer verilecektir.

4.2.4.1.1. Sınıfın Politika Yapması

15-16 Haziran İşçi Direnişi'nden sınıf deneyimi ifadeleri sembolik-etik aşamaya denk düşenleri arasında işçilerin kendi yaşamlarını sürdürdüğü koşulları etkileyen kararlara aktif olarak katılma yönündeki politik eylemleri sayılabilir. Bu bağlamda eylemlerin hepsi politik niteliği açısından bu küme içerisinde değerlendirilebilir. Bu eylemlerin politik yönüyle değerlendirilmesinin gerekçesi onların sadece bir yasa değişikliğiyle ilgili olması değil bundan öte, işçilerin hayatlarını etkileyecek, onların nasıl çalışıp nasıl yaşayacağını, neler deneyimleyip neler deneyimlemeyeceğini belirleyecek kararlarla ilgili olmasıdır. Aydın'ın (2020: s. 58) işçilerin sendika özgürlüğünü savunmak üzere gerçekleştirdiği işyeri işgallerini “sınıfın politikleşmesi, militanlaşması ve radikalleşmesinin önemli göstergesi” olarak değerlendirirken yaptığı “politikleşme” vurgusu da bu anlamı taşıyor gibidir. Etkisi ve katılan işçi sayısı açısından ilk büyük işyeri işgali olarak tanımladığı Derby işgali hakkında Aydın şunları yazar:

DİSK'in kurulmasından 10 gün kadar süre geçmişti ki, Lastik-İş'in karşısına, Kauçuk-İş çıkarıldı.... Kauçuk-İş kuruluşunu takip eden süre içinde önce Derby

Lastik Fabrikası'nda ardından da bütün lastik işkolunda 'üye yazma' işine girişti. Üye yazma bir sendikal örgütlenme çalışması değil, işverenden alınan bilgilerle işçileri -çoğunlukla- onların bilgisi dışında üye kaydetme işi olarak bilinir.... Yürürlükte olan yasanın 7. Maddesi 'Genel Yetki' başlığı altında sendikalara üye çoğunluğuna sahip olma koşuluyla, hem işyerinde, hem de işkolunda sözleşme yapabilme hakkı tanıyordu. Kauçuk-İş'in sahte üyelerle yaptığı girişime Çalışma Bakanlığı, Bölge Çalışma Müdürlüğü ve yargıdan destek geldi....

Derby işyeri yetkisi konusundaki anlaşmazlıkta yaşananlar da işkolundaki sürecin bir kopyasıydı. Bu noktada Lastik-İş, işçinin tercihinin açık bir biçimde ortaya çıkaracak, demokratik bir yöntem olarak referandum yapılmasını önerdi. Ancak Kauçuk-İş, referandum yapılmasına, yani işçinin kantarına çıkmaya yanaşmadı. Lastik-İş yargıya ve Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne yaptığı itirazlardan da sonuç alamamıştı. Geriye işyerinde fiilen referandum yapılması dışında seçenek kalmamıştı. Bunu gerçekleştirmek üzere işyerinin işgal edilmesine karar verildi. (Aydın, 2020a: s. 59)

Aydın (2020a: s. 70) Kavel'de de işverenin işçinin sendika tercihinin müdahale etmesi, 26 işçiyi işyerinde işten çıkarması üzerine işçiler üretimi düşürüp, yemek boykotu ve 2 saatlik oturma eylemi yaptığını ve sonra yetki için referandum yapılması ve atılan işçilerin geri alınması talebiyle işyerini işgal ettiğini anlatır. Singer'de işverenin Maden-İş'in örgütlenme faaliyetini engellemek için bazı işçileri işten attığını ve bunun üzerine işçilerin işyerini işgal ettiğini aktarır (s. 75). Türk Demir Döküm'de işçiler, zam talebi dile getiren işçilerin işten şiddete maruz kalması ve işten atılması ve Maden-İş'ten istifa edip Çelik-İş'e üye olmaya yönelik baskılar sonucunda işyerini işgal etmişlerdir (s. 81). Gamak'ta toplu bir işten çıkarma ve ücretlerin de ödenmemesinden sonra fabrikaya sokulmayan işçiler fabrika önüne gelmiş ve polisin müdahalesiyle karşılaşmıştır (s. 93-94). Sungurlar Kazan Fabrikası işçileri de işverenin sendikal tercihleri nedeniyle üzerlerinde baskı kurması nedeniyle eylem yapıp, daha sonra işverenin baskıdan vazgeçeceğini söylemesi üzere eylemi bırakıp, sonra yine Maden-İş'ten istifayı dayatması üzerine fabrikayı işgal etmiştir (s. 106). Aydın (2020a: s. 112) son olarak ECA İşgali'nde işçilerin Metal-İş'ten istifa edip Maden-İş'e geçmiş olmalarına rağmen işverenin Metal-İş'e aidat kesmeye devam etmesi üzerine oturma eylemi yaptığını, işverenin bunun üzerine bazı işçileri işten çıkardığını, bunun üzerine de işyerinin işçiler tarafından işgal edildiğini anlatır.

15-16 Haziran İşçi Direnişi'ne doğru giden yolda işçilerin politikleşmesinin örnekleri olarak sunulan bu örnekler, işçilerin işyerinde gerçekleşen veya işle ilgili görünen eylemlerinin politikliğinin tanınması açısından da önemlidir. Bu çerçevede, her ne kadar Aydın şu alıntılarda politik kavramını yasa ve yasa koyucularla bağlantılı olarak kullanmış olsa da işçilerin sendikal eylemlerinin ve söylemlerinin de politik boyutuyla ele alınabilir olması, “sınıfın politikleşmesi” teziyle daha uyumlu görünmektedir:

Bu pankartlarda işçiler, taleplerini ve kararlılıklarını şöyle ifade ettiler: ‘Anayasa’ya aykırı kanun çıkaranlar işçi düşmanıdır’, ‘Anayasa ve sendika özgürlüğünü alanlara derslerini vereceğiz’, ‘Kanunlar Meclis’ten alınıncaya kadar direneceğiz.’ [Cumhuriyet, 16 Haziran 1970] Bu gibi politik taleplerin yanı sıra işçilerin kalemlerinden çıkmış ‘İneği besleyen biz, sütü, kaymağı yiyen kim?’ gibi dikkat çekici dövizler de duvarlardaydı. (Aydın, 2020a: s. 316-318)

Toplantıda konuşanların ağırlığını Maden-İş Sendikası’nın örgütlü olduğu iş yerlerinin temsilcileri oluşturuyordu.... Konuşmalarda işçiler, endişe ve eleştirilerini dile getirmenin yanı sıra, taşıdıkları politik öfkeyi de sert ifadelerle dışa vurdular. Öfkenin yöneldiği adres, yasayı çıkaran milletvekilleri, Başbakan Süleyman Demirel ve Türk-İş oldu. (Aydın, 2020a: s. 269).

Aydın (2020a: s. 914-915) “işyerinde işverenin, sokakta devletin otoritesine karşı çıkarak bir anda hayatın akışını değiştirebilecek, ona yön verebilecek güç olduklarını fark ettiler” derken de işyerindeki de politik bir güç olarak tanınabileceğine, iş yerindeki ve sokaktaki politik güç arasındaki bağlantının kurulabileceğine ve bunlar karşısında başka bir politik güç olunabileceğine işaret etmektedir.

Eşitlikçi özdeşleşmeler temelinde geliştirilen ve C Kümesi’nde örnekleri sıralanan toplu hareket ve grevler, önceki sendikal mücadelelerin de devamı olarak, *ekonomik-politik ayrımını aşan politik boyutlarıyla*, işçilerin kendi hayatlarına ve toplumsal hayata yaptığı müdahaleler olarak bu kümeye alınabilir. Eyleme katılan işçilerin, politikleşmeyi içinde barındıran ve ayrıştırıp kenara koyamayan aktarımları da eylemlerin politik boyutuyla bu kümeye alınabileceğinin göstergesi sayılabilir.

Gripin işçisi Naran Özkan kendisini dönüştürdüğünü söylediği 15-16 Haziran direnişinden sonra bir yandan sendikayla ilişkisinin başlayıp kuvvetlendiğini diğer taraftan da eylemlere ve direnişlere katılmaya başladığını ve TSİP’e (Türkiye Sosyalist İşçi Partisi) gidip gelmeye başladığını söyler (Aydın, 2020a: s. 915). Benzer şekilde Uzel işçisi Mehmet Ali Kılıç da bir yandan sendikaya daha fazla sarıldığını söylerken diğer yandan sola inancının büyüdüğünü söyler ve işçilerin hem sendikayla hem de politikayla ilişkisinin artmasında 15-16 Haziran’ın etkisi olduğu düşüncesini paylaşır (s. 916). Demir Döküm işçisi Turgut Bozgül’ün de sendikal eylem veya işçi eylemiyle politik eylemi birlikte aldığı söylenebilir; hem sol hem de sendikayı öncesinde tanımaya başlamış olsa da 15-16 Haziran’dan sonra işin için fazla girdiğine dikkat çeker (s. 916-917). Dolayısıyla bu aktarımların eylemlerin, işçi olmakla politika yapmayı, sınıf olmakla politik olmayı birbirine bağlayan, bu ikisi arasında bir süreklilik kuran bir özelliğine gönderme yaptığı düşünülebilir.

Burada anlatılanları Aydın (2020a: s. 915) “eylemin yaşamı değiştiren gerçek kazanımı, eyleme katılanların hayatlarında yol açtığı değişiklikler” olarak yorumlar. Bu çalışmadaki bu alıntılara yer verilmesinin sebebi ise eylemin sonuçlarını aktarmaları değil, eylemin o anki politik niteliğine dair gösterdikleridir. Sonuçta ortaya çıkan “kazanım”, eylemin içerisinde var olan ve deneyimlenen bir nitelikten kaynaklanmış olmalıdır.

4.2.4.1.2. Alternatif Kültür

Bu küme içerisinde ele alabileceğimiz başka ifadeler, toplumla kurulan yeni bir ilişki biçimine ve alternatif bir kültüre dair olanlardır. Eylemlerden öğrenilen, örneğin Koruma Tarım işçisinin ifadesiyle “toplumla birlikte hareket etmek” (Aydın, 2020a: s. 917) ve Doğu Galvaniz baştemsilcisi Hasan Kahraman’ın ifadesiyle “kendimize sahip çıkmak”, “arkadaşını satmamak”, “başı sıkışanın yanında” olmak (Aydın, 2020a: s. 918) gibi özelliklerin alternatif ve ütopyacı bir kültüre ilişkin öğeler olduğu düşünülebilir. Uzun uzadıya anlatılmamış olsa da toplumla hareket etme vurgusu, eşitlikçi özdeşleşmeler temelinde kalarak, bir grup olarak sınıf olmanın ötesine geçme ve daha geniş bir grubun çıkarını düşünme eğilimlerine işaret ediyor olabilir. Başı sıkışanın yanında olmaya ilişkin vurgu da bir ötekinin

kırılganlığının tanınmasına işaret ediyor gibidir. Sınıf çıkarını toplumun çıkarıyla buluşturma ve ötekinin kırılganlığıyla ilgili bir hassasiyet taşıma boyutları direniş sürecinin, detaylandırılmamış ve grup olmaya ilişkin olumlu atıflara dayalı uygar sınıf deneyimi ifadelerinin gölgesinde kalmış özelliklerden olabilir. Bununla birlikte potansiyel ilerleme noktaları olarak orada bulunduklarının tespit edilmesi anlamlı olacaktır.

4.2.4.2. İlerletici Hafıza Etkisi Yapan Faktörler

Sembolik-etik aşamadaki sınıf deneyimi ifadelerinin ortaya çıkmasına vesile olan etki, ilerletici hafıza etkisidir. Bu etkiyi taşıdığı düşünülebilecek bir faktör olarak burada Türkiye İşçi Partisi ve sınıfın politik hareketi tartışılacaktır.

4.2.4.2.1. Türkiye İşçi Partisi ve Sınıfın Politik Hareketi

Bu kümedeki sembolik-etik sınıf deneyimi ifadelerinin oluşumunda etkisi olan aracı faktörler arasında eşitsizlik ve adaletsizliğe karşı örgütlenme ve mücadele etmeye ilişkin fikirlerin taşıyıcısı olma boyutuyla Türkiye İşçi Partisi (TİP) sayılabilir. Aydın (2020a: s. 864) TİP'in direniş sürecindeki etkisini ideoloji, bilinç ve politik yaklaşımı içeren kültürel bir etki olarak tanımlar. 1960'lı yıllar için kullandığı “toplumsal uyanış” (s. 875) kavramıyla paralel olarak TİP'i de “toplumsal uyanış hareketi” (s. 864) olarak adlandırır. Aydın dönemin kültürel ortamına ilişkin şöyle yazar:

1960'lı yılların özellikle ikinci yarısından itibaren, sol fikirler, değerler ve örgütlenmeler bir yükseliş içindeydi. Sol hareket yükselirken, sanatla, edebiyatla, siyasetle, sınıf sorunlarını ön plana çıkarıyor, toplumsal eşitsizliklere, adaletsizliklere vurgu yapıyor, bunların değişmesi için itiraz etme, karşı çıkma, örgütlenme ve mücadele etme fikrini kabul ettirmeye çalışıyordu. Tercihini soldan yana kullanan aydınlar sayesinde de kuvvetli bir sol hegemonya tesis edilmişti. (Aydın, 2020a: s. 875).

Dönemin kültürel ve politik hareketlenmenin en önemli aktörünü TİP olarak tanımlayan Aydın (2020a: s. 26) TİP'in, eşitlik, özgürlük, adalet ve dayanışma gibi kavramların dolaşma sokulmasında ve itibar kazanmasında önemli katkısı olduğuna işaret eder. Bu kavramları aynı zamanda toplumsal mücadelenin yaslandığı kavramlar olarak tanımlar (s. 26). Bu çerçevede TİP'in, örgütlenmenin ve tepki göstermenin önünü açtığını savunur:

TİP'in sömürüye, adaletsizliğe, eşitsizliğe karşı yaptığı çağrılar, toplumda egemen sınıflara karşı aşağıda biriken öfkenin, tepkinin dışavurumunu sağladı. Parti bu dışavurumun kürsüsü oldu. TİP, aydınların, gençlerin, işçilerin, köylülerin buluşmasında örgütsel zemindi, bu kesimlerin mücadelesinde desteği, dayanışması ve varlığıyla dikkat çekici bir rol üstlendi. (Aydın, 2020a: s. 27)

Aydın (2020a: s. 864) aynı zamanda TİP'in, köşe yazarları, sendika eğitimlerine katılan TİP'li aydınlar gibi çeşitli kişiler vasıtasıyla işçilere belli bir sol/sosyalist kültürel etkiyi ulaştırdığını söyler. Dev Genç'i de bu etkinin yaratıcısı ve taşıyıcısı olarak tanımlamak gerektiğine değinir (s. 864). Buna göre TİP belli fikirleri taşıyıp, oluşturup, yaygınlaştıran bir araç olarak toplumun eşitlikçi hafızasının aktarılmasına aracılık etmiş gibidir. Ama aynı zamanda bazı mücadeleler için bir platform görevi görerek de başka kesimler gibi işçilerin de politik mücadele verebileceği fikrinin de taşıyıcısı olduğu söylenebilir. Bu yönleriyle TİP'in 15-16 Haziran İşçi Direnişi'nde de bir hafıza etkisi yapmış olduğu düşünülebilir ve işçilerin politikleşmiş mücadelesiyle ve alternatif kültür anlayışlarıyla ilişkisi kurulabilir.

Sendikal mücadelenin politik mücadeleye kaynaklık edebileceği ve ekonomik ve politik arasında katı bir ayrımın olmayabileceği fikrinin de TİP tarafından temsil edildiği iddia edilebilir ve bu durumun da onu ilerletici hafıza etkisi yapan bir aracı faktör olarak ele almamıza gerekçe olduğu düşünülebilir. TİP bu özelliğiyle işçiler için, politik mücadelenin sınırlarının genişletme, dolayısıyla işçilerin kendi hayatlarını etkileyen kararlara müdahale etme isteğini çoğaltma ve bütünleştirme işlevi görmüş olabilir. TİP'in taşıdığı bu fikir -elbette bununla çelişen fikirleri de taşıyor olabilir- sadece “işçilerin ... buluşmasında örgütsel zemin”

olmasıyla değil, bizzat sendikacılar tarafından kurulmuş olmasında da görünür olmaktadır:

TİP, 27 Mayıs darbesinden sonra, siyasal parti kuruluşuna izin verilmesi ile T. Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Genel Sekreteri Şaban Yıldız, İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Genel Sekreteri İbrahim Güzelce, Türkiye Çikolata İşçileri Sendikası Genel Başkanı Ahmet Muşlu, Lastik İşçileri Sendikası Genel Başkanı Rıza Kuas, Türkiye Otel ve Gıda İşçileri Genel Sekreteri Kemal Nebioğlu, İstanbul Yaprak ve Tütün İşçileri Sendikası Genel Başkanı Hüseyin Uslubaş, İlaç ve Kimya İşçileri Sendikası Genel Başkanı Saffet Göksüzoğlu, İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Genel Başkanı Salih Özkarabay, Müskirat Federasyonu Başkanı İbrahim Denizcier ve Adnan Arkın tarafından 13 Şubat 1961’de kuruldu.... TİP’in kuruluşu, emekçilerin siyasette kendilerine alan açma çabasıydı. Parti kuran sendikacılar, sendikalizmin sınırları içine hapsolmadan, sosyal ve siyasal mücadeleyi birlikte ve bir bütün olarak sürdürmek niyetini taşıdıklarını ortaya koymuş oluyorlardı. (Aydın, 2020a: s. 27).

Direnışteki eylemlerin politik niteliğine yaptığı etki bağlamında ele alındığında, TİP’in sendikacılar tarafından kurulmuş olmasının ayırıcı özelliğinin, “sendikalizmin” sınırları içine hapsolmamaktan çok, politikanın alanını hem kavrayış hem de kapsam açısından genişletmek olduğu düşünülebilir. Sendikal eylemin de politik bir eylem olabileceği veya ona dönüşebileceği fikri, yani ikisi arasındaki ayrımın değil bağlantı ve sürekliliğin vurgulanması, sınıfın politikleşmiş eylemlerine vesile olmuş olabilir. Aydın’ın bu konuyla ilgili yaptığı bir yoruma burada değinilebilir. Ona göre bu çaba, yani sendikacıların sosyal ve siyasal mücadeleyi birlikte yürütme çabası istenen etkiyi yaratmamış ve parti sosyalist aydınları davet edip Mehmet Ali Aybar’ı genel başkanlığa seçtikten sonra sınıf hareketi ve sol hareket için önemli bir dinamik haline gelmiştir (Aydın, 2020a: s. 27). Bu çalışmada bu yorumların etraflıca tartışılması mümkün değildir ve burada bahsedilen etkinin, burada ele alınan hafıza etkisiyle benzerlikleri veya farklılıkları da açık değildir. Bununla birlikte kısa dönemdeki sonuçları ne olursa olsun, 15-16 Haziran’a doğru işyeri ve dışında gerçekleşen işçi eylemleriyle 15-16 Haziran İşçi Direnişı arasındaki süreklilik, TİP’i kuran sendikacıların parti faaliyeti yürütme girişimlerinin temsil ettiği sürekliliğe önemli ölçüde benzemektedir. İkincilerin (politik direniş veya parti

faaliyeti) politik niteliği, öncekilerin politik niteliklerinden bağımsız düşünölemez. Belki de ilk başta, TİP'in ilk zamanlarında toplumda istenen etkiyi yaratmadığı düşünölen bir faktör (sendikal eylemle politik eylemin arasındaki süreklilik bağlantısı) araya karışan başka etkilere rağmen dokuz yıl kadar sonra, 15-16 Haziran'da önemli bir etki yaratmıştır; ilerletici bir hafıza etkisi.

SONUÇ

Bu çalışmada işçi sınıfının öznelliğini kavramak için bir yaklaşım ve bir model önerisi sunulması amaçlanmıştır. Sosyal politika disiplininin temel gündemlerinden olan emek gündemi bu çalışmada işçi sınıfının öznelliğine ilişkin bir kavramsallaştırılmayla açılmış ve ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışma sosyal politika disiplininin, kapitalist üretim ilişkilerin dışına çıkmayı hedefleyen eğilimleri üzerine oturtulmaktadır. Burada işçi sınıfının öznelliği, kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkili mevcudiyeti ve aşılması hedefi çerçevesinde alınmıştır. Bu bağlamda Wood'un, sınıf kavramsallaştırmasının merkezine yerleştirdiği ve Thompson'dan ödünç aldığı deneyim kavramının çekirdeğinde olduğu savunulan birincil güvencesizlik deneyimi, hem kapitalist üretim ilişkilerinin öznellikteki bir izdüşümü hem de bu ilişkilerin aşılması için farklı düşünce, duygu, eylem ve kurumlara çevrilebilecek ruhsal bir materyal olarak kurgulanmıştır. Dolayısıyla kapitalist ilişkilerin güç alanının, işçilerin öznellikleri üzerindeki basıncı ve bu basıncın, işçiler tarafından ruhsal olarak işlenerek, kaygılar, fanteziler ve özdeşleşmelere dönüşmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin aşılmasına doğru giden bir güzergâh çerçevesinde ele alınmıştır. Sınıf sürecinin son aşaması olarak tanımlanan Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'nda üretilen sınıf deneyimi ifadeleri, sınıfın, kendiyle birlikte kapitalist ilişkileri de eleştirel biçimde ele almasının ve dönüştürmek istemesinin ürünüdür.

Toplumsal ilişkiler içerisinde sınıfın öznelliğine bakmak, başlı başına yeni bir bakış açısı değildir. Sınıfın öznelliği, Endüstri ve Örgüt Psikolojisi'ne anaakım ve eleştirel yaklaşımlardan, Bourdieu, Willis ve Dinler'in sosyoloji disiplini çerçevesindeki çalışmalarına; sosyoloji ve psikolojinin bir diyaloguna dayanan Klinik Sosyoloji'den, Lazzarato'nun maddi emek yaklaşımına ve bu çalışmada da temel alınan Thompson'ın sınıf deneyimi perspektifine kadar çeşitli yaklaşım ve çalışmalarda inceleme konusu olmuştur. Bu yaklaşım ve çalışmalar işçi sınıfının öznel dünyasının belli unsurları belli bağlamlar özelinde bireysel ve toplumsal faktörlerle bağlantısı çerçevesinde kavramsallaştırılmış ve çözümlenmiştir. Bu tez çalışmasında önerilen yaklaşım olan Sınıfın Bilinçdışı Yaklaşımı, sınıfın öznelliğine

bakma amacı açısından bu yaklaşımlarla benzeşmektedir ama bazı açılardan da onlardan ayrılmaktadır.

Bu çalışmada önerilen yaklaşım, insan ruhsallığına ilişkin kapsamlı bir kuram olan psikanalize yaslanması itibarıyla işçi sınıfının öznelliğinin bilinçdışı boyutlarını da anlamaya yönelmekte, bu boyutların bilinçli görünümle ilişkisini kurmaya çalışmaktadır. Çalışmanın Birinci Bölümü'nde psikanalitik yaklaşım, bilinçdışı, özdeşleşme, çaresizlik, narsisizm, idealleştirme ve çiftedeğerlilik tanıtılmış ve ilerleyen bölümlerde de yaklaşımın başka kuramsal katkıları, çalışmanın yaklaşımını ve önerilen inceleme modeli inşa etmek üzere aktarılmıştır. Çalışmanın yaklaşımı, sadece insan ruhsallığına dair kapsamlı bir yaklaşımı baz almaya çalışmaz, aynı zamanda işçi tanımını geniş tutar. Bu çalışmada işçi olmak; kol emeği veya zihin emeğiyle geçinme, mavi veya beyaz yakalı olarak adlandırılma, Fordist veya post-Fordist bir üretim düzeninde çalışma, iş bulmuş veya bulamamış, eğitilmiş veya eğitimsiz, orta gelirli veya yoksul olma ve benzeri özellikleri çerçevesinde değil, yaşamak için bağımlı çalışmak zorunda olma özelliği baz alınarak tanımlanmıştır. Kapitalizm koşullarında bu özelliği taşıyan, her dönem, özellik ve kesimden insanın ruhsallığının bu çalışmanın yaklaşımının kapsama alınması hedeflenmiştir. Wood (2011) *Sınıftan Kaçış: Yeni 'Hakiki' Sosyalizm* kitabı esasında, Marx'ın düşüncesinde işçiliğin, kapitalist üretim ilişkileri ile ilişkisi içerisinde anlam kazanan olan bir kavram olduğunu anlatır. İşçiler, kapitalist ilişkilerin sürekliliği açısından yeniden üretilmesi gereken bir toplumsal konumu işgal eder ve o konum, kapitalizmin yeniden üretilmesi kadar yerinden edilmesi için de gerekli olan uzlaşmaz bir çıkar çelişkisini yaratır. Yani bu çalışmamızın da konu edindiği işçi, kapitalizmin vazgeçilmezi olan ama onunla da uzlaşması mümkün olmayan bir öznenin adıdır. Bu işçinin, çalışma koşulları, iş bulunca içine girdiği emek süreci, mesleği veya yetkinliği, çalışma zorunluluğunu etkilemediği sürece geliri, kültürlenme şekilleri o öznenin yine işçi olan bir özne olup olmamasını belirlemez. Sınıfın Bilinçdışı Yaklaşımı işçi olmanın bu tanımına dayanırken, yine Wood'un kavramsallaştırdığı şekliyle sınıfın da bir süreç olarak kavranmasını temel alır. İşçi olmak ile sınıf olmak arasında yapılan ayrım, sınıfın bir oluşum ve bozuşum süreci olarak ele alınmasına izin verir ve sınıfın öznelliğinin, bu oluşum ve bozuşumla ilişkisi çerçevesinde düşünülmesine olanak verir. Wood tarafından, Thompson'ın

bakış açısından yola çıkarak bu oluşum ve bozuşumun temel malzemesi olarak ele alınan sınıf deneyim, bu çalışmada da özneliliğin incelenmesine giden yolu açan bir kavram olarak ele alınmıştır.

Sınıf özneliliğinin incelenmesine izin veren bir kavram olarak sınıf deneyimi, bu çalışmada, belirleme ve belirlenme özellikleri çerçevesinde ele alınmıştır. Marx, Lucaks, Thompson ve Lenin'in düşünceleri çerçevesinde sunulan sınıf bilincine dair yaklaşımların, tüm diğer özelliklerine karşın sınıf bilincini deneyimin, eylem ve toplumsal ilişkileri belirlemeye yönelik kısmıyla eş tuttuklarına değinilmiştir. Deneyim, tüm belirlenmişliğine karşın belli etki ve süreçlerle işçileri, işçilerin kendi yaşam koşullarını ve toplumsal ilişkileri değiştirmeye yönelttiğinde sınıf bilinci halini alır ve burada belirlenmişlikten belirlemeye doğru giden bir doğrultu söz konusudur. Buna karşın Bourdieu'nün habitus kavramıyla, deneyimin belirlemeye yöneldiğinde bile toplumsal ilişkiler ve sınıflar arasındaki ilişkiler tarafından ne denli belirlenmiş olduğunu anlattığına işaret edilmiştir. Deneyimin belirleme ve belirlenme özelliklerinin tartışılması, psikanalitik yaklaşımın en temel ve belirleyici kavramı olan bilinçdışının, sınıf sürecinde nereye yerleştirilebileceği sorusunu doğurmuştur. Bu çalışmada bu soru, sınıf bilinçdışının, sınıf oluşum ve bozuşum sürecinin bilinçdışı boyutlarına gönderme yapacak ve sürecin aşamalarına göre değişen, belirlenme ve belirleme özelliklerine sahip olacak şekilde tanımlanmasıyla yanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşıma göre sınıfın bilinçdışı belirlendiği kadar, sınıfın düşünce, duygu ve eylemleri üzerinde de bir belirleyiciliğe sahip olabilir ama bu sınıf sürecinin farklı aşamalarında, farklı şekillerde gerçekleşmektedir. Bu çalışmada sınıf sürecinin aşamaları bu işleyişin daha iyi anlaşılması amacıyla, belli kaygılar ve özdeşleşmeler temelinde tanımlanmıştır. Bireysel ve toplumsal faktörler, yerine göre bilinçdışı veya bilinçli olan bu kaygı ve özdeşleşmeleri şekillendirir.

Bu çalışmada işçilerin, sınıf oluşum ve bozuşum sürecinde sınıf deneyimi ifadeleri ürettiği ve bu ifadelerin belli kaygılar temelinde, üretim ilişkileriyle bağlantılı nesnelerle kurulan özdeşleşmeler temelinde oluştuğu savunulmuştur. Yerine göre bilinçdışı veya bilinçli olabilen bu özdeşleşmeleri işçiler, meta, emek gücü olmak, işçilik, işveren, devlet, vb. nesnelerle yapabilir. Psikanalitik

yaklaşımından yola çıkarak kullanılan nesne kavramı, kişilerin belli dürtüsel yatırımlarının hedefinde yer alan, daha bütünlüklü olarak hedefte yer alabildikleri gibi farklı parçalarıyla farklı duyguların hedefi olabilen kişiler veya başka varlık veya fikirlere gönderme yapar. İşçiler bu nesnelere ilişkin dürtüsel ve duygusal yatırımları ve bu nesnelerle özdeşleşmeleri sürecinde sınıf deneyimi ifadeleri üretir. Bu çalışmada, işçi sınıfının öznelliğinin inceleme aracı olarak önerilen Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli, işçilerin tekil veya grup halinde ürettiği sınıf deneyimi ifadelerini, onların dayandığı kaygı ve özdeşleşmeler çerçevesinde sınıflandırmayı hedefler. Çalışma içerisinde modelin temel kavramları tartışılmış ve işçilerin evrensel olarak içinde bulunduğu nesnel durum olan yaşamak için çalışma zorunluluğunun öznel izdüşümü öznel birincil güvencesizlik olarak tanımlanmış, bu deneyimin sınıf deneyimi ifadelerinin nesneleriyle özdeşleşmelerin kaynağı olduğu söylenmiş, bu özdeşleşmelerin eksenleri tartışılmıştır. Özdeşleşmeler, Holloway'ın düşüncesine paralel şekilde işçileşme ve işçileşmeye direnme düzlemlerinde gerçekleşirken aynı zamanda, Freud'un kardeşlik hukukuyla şefin düzeni arasındaki ayrımıyla paralel şekilde eşitlikçi veya hiyerarşik düzlemde ortaya çıkabilir. Sınıf sürecinin aşamaları bu özdeşleşmelerin kesişimleri üzerinden tanımlanmıştır: Sınıfın Narsisistik Aşaması'ndaki özdeşleşmeler işçileşme yönünde ve hiyerarşik temel, Sınıfın İkircikli Aşaması'ndakiler işçileşmeye direnme yönünde ve hiyerarşik temelde; Sınıfın Uygur Aşaması'ndakiler işçileşme yönünde ve eşitlikçi temelde; son olarak, Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'ndakiler işçileşmeye direnme yönünde ve eşitlikçi temelde gerçekleşir. Sınıfın bu dört aşaması niteliksel olarak birbirini takip eden aşamalar olarak, psikanalitik yaklaşım temel alınarak tanımlanmıştır. Tartışmalarda dikkat çekildiği gibi, bir işçi veya bir grup işçinin belli bir zaman kesitinde ürettiği sınıf deneyimi ifadelerini bir araya getiren olgular (örn. bir direniş) farklı aşamalara denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri barındırır. Model herhangi bir olgunun özdeşleşme tablosunun yorumlanması ve sınıf sürecine göre durumunun anlaşılması için önerilmiştir. Bağlama göre farklılaşan ve sınıf deneyimi ifadeleri üzerinden ayrılan olguları incelemeye yönelik bu modelin evrensellik iddiası sınıfın, hem nerede gerçekleşirse gerçekleşsin bir oluşum ve bozuşum süreci olduğu hem de evrensel bir deneyim olarak birincil güvencesizlik deneyiminin işlenmesine dayandığı düşüncelerine dayanmaktadır.

Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli'ne göre, işçilerin belli bir zaman kesitinde (örn. bir direniş süreci, bir yaşam süreci, bir çalışma deneyimi, vb.) ürettiği sınıf deneyimi ifadelerinin dayandığı bilinçdışı ve bilinçli kaygı ve özdeşleşmeler, bireysel ve toplumsal aracı faktörlerin etkisiyle şekillenebilir. Bireysel ve toplumsal faktörlerin sınıf deneyimi ve sınıfın oluşması veya bozulması üzerindeki etkileri farklı çalışmalarda, farklı yaklaşımlar çerçevesinde konu edilmiştir. Örneğin, Engels teknolojik gelişmeleri, fabrika sisteminin gelişimini, ulaşımın gelişimi, kentleşmenin yapısını, işçilere verilen yasal ödünleri, onlardan esirgenen sağlıklı yaşama ve çalışma koşullarını; Katznelson kapitalizmin genel itki ve sınırlamaları, aile yapıları, nüfus yapıları, kültürel gelenekler, nesilden nesile aktarılan pratikler, devlet örgütlenmesi ve politikaları, jeopolitika, işyerinde çalışma koşulları, işyerinde ve dışındaki emek yönetim stratejileri, düşünce sistemleri, işçi hareketleri ve örgütlenmelerini; Koçak devlet politikaları, üretim ve emek sürecindeki dönüşümler ve sendikal örgütlenmeleri; Urhan toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığı ve işçi örgütlenmelerinin bununla ilişkisini; Kaos GL cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine dayalı ayrımcılığı ve sendikaların bununla ilişkisini; Lordoğlu ve Aslan'ın etnik ayrımcılığı; Yücesan-Özdemir'in vasıf, kariyer, çalışma mekânı, işçi sağlığı ve denetimi konu etmiştir. Bu çalışmada ise bunlar ve benzeri aracı faktörlerin, sınıfın özneliliği üzerinde nasıl etkiler yaparak özdeşleşme ve sınıf deneyimi ifadelerine yol açtığı tartışılmaktadır. Burada sınıf sürecindeki sınıf deneyimi ifadeleri ile aracı faktörler arasında bir ayırım yapılarak onların ilişkisinin çözümlenmesi hedeflenmektedir. Bireysel veya toplumsal nitelikli olsunlar, her türden aracı faktör, sınıf sürecine ilerletici veya geriletici etkiler yapmaları çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşımın, her türden faktörün (toplumsal cinsiyetten çalışma koşullarına, bireysel öyküden politik koşullara kadar) belli bir bağlamın özellikleri hesaba katılması için uygun bir kavramsal zemin hazırladığı düşünülmektedir. Dolayısıyla, her bağlamın kendine has özellikleri aracı faktörler şeklinde kodlanması yoluyla farklı bağlamlara uygulanabilecek bir model sunulduğu iddia edilmektedir. Örneğin, bu çalışmanın yaklaşımı ve modeli hem farklı toplum kesimlerinde hak arama bilincinin geliştiği, çelişkili de olsa demokratik özellikleri olan bir anayasaya referans verilebilen (Aydın, 2020a: s. 20-23), sanayileşmenin ve işçileşmenin hızlandığı, işçi örgütlerinin güçlendiği (Aydın, 2020a: s. 28-30) bir Türkiye'den bir mavi yakalı işçi direnişine; hem de örneğin, işsizliğin arttığı, sosyal devletin tasfiye

edildiği (Bora ve Erdoğan, 2017: s. 13-14), işle boş zamanın iç içe geçmesine ve bireysel performansa dayalı bir çalışma kültürünün geliştiği (Bora ve Erdoğan, 2017: s. 21), esnekleşme ve güvencesizleşmeye dayanan bir emek rejimine dayalı (Bora ve Erdoğan, 2017: s. 29), prekarizasyonun işçilerin kolektif bir özne oluşturması zorlaştırdığı (Bora ve Erdoğan, 2017: s. 38-39) neoliberal bir dönemin beyaz yakalı deneyimlerine bakabilme iddiası taşır. Bahsedilen ikinci olgunun incelemesi, bir başlangıç çalışması olması nedeniyle burada yapılmamıştır ama burada vurgulanmak istenen, farklı bağlamsal özelliklerin (örn. devletin politikaları, emek yönetim stratejileri, çalışanlar arasındaki ilişkiler, iş güvencesi, beyaz yakalılık gibi) aracı faktörler olarak hesaba katılmasıyla modelin farklı olgulara uygulanabileceğidir.

Çalışmada yapılan başka bir ayırım ise faktörlerle etkileri arasındadır. Aracı faktörler bağlama göre ilerletici veya geriletici etkiler yapmaktadır ve bu etkiler üçe ayrılmıştır: ideolojik etki, kurumsal etki, hafıza etkisi. Buradaki ayrıştırma, aynı zamanda bir bağlantı kurma olanağı sunar. Bireysel ve toplumsal faktörler bağlamına göre, yani başka faktörlerle ilişki halinde, belli etkiler yapar ve hangi faktörün ne türden bir etki yaptığı olgu özelinde bir çözümleme ve yorumlama konusudur. Aynı zamanda bu yöntem, öznelliğin nesnellikle ilişkisini koparmadan ama yine de öznel bir deneyimden söz edildiğinin ve öznelliğe ilişkin -psikanalitik- bir yaklaşıma da oturması gerektiğinin altını çizmektedir. İdeolojik etki Gramsci'nin ideolojik hegemonya yaklaşımından yola çıkarak kapitalist toplumsal ilişkilere verilen veya verilmeyen onay ve rıza üzerinden düşünülürken bu onay hiyerarşik nesnelere yapılan veya geri çekilen narsisistik yatırımla bağlantılandırılabilir. Kurumsal etki, Marx ve Engels'in sınıfın kendini yaratırken tanıdığı çıkarların temsilcisi olan komünistlerin rolüne yaptığı göndermeyle birlikte düşünülebileceği gibi, Freud'un düşüncesinden yola çıkarak Dufour'un tartıştığı baba işlevi ile bağlantılı olarak da anlaşılabilir. Hafıza etkisi de Traverso'nun geçmiş ve ütopya arasında kurulan özel ve gerilimli bir ilişki olduğuna dikkat çekmesine benzer şekilde Freud'un bastırmaya karşı hatırlama ile yeniyi yaratma arasındaki kurduğu bağlantı üzerinden de derinleştirilebilir. Bu çalışmada bu etkiler model içerisine yerleştirirken hem geriletici hem de ilerletici şekillerde iş görebileceği tartışılmıştır. Bu bağlamda geriletici ideolojik etki Sınıfın Narsisistik Aşaması'nda ortaya çıkan sınıf deneyimlerinin, ilerletici türevi ise Sınıfın İkircikli Aşaması'nda ortaya çıkanlarının

kaynağıdır. Sınıfın İkircikli Aşaması'ndakiler aynı zamanda geriletici kurumsal etkiyle de şekillendirir ve ilerletici kurumsal etki Sınıfın Uygar Aşaması'na denk düşecek ifadelerin üretilmesine vesile olur. Geriletici hafıza etkisi yine bu aşamaya denk düşen ifadelere vesile olmaktadır onun ilerletici türevi de Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'nda ortaya çıkan ifadelerin kaynağıdır.

Bu çalışmada Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli çerçevesinde Zafer Aydın'ın *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970* kitabı üzerinden yapılan 15-16 Haziran İşçi Direnişi incelenmiştir. Bu incelemede direniş esnasında ortaya çıkan sınıf deneyimi ifadelerinden ulusal bayraklar, şarkılar ve marşlar ve orduya bakış, devlet ve orduya yönelik idealleştirmelere ve onlarla kurulan özdeşleşmelere dayandıkları düşüncesi çerçevesinde Sınıfın Narsisistik Aşaması'nda yerleştirilmiştir. Öncü işçilerin ulus devlet ve milliyet vurguları, DİSK'in orduya bakışı ve Anayasacılık anlayışının devlet ilişkili boyutunun, bu ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olan geriletici ideolojik etkileri taşımış olabileceği söylenmiştir. Direnişten Sınıfın İkircikli Aşaması'na denk düşen ifadelerinse, saldırganlıkla ve otoriterlikle kurulan özdeşleşmeler çerçevesinde, işçiler arasındaki bölünmeler ve savunmasız olana yönelik şiddet ifadeleri olabileceği tartışılmıştır. Bu ifadelere vesile olan ilerletici ideolojik etki yapan faktörler arasında Anayasacılık anlayışının haklılıkla ilişkili boyutunun haklılık olarak yaşanması sayılmış, geriletici kurumsal etki yapan faktörlere arasında da devlet şiddeti ve işveren şiddetinin yanında DİSK'in işlev eksikliklerine ve başka kesimlerle kurulan ilişkilerdeki eksikliklere yer verilmiştir. Direniş esnasında Sınıfın Uygar Aşaması'na denk düşen sınıf deneyimi ifadeleri arasında, grev, toplu yürüyüş ve mitingler, devlet şiddetinin aşılması, ortaklaştırıcı ve hareketlendirici duygular, sergi ve marşlar ve başka kesimlerle kurulan ilişkilere yer verilmiştir. İşçiler arasında ortaklık düşüncesi üzerinden kurulan eşitlikçi özdeşleşmelere dayanan bu ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olan ilerletici kurumsal etki yapan faktörler arasında DİSK'in ve sendikaların işlevleri, öncü işçilerin işlevleri, başka yer ve zamanlardan işçilerin eylemleri, işçiler arasında kurulan yakınlıklar ve mücadele eden başka kesimlerle kurulan ilişkiler tartışılmıştır. Uygar ifadelere vesile olmuş olabilecek geriletici hafıza etkisini taşıyan faktör ise taban demokrasisiyle kurulan ilişkideki eksiklikler olarak tanımlanmıştır. Son olarak, eşitlikçi özdeşleşmelerin topluma doğru yayılması ve alternatif toplumsal ilişkilerin

arzu edilmesi bağlamında Sınıf Sürecinin Sembolik-Etik Aşaması'na denk düşen ifadeler, sınıfın politika yapması ve alternatif kültür olarak tartışılmış ve bunlara kaynaklık eden, ilerletici hafıza etkisinin taşıyıcısı olan faktörlerin de Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve sınıfın politik hareketi olabileceği söylenmiştir.

Bu noktada, incelemede yapılan çıkarımların ve ortaya çıkan özdeşleşme tablosunun doğurduğu, çalışmanın yaklaşımının biraz daha netleştirilmesini sağlayacak bazı fikir ve sorulara değinilebilir. Öncelikle, yapılan incelemede de görüleceği üzere bir olgunun, sınıf deneyimi ifadeleriyle görünür olan özdeşleşme tablosu, ideolojik etki, kurumsal etki ve hafıza etkisinin, sınıf süreci açısından ilerletici ve geriletici biçimleriyle bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu bir araya geliş, tabloyu ortaya çıkaran *özgün bir bileşim* olarak düşünülebilir. Bu bileşimin ortaya çıkardığı bir soru, tablodaki etkilerin birbirleriyle olan ilişki ve etkileşimine nasıl yaklaşılabileceği sorusu olabilir. Bu soruya, örneğin, ideolojik etki bağlamında daha yakından bakılabilir. 15-16 İşçi Haziran Direnişi'ne dair yapılan yorumlamaya göre ideolojik etki, geriletici olduğunda, devletin ve ordunun idealleştirilmesine, ilerletici olduğunda, harekete geçme ve haklılık temelinde ayrışmalara vesile olmuştur. Bunlar da işçiler arasındaki bölünmeler ve savunmasız olana şiddete vesile olmuş gibi görünmektedir; dolayısıyla ilk bakışta ilerletici ideolojik etki, olumsuz sonuçlara yol açmış gibi görünebilir. Ama bu durum, şöyle de açıklanabilir. Birincisi, ilerletici ideolojik etki, devlet ve orduyla kurulan narsisistik özdeşleşmelere dayanan ifadeler *yerine*, bu nesnelerle özdeşleşme kadar onları kontrol altına alma eğilimini de içinde taşıyan ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olmuş olarak değerlendirilmiştir ve dolayısıyla, bu nesnelerle bir ve aynı olma düşüncesinde bir kırılma olduğundan, yani bu anlamda bir ilerlemeden söz edilebilir. Bu çalışma çerçevesinde bu, bu nesnelere verilen narsisistik bir onaydan farklıdır. İkincisi, ilerletici ideolojik etki tek başına değil, geriletici bir kurumsal etkiyle *birlikte*, bu türden olumsuz görünümlü ifadelerle yol açmaktadır. Yani bu aşamada -ki bu Sınıfın Uygur Aşaması için de geçerli olacaktır- ilerletici bir etkiyle (ideolojik) geriletici bir etki (kurumsal) birlikte yer almaktadır ve olumsuz görünen ifadelerle birlikte vesile olurlar. Bunu *iki etkinin özgün bir bileşimi* olarak düşünebiliriz. Üçüncüsü, ilerletici ideolojik etki sadece, narsisistik olmayan ama olumsuz ve yıkıcı görünümlü ifadelerin ortaya çıkmasına vesile olmamaktadır, aynı zamanda, daha ilerideki diğer aşamalarda (Sınıfın Uygur

ve Sembolik-Etik Aşamalarında) ortaya çıkan ifadelere de bir zemin hazırlamaktadır. *Tablodaki tüm etkilerin özgün bileşimi* bu noktada devreye girmektedir; ideolojik etkiden sonra gelen diğer iki etki olan, kurumsal etki ve hafıza etkisi, ondan bağımsız değil, ancak onun tamamlayıcısı olarak düşünülebilir. Yani, ilerletici bir ideolojik etki olmadan, başka bir deyişle harekete geçme ve haklılık eğilimleri gelişmeden, ilerletici kurumsal etkiyle oluştuğu öne sürülen, ortak duygular geliştirme veya toplu hareket etme gibi uygar ifadeler veya politik eylem veya farklı kültür geliştirme gibi sembolik-etik ifadeler ortaya çıkamazdı.

Her etkinin, bir sonraki etkinin önkoşulu olması gibi, ilerletici etkileri taşıyan faktörler de birbirlerinin tamamlayıcısı ve önkoşulu olarak düşünülebilir. İlerletici ideolojik etkiyi taşıyan faktörlerden örneğin, haklılık vurgusu bağlamında Anayasacılık faktörü, ilerletici kurumsal etki yapan faktörlerden örneğin, DİSK'in ve sendikaların işlevine zemin hazırlar ya da başka bir deyişle ikinci faktör birincisinin varlığına ihtiyaç duyar. Aynı zamanda bu ikisi, ilerletici hafıza etkisi yapan faktörlerden TİP ve sınıfın politik hareketi için bir zemin teşkil eder veya sonuncusu, öncekiler olmadan ilerletici etki yapan bir faktör olarak var olamaz. Benzer bir şey, geriletici etki yapan faktörler için de geçerlidir. Örneğin, geriletici ideolojik etki yapan bir faktör sadece, narsisistik ifadeler üretilmesine vesile olmamakta aynı zamanda, geriletici kurumsal etki ve geriletici hafıza etkisine ve bu etkileri yapan faktörlerin varlığına da zemin oluşturmaktadır. Geriletici ideolojik etki yapan faktörlerden örneğin, devletle ilişkili boyutuyla Anayasacılık, yani devletin idealleştirilmesini de taşıyan Anayasacılık anlayışı, devlet şiddetiyle beraber geriletici etkiye katılan faktörlerden olan DİSK'in işlev eksikliklerine de zemin oluşturmuş olabilir. Aynı zamanda bu ikisi, geriletici hafıza etkisi yapan faktörlerden, taban demokrasisiyle ilişkideki eksiklikler için bir zemin olarak iş görebilir. Özetle, ilerletici ve geriletici etkiler ve bu etkileri taşıyan faktörler sadece aşama düzeyinde bir etkileşim içinde değildir aynı zaman sırasıyla birbirlerine zemin oluşturur. Bu mantık, model çerçevesinde yapılan ayrıştırma ve sınıflandırmaların, aynı zamanda iç bağlantılar kurarak bütünleştirme amacına hizmet ettiğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Bu çalışmada sunulan yaklaşım, olguları bazı parçalara ayırmakla kalmamakta, o parçaların birbirleriyle ilişkisine dikkat çekerek,

bunlardan -aracı faktörlerin etkilerle ve birbirleriyle ilişkisini kurarken olduğu gibi- yeni anlamlar üretilmesine hizmet etmektedir.

Bu çalışmanın yaklaşımını bir ölçüde daha belirgin hale getirmek açısından, etkilere dair yapılan tartışma, bu etkilerin adlandırılma şekline ilişkin bazı noktaların açılmasıyla sürdürülebilir. Çalışmada yapılan kuramsal tartışmaya ve olgu incelemesine bakıldığında, ideolojik olarak adlandırılan etkinin sadece ideolojiler tarafından yapıldığından söz edilmemekte ve böyle de görülmemektedir. Tartışmalarda ideolojiye, insanın toplumsal ilişkilere yaptığı yatırım ve nesnelerle özdeşleşmesini belirleyen bir rol atfedilmiş ama bu etki başka etkilerin yanında ve onlardan ayrı bir şekilde ele alınmıştır. İdeolojik mücadelenin, düşüncelerin ve eylemlerin kurumsallaşması içinde ve eşliğinde anlamlı olduğu fikri, Gramsci'nin ([1930-34]2018: s. 43-54) ve Lenin'in ([1902]1978): s. 108-177) parti meselesi üzerine ayırdıkları düşünme ve örgüt inşa etme çabalarında da görünürdür. Aynı zamanda bu çalışmada ele alındığı haliyle ideolojinin, Gramsci'nin *felsefe* olarak işaret ettiği daha bütünlüklü olma iddiasındaki düşünce sistemlerinden ayrıştığı da düşünülebilir. Ona göre filozoflar, tarih ve doğaya bir bütünlük içinde baktıklarına inanır; bu, onların felsefesinin ideoloji olmasının da temelidir (Gramsci, [1929-35]2007: s. 113). Praksis felsefesi dışındaki felsefeler, çelişkileri düşüncede uzlaştırmaya çalışır ve bu nedenle çelişkilerin doğasını kavrayabilmekten yoksundur. Onları ideoloji yapan da bu hem uzlaştırma eğilimi hem de görünmez kılma işlevleridir. Gramsci ([1929-35]2007: s. 113) praksis felsefesinin, ideolojilerin ötesinde, çelişkilerin tam bilincini içerdiği ve çelişkilerde kendine bir yer tayin ettiğini söylerken, bunun da dönüştürücü olan eylemin kaynağı olduğunu söyler. Dolayısıyla bu bağlamda felsefe veya ideolojiler, toplumsal ilişkilerin çelişkilerini uzlaşmış göstermeye ve kendini bütünlüklü göstermeye meyillidir. Bu ideoloji anlayışının, toplumsal ilişkilere yapılan narsisistik yatırımların oluşması veya bozulması karşılığında daha fazlasını kapsamakta olduğu düşünülebilir. Bu anlayıştan yola çıkarak modelin kavrayışını belirginleştirmek için, bu çalışmada ele aldığımız ideolojik etkiyle, felsefe gibi olan ideolojiler arasında bir ayrım yapılabilir. Böyle düşündüğünde ideolojik etkiler sadece ideolojiler tarafından taşınmıyor olur veya ideolojik etkinin var olması için bütünlük iddiasında olan ideolojilerin varlığı zorunlu koşul değildir. 15-16 Haziran Direnişi'ne dair yapılan olgu incelemesinde,

Zafer Aydın (2020a: s. 869) tarafından adı konan “Anayasacılık”, felsefe gibi ideolojilere örnek olabilir. Bu çalışmada yapılan olgu incelmesinde Anayasacılık, sadece ideolojik etkisiyle değil, aynı zamanda kurumsal etkisi ve hafıza etkisiyle ele alınmıştır. Anayasacılık anlayışının, devlet idealleştirilmesini aktardığı ölçüde geriletici bir ideolojik etkiyi, haklılık vurgusu bağlamında ilerletici ideolojik etkiyi, işçilerin mahrumiyetine ve mahrumiyetten kurtulma hedefine bir hikâye sunduğu ölçüde ilerletici bir kurumsal etkiyi ve taban demokrasisiyle ilişkisinin zayıflığı çerçevesinde geriletici hafıza etkisini taşıyor olabileceği söylenmiştir.

Benzer bir yaklaşım kurumsal etki için de geliştirilebilir ve kurumsal etkinin, sadece kurumlar tarafından yapılmakta olmayacağı olduğu veya kurumların sadece kurumsal etki yapmayacağı düşünülebilir. İnceleme çerçevesinde örneğin, işçiler arasındaki fiziksel ve duygusal yakınlıkların ilerletici kurumsal etki yapabileceği veya başka kesimlerle temaslardaki yetersizliklerin geriletici kurumsal etki yapabileceğinden söz edilmişti. Kurumsal etkinin de işçiler arasında ortaklıklar üzerinden kurulan bağların oluşmasına veya bu eşitlikçi bağların çözülerek hiyerarşik nesnelere yatırım yapmaya kayılmasına vesile olan bir etki olduğuna değinilmişti. Kurumsal kavramını tartışmalı kılabilen olan, kurum kökünün Türk Dil Kurumu’nun sözlüğünde de ifade edilen, “Evlilik, aile, ortaklık, mülkiyet gibi köklü bir yapıyı içeren, genellikle devletle ilişkisi olan yapı veya birlik, müessese” anlamındaki gibi “genellikle devletle ilişkisi olan” bir “yapı”yı çağrıştırmaları olabilir. Bu anlamın, bu çalışma kapsamında söz edilenden uzak olduğu düşünülebilir. “ortaklık” temelinde bir “müessese” anlamı, bu çalışmadakine daha yakın olabilir ve ortaklık ilişkisini süreklileştirmesi veya bu sürekliliği temsil etmesi çerçevesinde ele alınabilir. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*’de (Stanford Felsefe Ansiklopedisi) toplumsal kurumların, gündelik dilde, geleneklerden kurallara, ritüellerden örgütlere kadar çeşitli toplumsal biçimlere gönderme yaptığını söylerken; kuramsal olarak, toplumsal kurumları, daha az karmaşık toplumsal biçimlerden (gelenekler, kurallar, normlar, roller, ritüeller) ve daha fazla karmaşık ve tam toplumsal olgulardan (toplum, kültür) ayırarak ele alır (Miller, 2019). Kurumların, örgütler (Scott, 2011, akt. Miller, 2019) veya örgütler sistemi (Walzer, 1983, akt. Miller, 2019) olduğuna dikkat çeker ve kurumların, başka kurumları da kurumsallaştırabileceğinden, örgütleyebileceğinden söz eder. Buna hükümetleri ve dili örnek verir. Dolayısıyla,

ister gündelik dildeki gibi daha az karmaşık toplumsal biçimleri de kapsayarak, ister kurumsal olarak daha belirli bir yere konularak ele alınsın, kurumların, toplumsal ilişkilerin belli süreklilikler, belli ilke ve kurallar çerçevesinde örgütlenmesiyle yakından ilişkisi vardır. Başka bir deyişle kurumlar, bu şekilde örgütlenmiş ilişkilerdir. Dolayısıyla kurumsal etkideki kurum ile kastedilen, devletle veya kamuyla bir bağı olan veya örgüt denebilecek kurumlaşmalar olmak zorunda değil, daha geniş bir anlamda, topluluk bağlarının, örgütlenmiş, sürekli kılınmış halleridir. Kurumsal etki aynı zamanda, psikanaliz literatüründe baba işlevi olarak adlandırılabilen bir işleve benzerliği üzerinden tartışılmıştı. Böyle bir işlev, Freud'un işaret ettiği gibi mutlak ve keyfi iktidar üzerine kurulan topluluk ilişkileriyle, karşılıklı feragat ve duygusal bağ üzerine kurulu topluluk ilişkileri arasındaki geçişi temsil eder; başka bir deyişle, topluluğu örgütleyen, ona ilkeler ve yasalar sağlayan etkinin adıdır. Böylesi bir işlev veya etki topluluk bağları açısından kurucudur ve bu bağların örgütlülüğünün temsilcisidir.

Sınıfın oluşum ve bozuşum sürecine, bireysel ve toplumsal faktörlerin yaptığı başka bir etki de hafıza etkisi olarak adlandırılmıştı. Hafıza etkisi, ilgili bölümde tartışıldığı gibi adını, sadece geçmişe dair bireysel ve kolektif temsillerle ilişkisinden almaz; aynı zamanda bu temsillerin, insanların eşit ve özgür yaşama hayallerini içeren ütopyalarla ilişkisine de bir gönderme taşır. Nasıl ki Marx'ın düşüncesinin temel yönelimi ütopyaysa, bu çalışmada sınıf oluşumu da sınıf hafızasının oluşumu ve ütopya temsillerinin gelişmesine doğru giden bir süreç olarak ele alınmıştır. Hafıza etkisi, Sınıfın Uygar Aşaması ile Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması arasında çalışan bir etki olsa da sınıf hafızasının, sınıf oluşum süreci boyunca geliştiği düşünülebilir. Bu süreçte, işçilerin evrensel deneyimi olarak tanımlanan birincil güvencesizlik, çeşitli sınıf deneyimi ifadelerine dönüştürülürken, iki şey de inşa edilmektedir: kendine/sınıfa dair *geçmiş* temsilleri ve *yeni* ilişki tahayyülleri. 15-16 Haziran İşçi Direnişi üzerine yapılan incelemede Sınıfın Narsisistik Aşaması'nda sayılan şarkı ve marşlar, işçilerin ayrılmış bir tarihine değil, "ilkokulda" ([Tuzla Porselen işçisi Hanife Reis Gülşen] Aydın, 2020a: s. 332) veya "askerlikte" ([Öğrenci Cihan Şenoğuz] Aydın, 2020a: s. 419) öğrenilen bir tarihe dairken; Uygar Aşaması'nda sayılan sergi ve marşlar, işçilerin bazı ortak deneyimlerinin (şiddete uğrama, birlikte hareket etme, ortak bir hedefe yönelme)

temsillerini taşır. Örneğin, Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'na dahil edilen alternatif kültür, eskinin içinde yeni bir deneyim ve tahayyülün oluşumuna gönderme yapan, öğrendim" ([Koruma Tarım işçisi Ahmet Ceylan] Aydın, 2020a: s. 917) veya "öğrendik" ([Doğu Galvaniz işçisi Hasan Kahraman] Aydın, 2020a: s: 918) kavramlarıyla ifade bulur. Freud hatırlamayı, birbirine sıkı sıkıya bağlı iki etkiyi içeren bir işleyiş olarak ele alır; anıyı, bastırmadan kurtarma ve geçmişi tekrarlamaktan kurtulma. Burada da benzer bir sürecin işlemekte olduğu ve sınıfın, kendi hafızasını oluşturmasıyla, yenilikleri düşünebilmeye başlamasının birlikte geliştiği söylenebilir. Sınıfın kendine dair hafızası ve yeni ilişkilere dair temsilleri sınıf oluşum süreci içerisinde gelişmekte olsa da hafıza etkisi, daha özgün bir geçişe denk düşecek şekilde tanımlanmıştır. Bu geçiş, sınıfın kendini, karşıtıyla birlikte tanınmasından, Wood'un işaret ettiği gibi gerçek bir demokrasi içerisinde görme arzusuna ve dolayısıyla herkes için baskısız bir toplum hayal etmesine doğru bir geçiştir. Dolayısıyla Sınıfın Uygar Aşaması'na kadar olan *kendini tanıma süreci*, hafıza etkisiyle birlikte, Sınıfın Sembolik-Etik Aşaması'nda Butler'a göndermeyle işaret edilen, herkesteki kırılğanlığı ve ötekiliği koruma isteğine dönüşür.

Olgu incelemesinin ortaya çıkardığı bazı tartışma noktalarından söz ederken bir de 15-16 Haziran Direnişi'ne ilişkin incelemesinden yola çıkarak direnişe dair yapılabilecek daha genel bir çıkarıma ve sorulabilecek bir soruya değinilebilir. Yapılan incelemeye göre direnişin, en ileri boyutu, uygar ifadelerden olan duygu ve düşünce ortaklaşmaları ve toplu hareket değil, sınıfın politika yapması ve alternatif kültür üretmesidir. Yani direniş esnasında, sınıfın, kendini kapitalizmle birlikte yıkmaya en çok yaklaşan boyutu, işçilerin ortak deneyimlere dayalı toplu hareketinin ötesinde ve onun içinde, kendi hayatlarını etkileyen kararlara birebir katılımına denk düşen politika yapma yönelimleri ve kendi aralarında oluşan alternatif kültür nüveleridir. Bu bakış açısı bir yandan, eylemlerin ortaklaşmacı kitlesel eyleminin ötesinde bir boyutunun da gözden kaçmamasını sağlayabilir. Bununla birlikte, incelenen kaynaktan yola çıkarak denilebilir ki bu sembolik-etik ifadeler, işçilerin söyleminde de pek aktarılmaz. İncelenen kaynakta, direnişin politikaya yapmaya ve alternatif kültür üretmeye ilişkin yönleri işçilerin, ortakça seslendirdikleri, bütünlüklü bir söylem olarak öne çıkmamaktadır. Belki bir inceleme konusu, direnişin etkisiyle üretilen eserlerin ve politik yazıların direnişin bu sembolik-etik yönlerini kavramak

ve ifade etmek konusunda nasıl bir çaba gösterdiği olabilir. Acaba, eylemlerde bütünlüklü sembollere çevrilmemiş bu boyutlar sonrasında nasıl sembolleştirme çabalarına konu olmuşlardır ya da olmuşlar mıdır? Örneğin, Zafer Aydın (2020a: s. 919) direnişin yansımalarını taşıyan kültürel ve sanatsal eserlerini “15-16 Haziran hareketin gücü, çapı, coşkusu” ile ilişkilendirirken, bu, o eserlerin daha çok sınıfın uygar ifadelerini temsil ettiğine dair bir gösterge sayılabilir mi yoksa bu eserler hareketin, sembolik-etik boyutlarına dair temsillerin de bir o kadar taşıyıcısı olmuş mudur? Bu çalışmanın kapsamını aşan bu soru, ileride üzerine düşünölmek üzere burada bir not olarak bulunabilir.

Bu çalışmada kullanılan yöntem temel olarak, çalışmanın içerisinde önerilen Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli’dir ve bu modelin değeriendirilmesi, dayandığı kuramsal yaklaşımlara, o yaklaşımların bir araya getirilme ve inceleme nesnesine uygulanma şekline dayanarak yapılabilir. Bununla birlikte bu değeriendirmenin bu çalışmanın kapsamını aştığı söylenebilir çünkü, halihazırda iç tutarlılık ve nesneyi yorumlayabilme iddiası taşınarak oluşturulmuş bir model, ancak başka göz ve/veya başka yaklaşımlarla değeriendirilebilir. Yine de yapılan olgu incelemesine ilişkin bazı yöntemsel konular burada tartışılabilir. 15-16 Haziran İşçi Direnişi üzerine yapılan olgu incelemesinde, tek kaynak üzerinden direnişe dair çeşitli çıkarımlar yapılmıştır. Direniş sürecinde sınıf deneyimi ifadelerinin dayandığı bilinçdışı ve bilinçli düşünce ve özdeşleşmeler yorumlanmış, bu ruhsal dinamiklere vesile olabilecek faktör ve etkilerden söz edilmiştir. Çalışmada tek kaynak kullanılmış olmasının da bazı tartışma gündemleri doğuracaktır. Direnişe dair yapılan çıkarım ve yorumlar, çalışmanın tek kaynağa dayanıyor olması nedeniyle sınırlı düzeyde geçerliliğe sahip olarak değeriendirilebilir. Bunda bir doğruluk payı olsa da bu noktada, bu model çerçevesinde yapılabilecek kaynak incelemelerinin bazı niteliklerinden söz edilmelidir. Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli aracılığıyla incelenen -bir olguyu kayıt altına alıp onu aktaran- bir kaynağın (araştırma, belgesel, otobiyografi, web sitesi, vb.), aktardığı gerçeklikle ve dolayısıyla sınıf deneyimleriyle daha doğrudan veya daha dolaylı ilişkileri olabilir. Örneğin bir kaynak, Zafer Aydın’ın kitabında olduğu gibi, bir olguya dair tanıkların aktarımlarına, döneme dair belgelere ve metinlere ve araştırmacının yorumlarına yer verebilir. Böyle bir durumda, öznel boyutları da dahil olmak üzere, gerçeklikte olup

bitenlere dair aktarılanlar (kişilerin aktardıkları veya kayıt ve belgelerden yola çıkarak aktarılanlar) ile araştırmacının yorumları iki farklı veri türü olarak düşünülebilir ve bu çalışmadaki incelemede de görüleceği gibi yorumlama sürecine farklı şekillerde dahil edilebilir. Bu çalışmada, gerçekte olup bitene dair aktarılanlar, sınıf deneyimi ifadeleri ve aracı faktörler olarak ayrıştırılarak ele alınmış ve araştırmacının bazı çıkarım ve yorumları, bu ayrıştırma ve yorumlama sürecinde tartışmaya katılmıştır. Daha doğrudan olan verilere daha dolaylı olanlar bu şekilde birlikte ele alınabilmektedir. Başka bir örnekte, incelenen kaynak, daha fazla yorum ve hatta kurgu (örneğin, beyazyakalilarbisiyapsa.com sitesi, site tasarımıyla, manifestosuyla ve benzeri özellikleriyle, daha yorumlanmış deneyim içerir) içeriyor da olabilirdi ve o zaman kullanılacak yöntem yine, sınıf deneyimi ifadeleriyle (site de bunlardan biri olurdu) aracı faktörleri ayrıştırmak, sınıflandırmak ve birbirine bağlamak üzerine kurulu olurdu.

Elbette, bir kaynağı üreten kişi ya da kişiler, incelediği ve aktardığı kaynakları ararken ve seçerken veya elde ettiği bilgileri paylaşırken, farkında olarak ya da olmayarak, çeşitli seçme-eleme işlemleri uygulayabilir. Öncelikle, bu çalışmada referans alınan kaynakta belli bilgilerin, gerçeklikle ilişkilerinde bozulma olacak şekilde değiştirilmiş olabileceğinin düşünülmesi için geçerli bir sebep yoktur ve buradaki çalışma açısından, bu güvenilirlik önemli ve yeterlidir. Bu güvenilirliğin yeterli olmasının sebebi, yazar tarafından gerçekleştirilmiş olabilecek herhangi bir seçme işleminin (örneğin, dönemin tanıklarının söylediklerinin hepsi aktarılmamış olabilir), kitap aracılığıyla ulaşabildiğimiz verilerin model çerçevesinde sınıflandırılmasına engel olmamasıdır. Araştırmacının farkında olarak veya olmadan, dışarıda bırakmış olabileceği verilerin, geriye kalan verilerin, bu çalışmanın modeline göre değerlendirilmesini önemli ölçüde etkilemesi beklenmeyecektir. Mevcut sınıf deneyimi ifadelerinin kümelerle yerleştirilmesi ve aracı faktörlerin etkilerinin tanımlanmasında bu duruma bağlı değişiklikler olmayacaktır. Bununla birlikte böyle dışarıda bırakma işlemlerinin, genel çıkarım ve yorumları etkileyebileceği düşünülebilir ama Aydın'ın çalışmasında olduğu gibi kaynağın içeriğinin, bu denli kapsamlı olduğu bir durumda bu ihtimal de daha azdır. Benzer bir mantıkla tersinden düşünüldüğünde, bu çalışmada yapılan 15-16 Haziran İşçi Direnişi incelemesinin veya herhangi bir olgu incelemesinin, güvenilir olduğu

müddetçe, aynı olguya dair veriler sunan farklı kaynakların da değerlendirmeye katılmasıyla genişletilip zenginleştirilmesi mümkündür. Model açısından, sınıf deneyimi ifadeleri ve aracı faktörler olarak ayrıştırılabilir olduğu sürece, ister gerçekten olup biteni ve deneyimi daha doğrudan şekillerde isterse daha dolaylı şekillerde anlatsın her türden kaynak birlikte incelenebilir ve birbiriyle karşılaştırılabilir durumdadır.

Burada bahsedilen açıklık aynı zamanda, işçi sınıfının öznelliğini konu edinen başka yaklaşımlarla diyalog halinde olmaya yönelik bir açıklıktır. Daha önce de bahsedildiği gibi, Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli farklı bağlamlardaki olguların incelenmesinde kullanılabilir. Çünkü bağlamlar, farklı özellikleri çerçevesinde aracı faktörler olarak ve bir bağlamdaki öznenin ifadeleri de sınıf deneyimi ifadeleri olarak kodlanabilir. Aynı zamanda, herhangi bir olgunun incelenmesi esnasında, farklı yaklaşım ve kuramlarla diyaloga girilmesi ve tartışılması da mümkündür; bu çalışmadaki olgu incelemesinde de görüleceği gibi, inceleme esnasında, toplumsallık ve ruhsallıkla alakalı farklı disiplinlere ve literatürlere doğru açılan kavramlar doğrudan veya dolaylı olarak belirlemektedir. Bunların arasında, milliyetçilik, militarizm, şiddet, emek yönetim stratejileri, sendikal işlevler, toplumsal mücadeleler arasındaki ilişkiler, işçi hareketleri ve kolektif eylem, yüceltme ve sanat, liderlik, politik düşünce ve sınıf politikası ve alternatif kültür gibi kavram ve konular sayılabilir. Bunlar ve benzeri kavram ve konulardan yola çıkılarak, sosyal politika şemsiyesinin altında kalan alanı besleyecek disiplinlerarası çalışma ve tartışmalar yapılabilir. Aynı zamanda bu model, toplumsal ilişkilerin eşitlikçi bir şekilde düzenlenmesi için üretilecek sınıf politikalarına yön gösterebilecek bilgiler de sunabilir. Belli bir bağlam içerisinde sınıfı bozuşuma uğratan faktörlerin tespit edilmesi onların dönüştürülmesinin, oluşumunu destekleyen faktörlerin tespit edilmesi de onların güçlendirilmesinin önünü açabilir. Sınıfı bozuşuma uğratan faktörler arasında sınıf politikası üreten kişi ve kurumların da olabileceği düşünüldüğünde bu tespit ve anlamlandırma süreci özdüşünsel bir değerlendirme ve dönüşme sürecine de vesile olabilir. Böylece sınıfı çalışmak ve anlamlandırmakla toplumsal özneleri ve toplumu dönüştürmek arasındaki bağlantı da bir ölçüde, bir yerinden onarılmış olur. Sınıfın Bilinçdışı Yaklaşımı ve Sınıfın Özdeşleşme Aşamaları Modeli işçi sınıfının öznelliğinin daha kapsamlı ve derinlikli

bir şekilde anlaşılmasını hedeflerken hem çeşitli yönlerde doğru çalışma ve tartışma alanları açabilir hem de kapitalizmin kurtulma yolunda sınıf sürecinin ilerletilmesinin imkân ve yollarını daha açık hale getirilebilir.

KAYNAKÇA

1. KİTAPLAR

- Abraham, Karl ([1924]1952). “A Short Study of the Development of the Libido, Viewed in the Light of Mental Disorders”. Şu kitapta: Ed. Ernest Jones, Selected Papers of Karl Abraham (Çev. D. Bryan ve A. Strachey), Londra: Hogart, 418-501.
- Aksoy, Ömer Asım (1995). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü. Ankara: İnkilap.
- Aydın, Z. (2020a). İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970, İstanbul: Ayrıntı.
- Aydın, Z. (2020b). “15-16 Haziran 1970: Büyük İşçi Direnişi”. Şu kitapta: Ed. Aziz Çelik, DİSK Tarihi: Kuruluş, Direniş Varoluş, İstanbul: DİSK, 377-406.
- Bion, Wilfred R. (1961[1948-1951]). “Experiences in Groups”. Şu kitapta: Experiences in Groups and Other Papers. New York: Routledge, 27-137.
- Clarke, Simon (2011). “Sınıf Mücadelesi ve İşçi Sınıfı: Meta Fetişizmi Sorunu”. Şu kitapta: Ed. Ana Dinerstein ve Michael Neary, Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme (Çev. Ö. Yalçın). İstanbul: Otonom, 67-91.
- Bourdieu, Pierre ([1979]2017). Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi, Çev. D.F.Şannan ve A.G.Berkkurt, Ankara: Heretik.
- Butler, Judith (2013). Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü (Çev. B. Ertür). İstanbul: Metis.
- De Gaulejac, Vincent (2013). İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum (Çev. Ö. Erbek). İstanbul: Ayrıntı.
- Dinler, Demet (2014). İşçinin Varlık Problemi: Sınıf, Erkeklik ve Duygular Üzerine Denemeler. İstanbul: Metis.
- Dufour, Jacques (2014) “Baba Cinayeti, Tümgülçülüğün Ölümünden Doğan Gerçeklik (Freud’un Keşfinden Lacan’ın ve Bion’un Yaklaşımlarına)”. Şu kitapta: Ed. Işıl Ertüzün, Psike İstanbul Psikanaliz Kitaplığı: Baba İşlevi, İstanbul: Bilgi, 49-65.
- Engels, Friedrich ([1845]1997). İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu (Çev. Y. Fincancı). İstanbul: Sol.
- Erdem, Nilüfer (2014). “Freud’un Kuramında Baba İşlevi”, Şu kitapta: Ed. Işıl Ertüzün, Psike İstanbul Psikanaliz Kitaplığı: Baba İşlevi, İstanbul: Bilgi, 15-

- Freud, Anna ([1937]1983). *The Ego and The Mechanisms of Deffense* (Çev. C. Baines). New York: International Universities.
- Freud, Sigmund ([1895]1981). "Project for a Scientific Psychology". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 1 (1886-1899). Londra: Hogarth, 281-397.
- Freud, Sigmund ([1900]1971). "The Interpretation of Dreams". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 4 (1900). Londra: Hogarth, 1-630.
- Freud, Sigmund ([1912]1981). "Dynamics of Transference". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 12 (1920-1922). Londra: Hogarth Press, 97-108.
- Freud, Sigmund ([1913]1958). "Totem and Taboo". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 13 (1913-1914). Londra: Hogarth, 1-162.
- Freud, Sigmund ([1914]1981a). "On Narcissism: An Introduction". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14 (1914-1916). Londra: Hogarth, 67-102.
- Freud, Sigmund ([1914]1981b). "Remembering, Repeating and Working-Through (Further Recmondeations on the Technique of Psychoanalysis II)". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 22 (1900-1901). Londra: Hogarth, 145-15.
- Freud, Sigmund ([1915]1981a). "Instincts and their Vicissitudes ". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14 (1914-1916). Londra: Hogarth, 109-140.
- Freud, Sigmund ([1915]1981b). "The Unconscious". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14 (1914-1916). Londra: Hogarth, 160-215.
- Freud, Sigmund ([1915]1981c). "Thoughts for the Times on War and Death". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14 (1914-1916). Londra: Hogarth, 273-302.
- Freud, Sigmund ([1917]1981). "Mourning and Melancholia". Şu kitapta: Ed. James Strachey, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14 (1914-1916). Londra: Hogarth, 237-260.
- Freud, Sigmund ([1920]1981). "Beyond the Pleasure Principle". Şu kitapta: Ed.

- James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 18 (1920-1922). Londra: Hogarth, 1-64.
- Freud, Sigmund ([1921]1981). "Group Psychology and the Analysis of the Ego". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 18 (1920-1922). Londra: Hogarth, 65-143.
- Freud, Sigmund ([1923]1986). "The Ego and the Id". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 19 (1923-1925). Londra: Hogarth, 1-66.
- Freud, Sigmund ([1926]1981). "Inhibitions, Symptoms and Anxiety". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 20 (1925-1926). Londra: Hogarth, 75-175.
- Freud, Sigmund ([1930]1981). "Civilization and its Discontents". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 14 (1937-1939). Londra: Hogarth, 57-145.
- Freud, Sigmund ([1933]1981a). "New Introductory Lectures on Psychoanalysis". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 22 (1932-1936). Londra: Hogarth, 1-182.
- Freud, Sigmund ([1933]1981b). "Why War?". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 22 (1932-1936). Londra: Hogarth, 195-215.
- Freud, Sigmund ([1939]1981). "Moses and Monotheism: Three Essays". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 23 (1937-1939). Londra: Hogarth, 1-137.
- Freud, Sigmund ([1940]1981). "An Outline of Psychoanalysis". Şu kitapta: Ed. James Strachey, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. 23 (1937-1939). Londra: Hogarth Press, 141-207.
- Gramsci, Antonio ([1929-35]2007). Hapishane Defterleri: Felsefe ve Politika Sorunları -Seçmeler (Çev. A. Cemgil). İstanbul: Belge.
- Gramsci, Antonio ([1930-1934]2018). Modern Prens: Machiavelli, Siyaset ve Modern Devlet Üzerine (Çev. P. Esin). Ankara: Dipnot.
- Gramsci, Antonio ([1916-1935]2010). Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935 (Çev. İ. Yıldız). Ankara: Dipnot.
- Green, Andre (2016). Hadım Edilme Kompleksi (Çev. L. Kayaalp). İstanbul: Metis.

- Holloway, John (2011b). Kapitalizmde Çatlaklar Yaratmak (Çev. B. Özçorlu, B. Doğan, E. Canaslan ve S. Özer). İstanbul: Otonom.
- Hartman, Stephen (2007). "Class Unconscious: From Dialectical Materialism to Relational Material". Şu kitapta: Ed. Melanie Suchet, Adrienne Harris ve Lewis Aron, Relational Psychoanalysis Vol. III: New Voices. New Jersey: The Analytic, 209-225.
- Holloway, John (2011a). "Sınıf ve Sınıflaştırma: Emeğe Karşı, Emeğin İçinde ve Ötesinde". Şu kitapta: Ed. Ana C. Dinerstein ve Michael Neary, Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme (Çev. Ö. Yalçın). İstanbul: Otonom, 49-66.
- Holloway; John, Sol Picciotto, S. (2004). "Sermaye, Kriz ve Devlet". Şu kitapta: Ed. Simon Clarke, Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru (Çev. İ. Yıldız). Ankara: Ütopya, 135-173.
- İslam, Gazi, Michael Zyphur (2012), "Eleştirel Endüstriyel/Örgütsel Psikolojide Kavramlar ve Yönelimler" (Çev. E. Sandıkçı). Şu kitapta: Ed. Dennis Fox, Isaac Prilleltensky ve Stephanie Austin, Eleştirel Psikoloji (Çev. Kolektif). İstanbul: Ayrıntı, 161-178.
- Jacoby, Russell (2002). Dialectic of Defeat: Contours of Western Marxism. Cambridge: Cambridge University.
- Jay, Martin (2012). Deneyim Şarkıları: Evrensel Bir Tema Üzerine Modern Çeşitlemeler (Çev. B.E. Aksoy). İstanbul: Metis.
- Katznelson, Ira (1986) "Working-Class Formation: Constructing Cases and Comparisons". Şu kitapta: Ed. Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg, Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and United States. New Jersey: Princeton University, 3-41.
- Kemper, Theodore D. (1990). "Themes and Variations in the Sociology of Emotions". Şu kitapta: Ed. Theodore D. Kemper, Research Agendas in the Sociology of Emotions. New York: SUNY, 3-23.
- Klein, Melanie ([1921]2008). "Bir Çocuğun Gelişimi" (Çev. L. Tanoğlu). Şu kitapta: Ed. Bella Habip, Sevgi, Suçluluk ve Onarım. İstanbul: Kanat, 5-44.
- Klein, Melanie ([1923]2008). "Erken Analiz". Şu kitapta: Ed. Bella Habip, Sevgi, Suçluluk ve Onarım. İstanbul: Kanat, 63-84.
- Klein, Melanie ([1935]2008). "Manik Depresif Durumların Psikogenezine Bir Katkı" (Çev. Ş. S. Postacı). Şu kitapta: Ed. Bella Habip, Sevgi, Suçluluk ve Onarım. İstanbul: Kanat, 199-218.
- Klein, Melanie (1946). Notes on Some Schizoid Mechanisms. Int. J. Psycho-Anal., 27, 99-110.

- Klein, Melanie ([1940]2008). “Yas Tutmak ve Manik Depresif Durumlarla İlişkisi” (Çev. Z. Koçak). Şu kitapta: Ed. Bella Habip, Sevgi, Suçluluk ve Onarım. İstanbul: Kanat, 259-278.
- Koçak, Hakan (2014). Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü. İstanbul: İletişim.
- Koray, Meryem (2012). Sosyal Politika. Ankara: İmge.
- Kosova, Zehra (1996). Ben İşçiyim (Yay. haz. Z. T. Anadol). İstanbul: İletişim.
- Kristeva, J. (1991). Strangers to Ourselves (Çev. L.S. Roudiez). New York: Columbia University Press.
- Lacan, Jacques (2006[1949]). “The Mirror Stage as Formative of the I Function as Revealed in Psychoanalytic Experience”. Şu kitapta: Ecrits: The First Complete Edition in English (Çev. B. Fink). New York: W. W. Norton & Company, 75-81.
- Laplanche, Jean, Jean-Bertrand Pontalis, J. (1988). The Language of Psycho-analysis (Çev. D. Nicholson-Smith). Londra: Karnac.
- Lazzarato, Maurizio (1996). “Immaterial Labor” (Çev. P. Colilli ve E. Emory). Şu kitapta: Ed. Paolo Virno ve Michael Hardt, Radical Thought in Italy: A Potantial Politics. Minneapolis: University of Minnesota, 133-146.
- Lenin, Vladimir ([1902]1978). What Is To Be Done: Burning Questions of Our Movement (Çev. J. Fineberg ve G. Hanna). New York: International Publishers.
- Lukacs, György ([1967]2014) Tarih ve Sınıf Bilinci (Çev. Y. Öner). İstanbul: Belge.
- Maden İş Tarihi Çalışma Grubu (MTÇG) (2017). “15-16 Haziran Büyük İşçi Direnişi”. Şu kitapta: Derinden Gelen Kökler, İstanbul: TÜSTAV, 337-428.
- Marcuse, Herbert ([1955]2016) Eros ve Uygarlık: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea.
- Mann, Michael (1973). Consciousness and Action among the Western Working Class. Londra: The Macmillian.
- Marx, Karl, Friedrich Engels ([1845-46]2018). Alman İdeolojisi (Çev. O. Geridönmez ve T. Ok). İstanbul: Kor.
- Marx, Karl ([1847]1966). Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesi’ne Cevap (Çev. E. Başar). Ankara: Sol.
- Marx, Karl, Friedrich Engels ([1848]2014). Komünist Manifesto (Çev. N. Satılğan).

İstanbul: Yordam.

Marx, Karl ([1867]2015). Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisi: 1. Cilt (Çev. M. Selik ve E. Özalp). İstanbul: Yordam.

Tevrüz, Suna (1996) “Endüstri ve Örgüt Psikolojisinin Tarihçesi”. Şu kitapta: Ed. Suna Tevrüz, Endüstri ve Örgüt Psikolojisi. Ankara: Türk Psikologlar Derneği ve İstanbul: Kalite Derneği, 1-17.

Thompson, Edward Palmer ([1978]1995). The Poverty of Theory or an Orrery of Errors. Londra: Merlin.

Thompson, Edward Palmer ([1963]2012). İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (Çev. U. Kocabaşoğlu). İstanbul: Birikim.

Traverso, Enzo (2018). Solun Melankolisi: Marksizm, Tarih ve Bellek (Çev. E. Ersavcı). İstanbul: İletişim.

Trimberger, Ellen Kay (2014) “E. P. Thompson: Tarihin Sürecini Ayarlamak”. Şu kitapta: Ed. Theda Skockpol, Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler (Çev. A. Fethi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 233-269.

Voloşinov, Valentin Nikolayeviç (2016). Freudculuk: Eleştirel Bir Taslak (Çev. C. Soydemir. Ankara: Doğu Batı.

Willis, Paul (2016). “İşçiliği Öğrenmek: Sınıf, İşçilik ve Eğitim: İşçi Çocukları Nasıl İşçi Oluyor?” (Çev. D. Elhüseyni). Ankara: Heretik.

Winnicot, Donald Woods (1951). “Transitional Objects and Transitional Phenomena”.
Şu kitapta: Through Pediatrics to Psycho-Analysis. New York: Basic Books, s. 229-242.

Wood, Ellen Meksins (2003). Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış (Çev. A.C. Aşkın). Ankara: Epos.

Wood, Ellen Meksins. (2008a). “Bir Oluşum ve İlişki Olarak Sınıf”. Şu kitapta: Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması (Çev. Ş. Artan). İstanbul: Yordam, 95- 130.

Wood, Ellen Meksins (2008b). “Kapitalizmde ‘İktisadi’ ile ‘Siyasi’nin Birbirinden Ayrılması”. Şu kitapta: Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması (Çev. Ş. Artan). İstanbul: Yordam, 35-64.

Wood, Ellen Meksins (2008c). “Demos’a Karşı ‘Biz Halk Olarak’: Antikten Moderne Yurttaşlık Anlayışı”. Şu kitapta: Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması (Çev. Ş. Artan). İstanbul: Yordam, 238-274.

Wood, Ellen Meksins (2008d). “Emekçi ve Demokrasi: Eski ve Modern Zamanlar”. Şu kitapta: Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması (Çev. Ş. Artan). İstanbul: Yordam, 214-237.

Wood, Ellen Meksins (2008e) “Tarih mi, Teknolojik Belirlenimcilik mi?” Şu kitapta: Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması (Çev. Ş. Artan). İstanbul: Yordam, 131-210.

Wood, Ellen Meksins (2012). Sermaye İmparatorluğu (Çev. O. Köymen). İstanbul: Yordam.

Wood, Ellen Meksins (2011). Sınıftan Kaçış: Yeni ‘Hakiki’ Sosyalizm (Çev. Ş. Alpagut). İstanbul: Yordam.

Yücesan-Özdemir, Gamze (2014). İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş. İstanbul: Yordam.

2. MAKALE, BİLDİRİ VE DİĞER BASILI YAYINLAR

Abraham, Karl ([1924]1952). “A Short Study of the Development of the Libido, Viewed in the Light of Mental Disorders”. Şu kitapta: Ed. Ernest Jones, Selected Papers of Karl Abraham (Çev. D. Bryan ve A. Strachey), Londra: Hogart, 418-501.

Bates, Thomas R. (1975) “Gramsci and the Theory of Hegemony”. Journal of the History of Ideas, 36(2), 351-366.

Brenner, Robbert (1976). “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, Past & Present, 70, 30-75.

Chibber, Vivek (2017). “Rescuing Class From the Cultural Turn”, Catalyst, 1(1).

Hanique, Fabienne (2009). “Enjeux Théoriques et Méthodologiques de la Sociologie Clinique”. Informations Sociales, 156, s.32-40.

Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği (2020). LGBTİ+ Hakları Sendikal Haklardır!. Ankara: Kaos GL Derneği.

Keser, V. (2018). “Psikanalizde Yorum Kavramı Üzerine”. Psikanaliz Yazıları, 36, 13-31.

Laplanche, Jean (2004). “The So-Called ‘Death Drive’: A Sexual Drive”. British Journal Of Psychotherapy, 20(4), 455-471.

Lordoğlu, Kuvvet, Mustafa Aslan (2012). “Türkiye İşgücü Piyasalarında Etnik Bir Ayrımcılık Var Mıdır?”. Çalışma ve Toplum, 33, 117-146.

Mitchell, Juliet (2016). “Savaş: Kardeşler ve Toplumsal Cinsiyet” (Çev. P. Padar ve E. Tilki). *Psikanaliz Yazıları*, 32, 85-100.

Özügürlü, Metin (2002) “Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları”. *Praksis*, 8, 29-50.

Özügürlü, Metin (2003). “Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu”. *Mülkiye Dergisi*, 27 (239), 59-74.

Özyıldırım, İlker (2018). “Juliet Mitchell’n Kardeşler İşareti ve Yasa Anlayışı Üzerine Freud Metni Bağlamında Nazı Notlar”. *Psikanaliz Yazıları*, 36, 131-158.

Özyıldırım, İlker (2021). “Haz İlkesinin Ötesinde’de Zihinsel Topografi ve İşleyiş Kuramına Gizil bir Katkı”. *Psikanaliz Yazıları*, 43, 159-179.

Pellegrini, Ann (2022). “Savaş Köpekleri ve Evdeki Köpekler: Kaybın Eşikleri” (Çev. B. Gürsel). *Psikanaliz Yazıları*, 44, 59-81.

Prat, Regine (2013). “Narsisizmin Temelinde... Öteki: Erken İlişkisel Deneyimlerin Doğası” (Çev. F. Faraci). *Psikanaliz Buluşmaları*, 7, 9-28.

Rousillon, René (2017). *Travma ve Simgeleştirme* (Çev. A. L. Orhon Baykal). *Psikanaliz Yazıları*, 34, 39-50.

Sandıkçı, Eser (2019), “Görünmeyen ve İnşa Edilmeyi Bekleyen Bir Alan: Çalışmanın ve Emeğin Ruhsallığı”. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 70, 10-14.

Thompson, Edward Palmer (1978). “Eighteenth-century English Society: Class Struggle without Class?”. *Social History*, 3(2), 133-165.

Urhan, Betül (2009). “Görünmezlerin Görünür Olma Mücadeleleri: Çalışan Kadın Örgütlenmeleri”. *Çalışma ve Toplum*, 21, s.83-110.

Van Der Veer, René (1996). “Henri Wallon’s Theory of Early Child Development: The Role of Emotions”. *Developmental Review*, 16, 364-390.

Winnicott, Donald Woods (1974). “Fear of Breakdown”. *International Review of Psychoanalysis*, 1, 103-107.

Yılmaz, Çetin (2013). “İşçi Sınıfı Bilinci Üzerine Güncel Yaklaşımlar”. *Çalışma ve Toplum*, 2013/3 , 347-374.

3. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Beyaz Yakalılar Bişi Yapsa (t.y.). Erişim: 28.01.2021,

<http://www.beyazyakalilarbisiyapsa.com/>

Miller, Seumas (2019). "Social Institutions", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/social-institutions/>,
Erişim tarihi: 01.09.2022

Türk Dil Kurumu Sözlükleri: Güncel Türkçe Sözlük (2021). <http://sozluk.gov.tr>,
Erişim tarihi: 10.06.2021

4. BELGESELLER

Utku, M. (Yönetmen). Direnişçi [Belgesel].

TAKSAV Sinema Atölyesi (Yönetmen). Tekel 51 [Belgesel].

ÖZGEÇMİŞ

E. Baran Gürsel psikoloji lisans eğitimini 2009 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde, klinik psikoloji yüksek lisans eğitimini 2013 yılında Okan Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 2013 yılında Kocaeli Üniversitesi'nde Sosyal Politika doktorasına başlamıştır. Özel bir danışmanlık merkezinde ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nda psikolog olarak çalışmaktadır.

